

106844

TRANSILVANIA

ANUL 75 AUGUST-SEPT. Nr. 8-9 1944

SIBIU

TRANSILVANIA

Organ al ASTREI

ETAPE ÎN DESVOLTAREA LITERATURII ROMÂNE¹⁾

Vitregia împrejurărilor a făcut ca până la o dată târzie țările române să nu ofere condiții prielnice manifestării spiritelor cele mai alese dintre Români. Poartă de invazie a popoarelor barbare, obiect invidiat de vecini puternici, împotriva cărora trebuie să lupte sute de ani și, după ingenunchiere, teatru de nesfârșite lupte între puteri străine, ele au avut istoria cea mai agitată ce se poate închipui. Lor li se potrivește pe de-a'ntregul ceea ce Filicaja spunea, în celebrul sonet închinat Italiei, despre patria sa: tragedia lor a fost pricinuită de frumusețea și de bogăția lor.

Atunci însă când jocul istoriei n'a putut înăbuși manifestarea marilor spirite din trecutul Românilor, acestea au jucat roluri de seamă în istoria culturii. În aceste condițiuni, un tratat de istoria literaturii române ar trebui să cuprindă un capitol bogat închinat marilor personalități române, a căror activitate cade în afară de sfera istoriei poporului din care ele fac parte. S'ar impune să se semnaleze în această ordine și ceea ce înseamnă contribuție românească la cultura în limba slavonă sau grecească: limbi de cult și oficiale în țările române în anumite epoci, opera culturală însumată în ele depășește popoarele izolate și se aseamănă prin aceasta operei care, sub influența bisericii catolice, se realizează în limba latină. Ungariei, căreia în persoana lui Matei Corvin Românii i-au dat pe regele ei civilizator, în persoana lui Nicolae Valahul i-au dat pe unul dintre cei mai mari umaniști ai ei. Iar cu Petru Movilă, Nicolae Milescu, Antioh Cantemir și Herascov, poporul român a contribuit esențial la crearea literaturii moderne rusești și la modernizarea spiritelor în Rusia.

¹⁾ Liniiile generale ale articolului de față se explică prin faptul că el face parte, ca introducere, dintr'un studiu ce va apărea în curând în limba franceză: *Literatura română în epoca „Luminării”*. Articolul este destinat așa dar să inițieze pe cititorii străini asupra desvoltării literaturii române. Unele din ideile afirmate aici au fost expuse de noi în lucrări anterioare.

Vieața culturală a poporului român se resimte însă până târziu de participarea lui la credința ortodoxă. Biserica ortodoxă admitea ca limbi de cult limbile greacă și slavonă și faptul acesta însemna, pentru Români, ruperea de tradiția culturală latină. Supus în cele din urmă dominației turcești, poporul român ajunge unul dintre factorii determinanți ai unității spirituale Sud-Est europene, ale cărei principii se realizau în primul rând în religia ortodoxă, comună popoarelor din această regiune. Timp îndelungat, cultura română avea să se sbată în căutarea propriului destin: numai revenind la tradiția latină ea își putea cuceri autonomia în complexul ortodox din Sud-Estul Europei, numai îndelungata sa practică ortodoxă constituia nota specifică a sa în cuprinsul popoarelor de origine latină. Spre a ajunge la această conturare a propriei fizionomii, era nevoie de o serie de renunțări și, privită din punct de vedere cultural, istoria poporului român este, pentru o durată de secole, istoria eliberărilor sale spirituale.

Cea dintâi dintre acestea este eliberarea de sub tutela slavonismului. Creștinarea poporului român s'a făcut la o dată la care el nu venise încă în contact cu popoarele slave. Cuvintele ce exprimă noțiunile de bază ale credinței creștine în limba română sunt cuvinte de origine latină sau latinizate, ceea ce arată că limba latină este aceea în care Românii au auzit predicându-se noua religie: *credință, creștin, cruce, zeu* (și *Dumnezeu*), *biserică, botez*. Așezarea Slavilor în Peninsula Balcanică a întrerupt însă legăturile Românilor dunăreni cu locuitorii Italiei și a silit pe cei dintâi să se adapteze situației celei nouă: biserica lor se organizează în legătură cu biserica popoarelor slave înconjurătoare, limba slavonă devine limba lor de cult și oficială. Faptul acesta a făcut ca primele opere literare ale scriitorilor români să imbrace de asemenea haina slavonă. Cum era și firesc, aceste prime manifestări, care datează din secolul al XV-lea, aparțin domeniului religios și istoric și numai rareori, cum este cazul cu *Invățăturile Domnitorului Neagoe Basarab al Munteniei către fiul său Teodosie*, — lucrare ce datează dela începutul secolului următor —, ele își pun probleme de altă natură și se ridică la un nivel oarecare de poezie. Apogeul slavonismului în cultura română este atins în secolul al XVI-lea. În forme din ce în ce mai anemiate el se prelungește și în secolul următor, când tipografiile românești dau la lumină o serie bogată de tipărituri în această limbă. Dar, fapt caracteristic pentru configurația spirituală a epocii, către jumătatea acestui secol apar de sub presă unele cărți religioase, al căror cuprins în limba slavonă era încadrat de tipic românesc. Se arată în felul acesta că, supusă tradiției, biserica română conserva încă textul slav, pe care preoții înșiși nu-l mai puteau

înțelege; ea îl conserva însă ca pe un zeu mort, pe monumentul căruia epigrama funerară era scrisă în limba română. Străin de spiritul poporului român, nesusținut de o mare putere politică și lipsit de prestigiul unei tradiții culturale, slavonismul nu aducea niciuna din însușirile care subjugă sau care atrag. În felul acesta era fatală delimitarea teritoriilor spirituale.

S'a susținut că prezența elementului slav în Peninsula Balcanică a adus după sine, pe lângă unele neajunsuri incontestabile pentru Români, și un fapt pozitiv peste care nu se poate trece: numai grație acestui element poporul român a ajuns să capete caracterele distinctivă cu care el se prezintă în ziua de astăzi. Rămânând în legătură nemijlocită cu Italia, Românii ar fi fost atrași de aceasta și este foarte probabil că ei s'ar fi pierdut în mijlocul Italienilor, de care i-ar fi apropiat nu numai originea și limba, ci și religia. Numai datorită Slavilor „nu ne-am confundat cu elementul latin din Italia și am rămas ca o unitate deosebită în lumea romanică”. Este incontestabil că prezența Slavilor în Peninsula Balcanică poate fi invocată ca unul dintre factorii ce au adâncit trăsăturile distinctivă ale Românilor față de Italieni. Dar afirmația, datorită unui învățat de talia lui Densusianu, nu poate fi acceptată decât ca o ipoteză, a cărei verificare s'ar putea imagina numai ca o abatere dela linia istorică stabilită. Convingerea aceasta o îndreptățește felul cum lucrurile s'au desfășurat în Romania occidentală: nicio populație de origine străină nu s'a așezat și n'a despărțit pe Francezi de Italieni; dar, deși legați de Italieni prin origine, prin limbă și prin credința comună catolică, poporul francez nu s'a confundat cu cel italian, ci a căpătat o fizionomie proprie, cu trăsături distinctivă puternic accentuate.

Înlăturarea limbii slavone nu s'a făcut însă în condițiuni care să readucă pe Români în sfera culturii latine occidentale. Ea este datorită în primul rând slăbirii, din pricina întinderii puterii turcești, a centrelor de cultură slavonă din Sudul Dunării, singurele centre slavone cu care Românii au avut legături înainte de secolul al XVII-lea. Într-o largă măsură însă, înlăturarea limbii slavone se datorează și influențelor exercitate de mișcările religioase din centrul și Apusul Europei. După părerea lui Iorga, împărtășită de numeroși cercetători, cea dintâi dintre aceste influențe este datorită mișcării hussite. Reforma propusă de Huss se caracterizează prin unele puncte comune cu credința ortodoxă. Ea cerea însă între altele ca textele religioase să fie traduse în limba fiecărui popor, ceea ce deschidea calea către naționalizarea literaturilor. Partizanii lui Huss, persecutați în Boemia, s'au răspândit în țările învecinate și în felul acesta au ajuns până în Transilvania și

în Moldova. Sub influența acestei mișcări s'ar fi făcut prima traducere de texte religioase în limba română. Traducerea s'ar fi făcut în cursul secolului al XV-lea, dar textele traduse n'au ajuns până la noi în original, ci numai în copii, aparținând secolului următor. Autorizați de ceea ce este ipotetic în această teorie, alți cercetători, printre care și Densusianu, au explicat apariția primelor texte religioase în limba română prin influența mișcării luterane, care a cucerit în secolul al XVI-lea o parte din populația alogenă a Transilvaniei. Hussită sau luterană, mișcarea care a provocat apariția acestor texte n'a izbutit să se impună poporului român, dar l-a ajutat într-o mare măsură să se emancipeze limba slavonă. Mărturii sporadice ne arată că în secolul al XV-lea limba română era întrebuințată uneori în cancelarii sau în afacerile comerciale: s'a afirmat că jurământul lui Ștefan cel Mare către regele Poloniei a fost tradus în latinește din limba română și că Sașii din Sibiu aveau nevoie de interpreți pentru corespondența lor comercială în limba română. Oricât de numeroase ar fi fost însă aceste manifestări, ele se fixează totuși pe o linie secundară. Eliberarea de slavonism nu era cu puțință atâta timp, cât conștiințele nu erau liberate de prejudecata limbii sfinte și cât școalele puteau pregăti elementele cerute de cult. Reforma trebuia să se opereze așa dar în domeniul religios și, realizând-o în acest domeniu, cultura română trăia prima eliberare spirituală a sa.

În ultimă analiză, slavonismul nu făcea decât să mijlocească Românilor contactul cu civilizația Bizanțului, a cărei esență el o altera. Cu vremea, legăturile acestea aveau să se facă direct. Importanța tot mai mare pe care elementul grecesc o capătă în Imperiul Otoman și legăturile religioase cu Patriarhia dela Constantinopol sânt împrejurări care crează o atmosferă favorabilă sporirii influenței grecești în Principate. Călugării și negustorii sânt cei dintâi crainici ai ei. Imprejurările politice aveau să-i sporească la rândul lor importanța. Domniile fanariote din secolul al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea favorizează în Principate școala grecească, biserica în limba greacă și viața socială în forme grecești. Pe căile acestea societatea română din Moldova și din Muntenia căpăta un lustru elin: se citesc cărți grecești sau cărți străine citite în societatea grecească și, prin unele din cele mai alese exemplare ale sale, societatea română contribuie în mod esențial la sporirea patrimoniului cultural comun, dar de limbă greacă. Evident, nu se poate vorbi de o cucerire integrală de către grecism a vechilor poziții deținute de slavonism: în tot acest timp, limba română este întrebuințată alături de cea grecească în biserică, în cancelarii, în literatură. În istorie se ajunsese la opera marilor scriitori

din secolul al XVII-lea ; în poezie, la traducerea Psalmilor făcută de Dosoftei. La sfârșitul acestui secol și la începutul celui următor se desfășoară activitatea atât de bogată și de variată a lui Dimitrie Cantemir, a cărui personalitate uriașă avea să lase în umbră întreaga frământare spirituală greco-română din secolul al XVIII-lea. Dar soarta mășteră, care a aruncat pe Principele scriitor pe pământul exilului, a aruncat și țările române pe panta scăderii politice și culturale și a deschis astfel porțile invaziei grecești. Această invazie începe la o dată la care cultura română nu își consolidase definitiv pozițiile ; faptul acesta face cu putință ca, în spațiul măsurat mai înainte de aripa imperială a vulturului, să năvălească nestânjeniți corbii gălăgioși ai Fanarului.

Eliberarea de sub tutela grecească se face sub influența ideilor secolului, care determină o renaștere culturală în toate țările locuite de Români. Pentru motive sociale de ordin special, această renaștere avea să ducă în Transilvania la construirea unui ideal de cultură latin : era calea cea mai potrivită pe care o puteau lua învățații români din această provincie spre a sublinia cât mai energic deosebirea de esență a poporului lor față de populațiile conlocuitoare. Procesul acesta de detașare din comunitatea spirituală greco-română și de afirmare a spiritului român formează obiectul lucrării de față. Ea își propune să arate că renașterea română din secolul al XVIII-lea este în primul rând unul dintre fenomenele determinate de expansiunea ideilor „Luminilor” franceze. Recepționate direct sau prin intermediar grecesc în Moldova și în Muntenia, recepționate direct sau prin mijlocirea Italiei și mai cu seamă a Austriei josefiniste în Transilvania, ideile acestea aveau să creeze o bază unitară manifestărilor culturale ale Românilor de pretutindeni și să imprime acestor manifestări un dinamism pe care istoria culturii nu l-a înregistrat decât arareori.

Felul acesta de a privi lucrurile merge împotriva afirmației, de circulație generală în știința română, care pune accentul fundamental pe legătura ce există între renașterea culturală română din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și unirea unei părți a Românilor din Transilvania cu biserica Romei la începutul aceluiași secol. În spiritul acestei afirmații, eliberarea Românilor de sub tutela grecească s'ar datora tot unei influențe religioase, influenței catolice. Unirea aceasta, care face ca o parte dintre Români din Transilvania să intre în sfera de influență a catolicismului, a deschis tinerilor români ce se dedicau carierei preoțești porțile școalelor catolice din Austria și din Italia, la o dată la care învățământul catolic se întemeia în mod exclusiv pe limba latină. Contactul pe care ei îl au cu cultura italiană la Roma și

participarea lor la cultura cosmopolită din capitala Austriei de pe acea vreme le puneau la îndemână un instrument de lucru cu ajutorul căruia puteau citi în cartea trecutului îndepărtat al neamului la pagini ce rămăsese închise pentru o mare parte a înaintașilor lor. Perspective vaste se deschideau astfel minții lor; descoperirea lumii romane, pe ale cărei bogății sufletești se întemeia întreaga cultură modernă și căreia ei îi aparțineau în mai mare măsură decât alții, era de natură să stimuleze entuziasmul, — hrană neapărată pentru apostolii ideilor mari.

Faptul acesta ne face să vedem că, deși formația scriitorilor ardeleni era în primul rând teologică, în cuprinsul activității desfășurate de ei accentul fundamental nu cade totuși pe discuțiunile de ordin teologic. Evident, nu pot fi ignorate preocupările lor în această ordine, nu se poate ignora că una dintre lucrările cele mai de seamă pe care ei ni le-au lăsat este *Biblia* tradusă de Micu și publicată la Blaj. Oricâtă importanță am atribui însă faptului acesta, semnificația lui nu trebuie exagerată. Privită în liniile ei mari, activitatea scriitorilor din Renașterea Ardeleană se hrănește din ideile revoluționare ale secolului, ea subliniază energic și permanent anumite note desprinse din înverșunata discuție pentru dreptul ginților și legea naturii. Căutând să pună în lumină drepturile poporului lor alături de drepturile celorlalte popoare, ei au cultivat cu o stăruință impresionantă istoria și filologia, disciplinele cele mai indicate să înlăture negurile ce acopereau originile acestui popor. Faptul că au înțeles să ducă discuția pe terenul acesta nu trebuie să surprindă pe nimeni: ei se adresau și unor oameni pentru care raportarea la registrele nobilitare ale istoriei era un gest perimat, dar se adresau în același timp și unei lumi recent coborite din barbaria altaică, pentru care blazonul păstra încă o atracție plină de mistere. Munca lor stăruitoare a izbutit să dea unei națiuni disprețuite, al cărei grumaz se găsea sub ascuțișul de sabie al privilegiilor medievale, sentimentul istoriei sale și conștiința drepturilor sale naționale. Și pentru că lupta lor tindea să ridice o națiune întreagă redusă în stare de iobăgie, ea depășea cadrele unei lupte naționale și căpăta sensul adânc al marilor lupte sociale. În felul acesta, formula care ar caracteriza mai precis idealul de care s'a condus activitatea Renașterii române în Transilvania s'ar desfășura pe indoita lozincă a revendicărilor naționale și sociale, drepturi naționale și demnitate omenească.

Importanța culturală a unirii bisericii ardeleni cu Roma rămâne astfel un fapt pe care cercetările ulterioare nu pot decât să-l confirme. Problemele sufletești sânt însă atât de complexe, încât a reduce la o cauză unică un fenomen de proporțiile celui ce ne preocupă ar fi o

dovadă de lipsă de înțelegere a marilor prefaceri din viața spirituală a omenirii. Unirea cu biserica română poate explica multe din elementele ce caracterizează mișcarea ardeleană, dar ea nu va putea explica în niciun caz anumite note specifice ale ei, acelea care fac ca literatura română din Transilvania să facă un bloc unitar cu întreaga literatură română a timpului. Școala catolică nu predica dreptul ginților, ci dreptul suveranilor; nu predica legea naturii, ci legea divină. Și atunci când scriitorii ardeleni se arată preocupați de problemele amintite, ei încetează de a mai fi propovăduitorii adevărilor pe care se întemeia întreaga educație catolică. Un suflu străin, dar caracteristic secolului lor, anima pe călugării cărturari, care plecau din țara lor să învețe tablele cele vechi ale credinței și se întorceau spre a zidi o cetate nouă, o cetate umană, ale cărei pietre angulare erau dreptatea și iubirea. Suflul acesta nou este chemat să ne dea explicarea marilor prefaceri spirituale prin care avea să treacă întregul popor român.

Pentru că acest contact cu școala occidentală nu era ceva necunoscut în istoria Românilor. Cu un secol mai înainte, boierii din Moldova își făceau studiile la școalele catolice din Polonia. Asemenea scriitorilor ardeleni, umaniștii moldoveni cunoșteau și vorbeau de originea română a poporului român și încercau unele apropieri între limba română și cea latină. Au constatat, s'au entuziasmat; dar ideea n'a ajuns element de activare a maselor, n'a dinamizat un popor și n'a răsturnat o ordine socială, așa cum avea să facă mai târziu.

În ordinea aceasta s'ar putea invoca fenomenele paralele din cultura grecească. Asemenea Românilor, Grecii cunosc în secolul al XVIII-lea o renaștere culturală, care avea să ducă la opera reformatorului Corai și mai cu seamă a adepților săi: o întoarcere la trecutul poporului elin, la tezaurul cultural al antichității eline, — plasarea în trecut a idealului de viață națională. Adâncirea aceasta exclusivă în trecut avea să aibă și anumite rezultate bune; ele erau însă pe punctul de a fi anulate de unul dezastruos. Căutând să pună într'o lumină cât mai puternică legăturile dintre ei și vechii Elini, Grecii au crezut că trebuie să-și modifice limba, apropiind-o de aceea pe care strămoșii lor o vorbeau cu două mii de ani în urmă. Din această concepție a ieșit o limbă hibridă, fabricație de laborator filologic, care a împiedicat vreme îndelungată manifestarea liberă a poeziei grecești; o încercare de care, după cum se știe, n'a fost scutită nici viața culturală română în epoca ei modernă. Cultul acesta excesiv al trecutului a articulat însă spiritualitatea greacă, ideea unei ascendențe strălucite a polarizat și la ei, ca și la Români, năzuințele către viitor, către demnitate, ale unui popor a cărui existență a îmbrăcat adeseori aspecte tragice. Și

mișcarea aceasta, care avea să așeze pe baze moderne existența poporului grec, a luat naștere fără ca la originea ei să se găsească un act asemănător aceluia care ne întâmpină în Transilvania: nu este vorba acolo de o unire cu biserica romano-catolică, așa încât explicarea regenerării spirituale a poporului grec nu poate fi căutată în influența catolicismului. Asemenea cronicarilor români, scriitorii greci din epocile anterioare erau conștienți de originea neamului lor; dar ideea elină nu avea să devină activă decât la un anumit moment din istoria modernă a Greciei, după cum ideea romană nu avea să devină activă decât la un anumit moment din viața poporului român. Mai mult însă: nici contactul cu școala apuseană nu a lipsit poporului grec în epocile precedente, când el își pregătea la universitățile occidentale loturi compacte de „iatrofilosofi”; dar contactul aceasta nu a determinat nici la Greci, după cum nu a determinat nici la Români, o renaștere de proporțiile celei pe care avea s'o aducă a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Fenomenul nu este așa dar ceva specific vieții românești și el nu se poate explica integral nici prin contactul cu școala occidentală, nici prin unirea cu biserica romană. Faptul acesta ne obligă să trecem peste explicațiile curente și să căutăm o bază mai largă de interpretare.

În jumătatea a doua a secolului al XVIII-lea țările române intră în sfera de acțiune a filosofiei „Luminilor” franceze, filosofie ce punea în circulație o serie de idei înzestrate cu o extraordinară putere de activare în masele sociale. În adevăr, mai mult decât oricare alt curent filosofic, „Luminile” au mânuit materialul social: ele au pus în discuție valabilitatea unor anumite concepții moștenite dela secolele precedente, ele au pus în discuție îndreptățirea unor anumite instituții în care lumea se deprinsese să vadă valori imutabile. Lupta pe care unii reprezentanți ai acestei mișcări o duc împotriva monarhiei și împotriva ideii de drept divin însemnează tot atâtea momente de revoltă împotriva unei tradiții ce tindea să consacre un sistem de inegalități și tot atâtea trepte de introducere în societatea cea nouă. Lupta aceasta a avut reflexe puternice în Orientul Europei, pe care l-a sustras somnolenței spirituale în care se complăcuse atâta timp și l-a aruncat în frământarea de patimi și de idei ale vremii. Condillac sau Wolff în direcție filosofică, Montesquieu și mai cu seamă Voltaire în ordine socială, sânt autoritățile în fața cărora se pleacă societatea românească a timpului.

Una dintre notele caracteristice ale literaturii române care ia naștere în aceste condițiuni este tendința de a se adapta pulsului li-

terar occidental. Procesul acesta nu se putea realiza însă într'un timp scurt și desăvârșirea lui în cultura română nu se face pe un front unitar. Alături de spirite cu totul moderne cum sânt Budai-Deleanu sau Ionică Tăutul, pe anumite linii secundare se desfășoară până târziu unele scrieri minore, în care dăinuiește încă mentalitatea trecutului. Acestea sânt scrierile datorite unui Dionisie Eclisiarhul sau altora de aceeași calitate, scrieri înfățișate uneori în proză, iar alteori, cum este cazul lui Zilot Românul, „poezite“ în întregime sau în parte în versuri după modă grecească. Dacă importanța lor este disparentă în totalul literaturii române a timpului, prezența lor este totuși semnificativă: aceste spirite retardate ne fac să vedem că oricare ar fi fost puterea de acțiune a noilor idei, lor le-a fost dat totuși să întâmpine și anumite conștiințe impermeabile, a căror manifestare constituie una dintre notele pitorești ale epocii. Sânt însă unele cazuri dramatice, când lupta între Occident și Orient desfășurată în sufletul unui scriitor n'a ancorat la o soluție definitivă și personajul rămâne suspendat între doi poli. Aceasta este bunăoară situația lui Ienăchiță Văcărescu, admirator al lui Metastasio și al lui Voltaire, patron al mișcării culturale în stil occidental a Românilor din Transilvania, dar legat în același timp de vechea spiritualitate orientală. Deși căzând uneori pe de-a'ntregul înafară de raza „Luminilor“, aceste manifestări vor forma de asemenea obiectul preocupărilor noastre pentru un îndoit motiv: în primul rând, epoca ce ne interesează se impune să fie prezentată în toate aspectele sale, iar în rândul al doilea pentru că numai în felul acesta vom înțelege că, trebuind să lupte împotriva unui material atât de rezistent, biruința pe care noile idei aveau s'o câștige avea să fie grea, dar și de lungă durată.

În adevăr, ideile „Luminării“ aveau să-și prelungească influența asupra literaturii române până târziu în secolul al XIX-lea. Continuând procesul de adaptare la ritmul culturii occidentale, cultura română din prima jumătate a secolului al XIX-lea se lasă influențată și de alți factori. Elemente noi intră în joc, îmbogățind cuprinsul sufletesc al literaturii. Cel mai de seamă dintre acestea este mișcarea romantică. Ceea ce interesează în primul rând problema noastră este romantismul francez, a cărui influență asupra literaturii române a fost deosebit de puternică. Sub influența marilor romantici francezi sfera literară explorată de scriitorii români se lărgeste. Cei dintâi care se impun atenției sânt Lamartine și Victor Hugo; iar dincolo de ei, dar mediat în primele timpuri de aceeași literatură franceză, se întrevade umbra masivă a lui Byron. Că Heliade Rădulescu traduce și imită pe Lamartine; că și el și Boliac și Negruzzi traduc, imită și dau curs admirației

lor pentru Victor Hugo, este un fapt peste care nu se poate trece. Pentru toți acești scriitori — și pentru întreaga lor generație — influența romantică este o realitate de care va trebui să se țină seama, dar o realitate care, la rândul ei, nu va anula pe de-a-ntregul formarea spirituală organizată la cei mai mulți dintre dâșii de influența anterioară a „Luminilor”.

Cazul cel mai caracteristic este acela al marelui animator al culturii române din prima jumătate a secolului al XIX-lea, Heliade Rădulescu. Elev al lui Lazăr și, prin el, al Renașterii române din Transilvania, el trâmbițează faptul acesta cu numeroasele surle de care dispunea spiritul său; dar el este într-o măsură tot atât de mare elev al școlii grecești și, grație acestei duble articulații a spiritului său — dublă mai mult în aparență — el este ceva ce nu i-ar fi făcut plăcere dacă ar fi știut-o precis, este elev al secolului al XVIII-lea francez. Prin gallofobia sa și prin adâncă francizare a spiritului său, Heliade Rădulescu se situează pe o linie paralelă aceleia pe care, în literatura italiană, se află Alfieri. Privit din punctul de vedere al organizării sale spirituale, precum și din punctul de vedere al idealului de care s'a condus în diferite ramuri ale activității sale, scriitorul român apare în primul rând ca un om de factura raționalistă a Enciclopediștilor. Cu Enciclopediștii împărtășește el încrederea în progresul omenirii, în scrierile lor găsea puncte de sprijin pentru concepția sa umanitară și cosmopolită, din doctrina lor deriva el idealul său de artă și de educație a neamului omenesc. Liniile mari pe care evoluiază viața sa sufletească sânt astfel stabilite de cultura raționalistă a secolului al XVIII-lea, încât s'ar putea spune că activitatea lui, desfășurată în secolul al XIX-lea, se alimentează într-o largă măsură din zestrea spirituală a veacului al XVIII-lea francez. Evident, în cazul lui nu se poate face abstracție de influența culturii europene contemporane; dar ceea ce se poate afirma cu toată certitudinea este că formula sa de reacțiune spirituală față de materialul cu care venea în contact era formula prevalent raționalistă organizată de veacul al XVIII-lea francez.

O întrebare se ridică în mod firesc în urma tuturor acestora: dacă influența „Luminilor” se prelungește atât de mult asupra secolului al XIX-lea român, care va fi limita până la care se va extinde studiul nostru? Pentru epoca aceasta, ca pentru întreaga literatură română de altfel, nu se poate vorbi de existența exclusivă a unui anumit curent literar. Literatura română nu a cunoscut — și nu cunoaște — cuvânt de ordine sau calm; ea este în permanență în căutarea insulei

fericite în care să se poată fixa și unde să poată rodi. Cercetători competenți au explicat agitația ei permanentă prin împrejurarea că i-a lipsit un stagiul prelungit în literaturile clasice, care i-ar fi format o bază mai sigură de manifestare și i-ar fi echilibrat spiritele. Este, încontestabil, un punct de vedere ce izvorăște din cunoașterea realităților istorice românești; dar se întemeiază el tot atât de mult pe cunoașterea legilor proprii literaturii? Departe de a vedea o scădere în această goană frenetică spre alte orizonturi, noi sântem convinși că ea exprimă una dintre cele mai alese însușiri ale neamului.

În fixarea datelor între care se dezvoltă literatura „Luminilor” în România, și, în general, în fixarea marilor diviziuni ale literaturii române moderne —, va trebui să ținem seama mai presus de orice de această întrepătrundere de concepții și de curente. Una dintre trăsăturile caracteristice ale literaturii „Luminilor” este nota ei militantă. Această trăsătură domină literatura română până la data la care ea vine în contact cu romantismul occidental, în cursul celui de al treilea deceniu al secolului al XIX-lea. În linii mari, fenomenul ce ne preocupă se desfășoară între anii 1779—1829. În 1779 apare de sub teascurile tipografiei prima carte în care pătrunde ceva din crezul Renașterii române din Transilvania, *Cartea de rugăciuni* a lui Samuel Micu, iar în 1829 încep să fie publicate primele traduceri românești dintr'un scriitor romantic, *Meditațiile* lui Lamartine în traducerea lui Heliade Rădulescu. Știm cât este de arbitrară o determinare cronologică strânsă, atunci când este vorba de manifestări ale spiritului. Peste baricadele cronologice fenomenul încătușat în felul acesta își aruncă încă valurile sale; de aceea cercetarea noastră va trebui să-l urmărească în unele din manifestările sale premergătoare, precum și în anumite reflexe posterioare.

Eliberată de sub tutela grecească prin influența ideilor „Luminării”, cultura română avea să se sbată încă un timp în căutarea căilor proprii. Fetișul elin a fost alungat, dar în locul lui, și în parte după modelul lui, avea să se desvolte în această cultură fetișul latinist. Nașterea lui este, după cum am amintit, o consecință a condițiilor în care trebuia să se ducă lupta în Transilvania românească, iar formele exagerate la care avea să ajungă cu vremea se datorau în parte unor împrejurări de aceeași natură: dacă în Transilvania el era o armă de luptă împotriva Ungurilor și Sașilor, în Muntenia și în Moldova el devine, în forma inițială sau în forme derivate, o armă de luptă împotriva tendinței de expansiune a Rușilor. — Latinismul înseamnă năzuința de a modela spiritul viu al poporului în așa fel, încât el să poată intra pe tiparele latine ale strămoșilor. Reforma viza în primul

rând limba, care în cursul ascendent al mișcării, ajunge să capete o înfățișare cu totul hibridă. A treia eliberare pe care cultura română trebuie s'o realizeze spre a ajunge în cele din urmă la descătușarea definitivă, este eliberarea de sub imperiul latinist. Oricât de viguroasă a fost acțiunea lui, latinismul n'a dominat totuși în mod exclusiv asupra spiritelor și reacțiunea s'a făcut simțită de timpuriu. Ea s'a întemeiat pe contactul tot mai susținut cu realitățile rurale românești, acelea care s'au aflat mai puțin în bătaia vânturilor de înnoire. O funcțiune deosebit de vie a îndeplinit în ordinea aceasta atașarea de poezia poporană, din mijlocul căreia s'a ridicat dușmanul ireductibil al latinismului: acesta putea cuceri pe învățați, a căror cultură livrescă îi detașa de poporul larg și-i așeza undeva, într'o zonă incertă, între Românii timpurilor noi și Romanii divului Traian; poporul de jos însă era mai puțin receptiv la asemenea idei și mai puțin dispus să iasă din formele consacrate ale vieții sale spirituale. Ne-ar putea surprinde azi larga popularitate de care s'a bucurat poezia poporană în cultura română din a doua jumătate a secolului trecut. Nu se poate vorbi numai de o descoperire a geniului popular și entuziasmarea pentru el la o dată când, cu trecerea romantismului, aceasta era un proces definitiv încheiat în Occident. Poezia poporană a avut în cultura română o funcțiune de purificare spirituală, ea a disolvat latinismul coagulat în capetele unora și în inimile altora. Singurul pacient recalcitrant a fost Academia Română, care a preferat să moară de moarte savantă decât să trăiască din viața generală a poporului: după terminarea dicționarului academic, celebrul dicționar care alunga din limbă toate cuvintele ce nu erau de origine latină, unul dintre autorii lui, Massim, nebunește. Înregistrând faptul acesta și comentând opera, însăși revista ardeleană *Familia*, pe care tarentula latinistă n'o evitase, conchidea: „nu e de mirare”. Era cea mai plastică formulă ce exprima evoluția concepțiilor în cultura română.

Eliberată de slavonism prin întinderea puterii turcești și prin influența mișcărilor de reformă religioasă; eliberată de grecism prin influența ideilor „Luminării” și prin reacțiunea latinistă; eliberată de latinism în cele din urmă prin afirmarea energică a spiritului popular, literatura română avea să descopere căile proprii numai după o peregrinare de mai multe ori seculară. Aceste etape pe care le străbate în căutarea formelor proprii de manifestare desemnează perioadele mari în dezvoltarea ei. Fixându-ne atenția asupra perioadei moderne a acestei literaturi, vom observa că diversitatea idealurilor de care ea s'a lăsat condusă subliniază aspecte diferite dela o epocă la alta. Asistăm la o

evoluție în cursul căreia aceleași preocupări sânt reluate ritmic, totdeauna la un diapazon artistic mai ridicat și într'o atmosferă progresiv purificată de extrapoetic. Sub aspecte diverse dela o epocă la alta, evoluția aceasta subliniază succesiv elementul local și pe cel universal.

Prima epocă din perioada modernă, aceea ale cărei trăsături le-am schițat mai sus, se fixează sub influența mișcării „Luminilor”. Literatură de luptă, animată de un puternic suflu de emancipare, ea accentuează în mod deosebit valorile militante extrapoetice; dar, cu *Țiganiada* lui Budai-Deleanu, izbuteste totuși să dea o operă poetică de mare valoare. În condițiunile speciale ale poporului român, preocupările sociale ale acestei mișcări se convertesc în preocupări naționale: mai presus decât de activitatea științifică sau poetică propriu zise, „Luminile” române sânt preocupate de delimitarea spațiilor naționale și sociale.

O tendință de adaptare la ritmul culturii occidentale o aduceau și „Luminile”; această tendință devine însă caracteristică epocii următoare, când contactul cu romantismul face ca accentul esențial să nu mai cadă asupra elementelor capabile de acțiune socială, ci să se deplaseze asupra valorilor poetice. Este epoca în care lucrează un Heliade Rădulescu în Muntenia, un Asachi și un Negruzzi în Moldova. Directivele teoretice nu sânt încă precizate, scriitorii sânt supuși dublei influențe a școalelor întemeiate pe autoritățile literare clasice și a literaturii romantice a zilei. Iar unii dintre dâșii, cum este cazul amintit al lui Heliade Rădulescu, rămân, cu toate concesiunile pe care le fac spiritului vremii, profund atașați mentalității secolului precedent. Scriitorii năzuesc — și în anumite cazuri izbutesc — să creeze în stilul în care se crea în Apus, după modele ce aparțineau acelui Apus. Dar cu toată atașarea lor la literatura romantică, se proclamă insistent necesitatea regulii poetice și a operei cu valoare universală, chiar de scriitori de înclinări mai puțin clasice decât Asachi.

A treia epocă se caracterizează printr'o atașare teoretică puternică de romantism. Programul din 1840 al *Daciei Literare* se remarcă în primul rând prin afirmarea valorilor locale: sfera de explorare indicată poezilor se limitează la realitățile naționale actuale și la istoria națională. Scriitorii care participă la mișcare au o atitudine hotărât antilatinistă. Cu toate acestea asistăm la o reluare a preocupărilor primei epoci: naționalismul generației *Daciei Literare* nu mai este însă un factor de acțiune directă în viața socială, ci acțiune mediată prin poezie. Motivată de datele literare contemporane, programul acesta însemna totuși o alterare a concepției de poezie. Istoria literară română, care, cu mici excepții, a privit totdeauna cu o simpatie particulară sectorul naționalist al poeziei, a văzut în Mihail Kogălniceanu, repre-

zentantul cel mai autorizat al curentului dela *Dacia Literară*, pe salvatorul poporului român din valurile înstrăinării sentimentale. În felul acesta caracterele mișcării au fost stabilite numai în comparație cu o anumită literatură anterioară, dar nu și pe baza unor anumite rezultate pe care ea le-a dat. Unul dintre rezultatele acestea este poezia de factură ziaristică de după 1848, poezie locală dar fără coloare, poezie națională dar fără avânt. De altfel înseși pozițiile programatice sânt trădate și printre cei ce le trădează se numără chiar reprezentanții cei mai de seamă ai mișcării: Mihail Kogălniceanu însuși se închină la altare străine, iar Vasile Alecsandri, scriitorul cel mai de seamă al epocii, este un spirit de valențe universale și prin această trăsătură el face trecerea către generația următoare, animată de un ideal de artă opus.

În cea de a patra epocă a ei, literatura română revine la cultul valorilor universale și năzuește pe calea aceasta către construirea unei baze clasice. Deschizător de drumuri în aceste domenii nu este numai Vasile Alecsandri, ci și Odobescu; dar acela care dă expresia teoretică cea mai desăvârșită noului crez este Titu Maiorescu. Cu Eminescu în lirică, cu Slavici și cu Caragiale în epică și în teatru, literatura română atinge culmile ei cele mai înalte. De o puritate de linie nu poate fi vorba nici de data aceasta: în timp ce programul se desfășoară pe linii clasice, realizările literare participă la romantism și la realism; așa dar, o situație asemănătoare aceleia din epoca anterioară *Daciei Literare*. Întrădevăr, cu toată factura clasică a artei sale, Eminescu păstrează încă legătura romantică cu valorile locale, iar Slavici și Caragiale, primii artiști de seamă ai realismului românesc, sânt preocupați în deosebi de același element local. Exploatarea lui nu mai izvorăște însă dintr'un comandament programatic ca în epoca precedentă și, adâncindu-se în studiul omului carpatic, scriitorii năzuiesc către înțelegerea omului în general. Cu toată polivergența ei spirituală, epoca este dominată de o conștiință estetică puternică și pe planul acesta general influența crezului ei literar se prelungește încă asupra unora dintre spiritele cele mai alese ale culturii române contemporane.

Direcția aceasta, reprezentată de societatea literară „Junimea”, întâmpină încă dela început rezistența unui spirit superior cum este Hasdeu, iar cu vremea reacțiunea față de ea devine din ce în ce mai energică: poporanismul mai întâi, semănătorismul și anumite curente moderniste după aceea, sânt momentele esențiale de distanțare față de junimism, de pulverizare a idealului de artă junimist. Terminul ultim al ei ar putea fi văzut în apariția, în 1893, a *Evenimentului Literar*, publicația în care se formulează doctrina poporanistă.

În epoca de față, literatura română, cu toate talentele excepționale ce o ilustrează (Sadoveanu, Rebreanu, Blaga, Arghezi), dă totuși impresia unei reculegeri în urma unui naufragiu. În cuprinsul ei se vorbește cu toate acestea de o sinteză autohtonă de spiritualitate ortodoxă, care, prin semănătorism, se articulează de anumite laturi din opera lui Eminescu. Este de remarcat însă că această sinteză nu cuprinde unele dintre cele mai puternice talente ale zilei și că prin reprezentantul ei cel mai strălucit, Lucian Blaga, ea a fost depășită în sens universalist: în adevăr, sensul cosmologic al operei sale poetice și flexibilitatea pe care conceptul ortodox o are în gândirea sa par a prevesti o sinteză viitoare, care, operând și cu date autohtone, să se realizeze totuși la polul opus autohtonismului exclusivist al zilelor noastre.

Studiul de față se aplică celei dintâi dintre aceste epoci. Ea aduce în primul rând manifestările bogate ale scriitorilor din Transilvania, fapt care a determinat pe cercetătorii anteriori să o desemneze sub numele de „Școala Ardeleană” sau „Renașterea Ardeleană”. Privită astfel în sine, denumirea aceasta corespunde într-o mare măsură adevărului, dar în generalizarea ei se descifrează și un sentiment omagial: renașterea nu este numai ardelenască, ci general românească. Mai presus de toate însă, denumirea consacrată prezintă pentru noi marele desavantaj că particularizează total un fenomen de circulație universală: înainte de a fi un fenomen particular ardelean sau românesc, ea este una dintre manifestările ideilor „Luminării”. Prezintă studiul nostru sub denumirea *Literatura română în epoca „Luminării”*, nu facem decât să subliniem dependența fenomenului românesc de fenomenul general european.

Punctul de vedere oglindit în lucrarea de față a fost expus de noi în: *La littérature roumaine de Transylvanie au dix-neuvième siècle*, studiu apărut în lucrarea colectivă *La Transylvanie*, București, 1938, p. 667 sqq. (și în broșură separată); în *Introducerea* la I. Heliade Rădulescu, *Opere*, Tomul I, București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, 1939, passim și mai cu seamă p. 8—33; în *Contribuția Românilor din Transilvania la literatura română*, în revista *Transilvania*, LXXIII, Nr. 7—8 (Iulie—August, 1942; apărut și în limba italiană: *Il contributo dei Romeni di Transilvania alla letteratura nazionale*, în *Rassegna culturale della Romania*, 1943, Nr. 2).

Evoluția literaturii române a fost văzută ca o serie de eliberări și ascensiuni spirituale ale poporului de Mario Roques în prefața la P. V. Haneș, *Histoire de la littérature roumaine*, Paris, E. Leroux, 1934. Formula lui Roques: „la libération et l'ascension spirituelle et artistique” și: „c'est de ces prises de conscience successives, de plus en plus larges et précises, qu'est faite l'hi-

stoire de la littérature roumaine" (p. X). Ipoteza absorbirii poporului român în cel italian, în O. Densusianu, *Literatura română modernă*, volumul I, București, Alcalay, 1920, p. 65. Diferitele teorii în legătură cu apariția primelor texte în limba română sânt discutate de N. Drăganu în *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie dès origines à la fin du XVIII-e siècle*, în lucrarea amintită anterior, *La Transylvanie*, p. 628 sqq. În urma acestei lucrări, problema a fost reluată de N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, 1940, p. 47—53 (bibliografia la p. 53) și Șt. Ciobanu, *Inceputurile scrisului în limba românească*, București, 1941 (*Analele Academiei Române*, Mem. Sect. Lit., III, x, 3), care ajunge la concluzia că apariția primelor texte în limba română nu se datorează unei influențe religioase străine, ci „necesităților didactico-religioase” și împrejurărilor „istorico-culturale” interne. Traducerea s'ar fi făcut la mănăstirea Peri din Maramureș. Ultima examinare a problemei, în Al. Rosetti, *Cele mai vechi traduceri românești de cărți religioase*, în *Revista Istorică Română*, 1944, vol. XIV, fasc. I, p. 1—14, care ajunge la concluzia: „Cele mai vechi traduceri românești de cărți religioase, au fost efectuate în Maramureș și în Nordul Ardealului vecin, în prima jumătate a secolului al XVI-lea (și anume, între 1530 și 1559) sub înrăurirea Reformei lui Luther”. Asupra jurământului lui Ștefan cel Mare, vezi O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, II, Paris, E. Leroux, 1914, p. 3. Pentru traducătorii români ai negustorilor sași din Sibiu, v. I. Lupaș, *Sibiul ca centru al vieții românești din Ardeal*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, V, Cluj, 1930, p. 43 sq. Despre necesitatea unui stagiul prelungit în literaturile clasice, O. Densusianu, *Lit. rom. mod.*, I, p. 18—19.

Cercetătorii sânt departe de a fi căzut de acord asupra diviziunilor mari ale literaturii române. Pentru N. Iorga, începutul modernizării acestei literaturi se fixează în 1774, data la care se încheie pacea dela Cuciuc Cainargi și prima epocă modernă a ei se cuprinde între 1774—1821, adică între acea pace și revoluția lui Tudor Vladimirescu. Perioada aceasta, intitulată *Epoca lui Petru Maior*, este delimitată astfel de două evenimente externe literaturii (*Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*. Vol. I, București, Minerva, 1907; vol. II, București, Minerva, 1908; vol. III, Vălenii-de-Munte, „Neamul Românesc”, 1909; *Istoria literaturii românești contemporane*, vol. I—II, București, „Adevărul”, 1934). A doua epocă a literaturii moderne cuprinde manifestările dintre 1821—1840 și este intitulată *Epoca lui Asachi și Eliad*; epoca a treia se fixează între anii 1840—1848 și este intitulată *Epoca lui M. Kogălniceanu*. Epoca a patra se fixează între anii 1848—1866; ea nu mai poartă numele niciunei personalități literare, dar în cuprinsul ei se vorbește de „regalitatea literară a lui Vasile Alecsandri”. Literatura contemporană este împărțită la rândul ei în două epoci: 1866—1900 (*Crearea formei*) și 1900—1934 (*În căutarea fondului*). Denumirea epocilor trădează până la un moment cultul marilor personalități și numai în partea finală atașarea la criterii strict literare. Nici secționarea cronologică nu este total satisfăcătoare. Anul 1821 nu corespunde unui fapt precis din istoria literaturii: naționalizarea acesteia începuse încă înainte, iar revoluția lui Tudor Vladimirescu n'a desăvârșit brusc procesul. Spreosebire de cea precedentă, revoluția din 1848 ar putea fi însă invocată, deoarece ea are urmări și pentru literatură: în urma ei asistăm într'adevăr la o decădere a poeziei, care devine propagandistică până la limite netolerate. Dar nu considerații literare impun

data de 1866: societatea „Junimea”, a cărei activitate o studiază capitolul respectiv, era întemeiată de mai înainte, iar revista care exprimă crezul ei literar, *Convorbiri Literare*, apare în 1867. Anul 1866 însemna însă începutul unei noi domnii și faptul acesta a fost determinant. Intruziunea istoriei politice, sociale sau militare turbură astfel delimitarea fenomenului literar.

Literatura română modernă a lui O. Densusianu tratează, în cele trei volume apărute, (vol. I, București, Alcalay, 1920; vol. II, București, „Viața Românească”, 1921; vol. III, București, Alcalay, 1933) Renașterea Ardeleană și literatura din Principate până la Grigore Alexandrescu. Nu găsim delimitate epoci propriu zise, cu caractere dominante bine definite; literatura este expusă în evoluția ei cronologică, ajungând până acolo încât personalități de structură cu totul deosebită să fie grupate în același capitol: George Lazăr, un teolog emancipat și revoluționar, pătruns de spiritul „Luminilor” și preocupat de problemele naționale și sociale, este pus alături de George Asachi, un clasic atașat de valorile artistice și refractar oricărei idei de înnoire socială. Pe de altă parte, sunt tratați în capitole separate scriitorii care se explică pe același plan artistic, cum sunt Cârlova și Heliade Rădulescu, ambii dăruți lirismului român de influența romantică. Faptul acesta nu se poate explica decât printr-o atașare excepțională la criteriul monografic.

Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Vol. I. Epoca veche*, Sibiu, ed. „Asociațiunii”, 1920, privește lucrurile în liniile lor cele mai generale; pentru D-sa întreaga literatură română se împarte în trei epoci: epoca veche, care durează dela origini până la Renașterea Ardeleană; epoca nouă care durează până la războiul pentru independență (1877) și epoca modernă, care începe la această dată și ține până în prezent. Scriitorii din epoca nouă sunt însuflețiți în scrierile lor de idealul național, pe când cei din epoca modernă sunt preocupați de arta pentru artă. Ceea ce se poate obiecta acestei diviziuni este faptul că idealul artistic al epocii moderne nu are nicio legătură cu războiul amintit, că el fusese construit cu zece ani mai înainte, odată cu apariția revistei *Convorbiri Literare*. Diviziunea aceasta globală face apoi ca în epoca definită prin idealul național să intre și scriitorii de factură cosmopolită din prima jumătate a secolului al XIX-lea, iar în epoca definită de preocuparea de artă pentru artă să intre și scriitorii naționaliști ai „Semănătorului”.

Pentru D. Murărașu, *Istoria literaturii române*, București, „Cartea Românească”, 1940, întreaga literatură română se împarte în: epoca unității de neam prin ortodoxie; epoca unității de neam prin limbă; epoca unității de neam prin conștiință și epoca formării idealului artistic. Dintre toate acestea, singura care se definește pe plan literar este cea din urmă. Din punct de vedere strict logic ea constituie o notă discordantă și numai în mod arbitrar poate fi privită ca autonomă: scriitorii ce-i aparțin au ajuns de asemenea la conștiința rosturilor lor românești, așa încât, dacă s'ar păstra neschimbat punctul de vedere în clasificarea materialului literar, — unitatea neamului — această epocă ar trebui socotită numai ca o subdiviziune a celei precedente.

Nu se poate vorbi de preocuparea de a stabili epocile mari ale literaturii române în lucrarea, atât de inegală și totuși atât de prețioasă, a lui G. Călinescu, *Istoria literaturii române dela origini până în prezent*, București, Fundația regală pentru literatură și artă, 1941. Atașat în mod exclusiv fenomenului literar, autorul este preocupat în primul rând să stabilească notele ce individualizează pe scriitori, iar nu pe acelea care creează caracterele comune unui

curent sau unei epoci. Diviziunile pe care le stabilește totuși, cu suprapuneri violente de cronologie și cu aspect de hronograf (*Romanticii 1827—1848*; *Mesianicii pozitivi 1840—1848*; *Anti-bonjuristi 1830—1848*; *Intemeierea prozei 1840*; *Romanticii macabri și exotici 1842—1859*... *Moderniștii, Momentul 1919*; *Intimiștii, Momentul 1920*; *Tradiționaliștii, Momentul 1923*, etc.) izvorăsc din necesitatea practică a unei împărțiri oarecare a materialului și adeseori nu-și justifică cronologia. Și cu toate că în numeroase cazuri ele aduc o poetică lipsă de corespondență între titlu și conținut, au totuși marele merit că vizează în mod exclusiv viața literară.

În *Istoria literaturii române moderne. Întâii poeți munteni*, Cluj, Ardealul, 1923, Bogdan-Duică nu își pune această problemă, cartea fiind o colecție de monografii independente. O pune însă în articolul *Istoriografia literară română, în Viața Românească*, LXII, p. 32. Căutând să aplice literaturii române de după 1821 principiile după care era lucrat tratatul de literatură germană al lui Bartels, ajunge să stabilească următoarele diviziuni: „întâia despre anii 1821—1848; a doua: 1849—1866; a treia: 1867—1884; a patra: 1885—1924”. Prima ar indica ascendența politică și literară până la 1848; a doua, decăderea literară până la apariția Junimii; a treia, activitatea Junimii până la afirmarea maximă a lui Eminescu și a patra, disocierile, în parte sub influențe străine, ce au urmat acestei date. Prima epocă ar fi creat un tip de luptător și de idealist, a doua un sceptic și lănced, iar a treia un încrezător critic și aristocratic. Caracterizarea lui Bogdan-Duică are, între altele, neajunsul că este contrazisă de scriitorii cei mai de seamă ai epocilor respective. Astfel în epoca a doua se afirmă tot mai puternic Vasile Alecsandri, care nu este nici sceptic și nici lănced, iar a treia epocă este dominată de Eminescu, a cărui poezie ni-l arată cu totul alfel decât ca pe un încrezător.

În diviziunile pe care le-am stabilit și asupra cărora revenim specificând, ne-au călăuzit în deosebi manifestările cardinale din domeniul literaturii. Dacă am stabilit astfel limitele primei epoci între 1779—1829, am făcut-o pentru motivul că la 1779 apare prima carte în care se simt preocupările Renașterii Ardelene, iar în 1829 se publică primele traduceri din Lamartine. Faptul acesta nu însemnează însă că înainte de 1779 nu au existat preocupări în genul celor practicate de Renașterea Ardeleană și că literatura română a luat contact cu romantismul abia în 1829. La această dată Cârlova scrisese unele din poeziile sale, Heliade tradusese unele *Meditații* și, probabil, însuși Mumuleanu se îndrepta către Lamartine; dar manifestarea vizibilă a acestor preocupări o avem în 1829. La începutul celei de a treia epoci am așezat, asemenea altor istorici ai literaturii române, programul *Daciei Literare* (1840). Dacă, în ceea ce privește creațiunea literară, epoca desvoltă elemente încorporate de mai înainte literaturii române, ea se deosebește în ordine programatică. Știm totuși că programul *Daciei Literare* a fost anticipat în parte și că vechile preocupări aveau să se prelungească pe deasupra lui până târziu; acum se afirmă însă, cu toată tăria, necesitatea inspirației naționale. Idealul artistic al epocii precedente era opera cu valoare universală, capodopera; idealul artistic al noii generații este opera cu subiect național. Idealul acesta a avut slujitori mai mult sau mai puțin devotați; dar el este activ în literatură și domină teoria literară până la apariția, în 1867, a revistei *Convorbiri Literare*. Cea de a treia epocă a literaturii române durează deci dela 1840—1867. Am trecut în felul acesta peste

anul 1848, în care unii istorici literari văd un sfârșit de epocă: în urma lui poezia română se găsește intradevăr într'o stare de decădere, datorită în parte facilității de a crea pe care o permitea programul lui Kogălniceanu. Faptul care ne-a determinat să trecem peste această dată este că, dacă în liniile ei mari poezia prezintă aspecte de decadență, totuși după 1848 se manifestă cu toată puterea Alecsandri, Baronzii și Bolintineanu, a căror operă compensează din plin literatura lipsită de valoare a contemporanilor. Epoca a patra se întinde între 1867-1893. Ea se deschide cu apariția revistei *Convorbiri Literare*, expresia societății Junimea, și se închide cu apariția *Evenimentului Literar*, în ale cărui pagini avea să se formuleze definitiv doctrina poporanistă. Este drept că și înainte de data aceasta Junimea fusese combătută: de Hasdeu, de *Literatorul*, de Gherea; dar poporanismul este primul curent care construiește un crez literar temeinic, opus aceluia al Junimii. El deschide ultima epocă a literaturii române, aceea în care idealul de artă al Junimii avea să fie sfârșit. În urma lui avea să ia naștere semănătorismul, care, asemenea poporanismului, avea să propună artei realizarea unor anumite scopuri sociale sau naționale. Se revine cu aceste mișcări la arta cu scop a generației *Daciei Literare*, la înlocuirea operei ce tindea către universal prin opera cu preocupări locale.

Privită astfel în liniile mari ale preocupărilor ei programatice, literatura română modernă se caracterizează printr'o desfășurare ritmică, în cursul căreia accentul cade succesiv pe elementul universal și pe cel particular. Dela opera cu preocupări universale a generației lui Heliade Rădulescu se trece la opera cu preocupări locale a generației *Daciei Literare*. În urma acestora, generația Junimii revine la cultul valorilor universale, pentru ca împotriva acestui ideal de artă să se ridice în cele din urmă poporanismul și semănătorismul, curente preocupate în mod egal de particular și destinate să ducă la autohtonismul zilelor noastre.

D. POPOVICI

PRINCIPIILE EXPROPRIERII ÎN REFORMA AGRARĂ

LEGIFERATĂ DE MARELE SFAT NAȚIONAL AL TRANSILVANIEI,
BANATULUI ȘI PĂRȚILOR UNGURENE PRIN DECRETUL-LEGE
Nr. 3911 DIN ANUL 1919. REPRIVIRE ȘI CONSTATĂRI

Transilvania sfâșiată prin actul dela Viena, a serbat la 1 Decembrie 1943, în tăcere și pioasă reculegere, aniversarea a douăzeci și cincea a unirii sale cu patria mamă. Rod al acestei uniri, *reforma agrară din Ardeal, Banat și părțile ungurene* a fost o operă de dreptate istorică și socială și rămâne un titlu de neperitoare glorie a stăpânirii românești.

Legiferarea reformei agrare din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș a fost înfăptuită în două etape: prin *decretul-lege Nr. 3911/1919* întocmit de Consiliul Dirigent și votat de Marele Sfat Național și prin *legea din 23 Iulie 1921* publicată în Monitorul Oficial Nr. 93 din 30 Iulie 1921.

Repusă la ordinea zilei în Rusia, în primăvara anului 1917 prin strigătele după libertate și pământ „Zemlia i volia” ale revoluționarilor ruși, reforma agrară a fost în Vechiul Regat opera comună a regelui întregitor de țară Ferdinand I și a reprezentanților națiunii, care înțelegând glasul vremii, au hotărât în parlamentul dela Iași modificarea vechei constituții, pentru ca pământul Țării, să poată reintra în proprietatea aceloră, care l-au apărat, vărsându-și sângele și l-au muncit în sudoarea feții lor.¹⁾ În Ardeal reforma agrară radicală era un postulat

¹⁾ *La Réforme Agraire en Roumanie et les Optants hongrois de Transylvanie devant la Société des Nations.* (Suite). Études rédigées par MM. Yves De la Brière et autres 1928. Avantpropos p. I: „La réforme agraire devenait impérieuse alors non seulement comme une correction de la répartition anormale des terres, mais aussi comme une loi de défense social. Il fallait raffermir le fondement de la propriété et, en conséquence, associer l'immense majorité de la population — masse paysanne — a l'intérêt de la conservation de la propriété individuelle”.

înscris de multă vreme în programul partidului național român, singurul exponent legitim al aspirațiilor politice ale neamului românesc. Este o asemănare între gestul parlamentului român dela Iași și între atitudinea camerei lorzilor, care la 1832 votase reforma electorală.¹⁾ Gestul clasei conducătoare românești, abia încheiate, depășește chiar în proporții pe acela al lorzilor, căci la Iași elita intelectuală și de sânge a țării și-a jertfit întreg avutul pe altarul națiunii. Nu e lipsită de interes această constatare, căci unul dintre principalele capete de *acuză* ridicate *contra reformei noastre agrare* a fost tocmai acela, că ea era — în deosebi în noile provincii — *îndreptată contra proprietarilor de altă rasă și limbă, acuză care cade în fața marilor jertfe consimțite de statul român și marea proprietate din Vechiul Regat.*²⁾ Legea din 19 Iulie 1917 publicată în Monitorul Oficial Nr. 93 din 20 Iulie 1917, lărgind cadrele exproprierii, admisă în virtutea art. 19 al vechii constituții numai pentru cauză de utilitate publică legalmente constatată, a înscris reforma agrară în constituție cu următoarele cuvinte:

„Pentru cauză de *utilitate națională* se sporește întinderea proprietății rurale țărănești prin *exproprierea terenurilor cultivabile*, în scopul de a se vinde țăranilor cultivatori de pământ cu precădere țăranilor mobilizați din această categorie sau familiilor lor, dacă ei au murit din cauza sau în timpul războiului”.

Legea a împărțit în două categorii suprafețele expropriabile: terenuri expropriabile *în întregime* și numai *în parte*. Categoria întâi se compune din:

a) *Terenuri cultivabile ale Domeniului Coroanei, ale Casei Rurale și ale tuturor persoanelor morale publice sau private, fundațiuni etc., chiar când actele de fundațiune, de donațiune, testamentele sau orice alte dispozițiuni sub orice titlu ar prevedea direct sau prin orice fel de clauze prohibitive neînstrăinarea lor sau le ar fi dată o altă afecțiune specială;*

b) *Proprietățile rurale, în cuprinderea lor totală, ale supușilor statelor străine, fie că sunt străini prin originea lor, fie că au devenit străini prin căsătorie sau în alt mod;*

c) *Proprietățile rurale în cuprinderea lor totală, ale absenteiștilor;*

¹⁾ André Maurois, *Histoire d'Angleterre* p. 630. Ed. Fayard, Paris.

²⁾ La Réforme Agraire en Roumanie p. II: Les propriétaires de Transylvanie, comme les propriétaires de l'ancien Royaume subirent l'expropriation. Le roi en donna le premier l'exemple; la totalité des terres cultivables appartenant au domaine de la couronne fut expropriée”.

Categoria a doua o formau *proprietățile rurale particulare*, din care urma să fie expropriată o întindere totală de 2.000.000 hectare *teren cultivabil*. În calculul acestor 2.000.000 hectare nu intrau terenurile cultivabile ale Domeniului Coroanei, ale Casei Rurale și ale persoanelor morale, nici proprietățile rurale ale străinilor, iar acele ale absenteiștilor intrau numai cu porțiunea lor cultivabilă.

Legiuitorul român a pornit dela ideea, de a desființa proprietățile imobiliare agricole ale statului și ale persoanelor juridice publice și private, întru cât cuprindeau terenuri cultivabile, pe motivul că erau scoase din circulație și constituiau o piedecă permanentă pentru trecerea proprietății pământului în mâinile acelorora, care îl muncesc de fapt. Exproprierea integrală a proprietăților rurale ale cetățenilor străini urmarea naționalizarea solului, îmbrățișată și de legislațiile altor țări și care de sigur nu mai trebuie justificată, căci nimic mai firesc, decât postulatul ca pământul țării să aparțină cetățenilor ei.¹⁾ În fine exproprierea integrală a proprietăților rurale ale absenteiștilor era motivată prin considerațiunea, că pentru cetățeanul român, care își petrecea viața și cheltuia rodul pământului țării în străinătate, pământul era numai capital amorf și desinteresul său față de țară îl asimila străinului.²⁾

Subliniem aceste considerațiuni, fiindcă servesc și la motivarea unor dispozițiuni ale reformei agrare ardelenе și fiindcă sunt argumente hotăritoare pentru a combate afirmațiunea, că această reformă ar fi fost concepută în intenția de a deposea populația minoritară de averile sale bisericesti și școlare, de a lovi în optanți și în absenteiști, în sensul

¹⁾ Profesorul dela universitatea din Budapesta K. Kmety scria încă la 1902 în tratatul său de drept public maghiar (*A magyar közjog tankönyve* p. 60): al cui e pământul, aceluia e țara (a kié a föld, azé az ország) și sublinia, că peste un milion de jugăre pământ cultivabil din suprafața Ungariei aparținea străinilor.

²⁾ În concepția juridică românească *absenteismul* a fost sancționat și în domeniul fiscal. Legea impozitelor directe din anul 1923, art. 3, al. 3 prevedea o cotă de impunere de 24⁰%, față cu cota normală de 6⁰% a venitului din proprietăți agricole, când proprietarul imobilului — beneficiar al venitului — locuia în străinătate.

Comisiunea județeană de expropriere Mureș-Turda pronunțându-se — *deciziunea Nr. 235/a din 13 Noembrie 1922* asupra apelului făcut de Ștefan Bethlen și fii a hotărît, că nu se poate invoca de către un supus ungar, care domiciliază în Budapesta, unde ocupă postul de prim-ministru, tratatul de pace dela Paris și Trianon, după care dreptul de proprietate este deopotrivă respectat pentru supușii maghiari și români și deci nu se poate cere înlăturarea legii de reformă agrară, de vreme ce ea se aplică, fără distincțiune oricărui proprietar de imobile rurale. În virtutea principiilor precizate de legea agrară, că *orice supus român sau străin nedomiciliat în țară și nefiind însărcinat cu vreo funcțiune în străinătate de către guvernul român este considerat absenteist*, urmează, că proprietatea rurală aparținând unei asemenea persoane, trebuie să fie expropriată în întregime, *Pandectele Române 1923*, partea III, p. 39 și urm.

care s'a dat acestor noțiuni în cursul luptelor deslănțuite în fața societății națiunilor.¹⁾

Nu e mai puțin adevărat, că în Transilvania reforma agrară a fost alături de votul obștesc principala revendicare politică, nu numai a partidului național român, ci și a tuturor partidelor progresiste în frunte cu cel social-democrat. Și dacă ar fi să căutăm justificarea acestei revendicări, am putea merge până la faimoasa definițiune a țărânului iobag din Tripartitul lui Werböczy²⁾ și până la celelalte monumente de intoleranță, pe care orgolioasa nobilime maghiară din Ardeal le-a înscris în Aprobate și Compilate³⁾ și nu s'a sfiit să le opună voinței

¹⁾ „Cette qualité — d'optants hongrois — revient aux propriétaires de Transylvanie, qui avaient opté pour la nationalité hongroise“, V. La Réforme Agricole en Roumanie, p. III.

Pe când exproprierea agrară era încă în curs și procedura pendinte înaintea instanțelor din România, guvernul ungar printr'o cerere dată Consiliului Ligii Națiunilor la 15 Martie 1923 reclamase, că România prin exproprierea decisă prin legea agrară, calcă obligațiunile ce a luat prin tratatul de pace și ceruse consiliului să intervină. Consiliul după lungi debateri decisese la 23 Aprilie 1923 amânarea chestiunii pentru altă sesiune, invitând părțile, să caute a se înțelege pe cale amiabilă. Reprezentantii celor două state — România și Ungaria — ajung într'adevăr la un *acord formal*, prin care *Ungurii recunosc, că legea agrară română nu aduce nicio atingere tratatelor*. În urma acestui insucces al guvernului ungar, vreo 200 de mari proprietari au sesizat pe la finele anului 1923, Tribunalul arbitral mixt româno-ungar, cu sediul în Paris, cerând să li se restituie în întregime moșiile expropriate. Pledând în fața acestui tribunal — care, deși nu era, s'a declarat competent, (în conformitate cu tratatele el avea atribuțiunea de a se pronunța numai asupra contestațiilor relative la bunurile ungare, care făcuseră obiectul unor măsuri de lichidare în baza legilor de războiu, ceea ce nu era cazul) — Titulescu, în discursul pe care l-a pronunțat, a arătat, că *problema depășește cadrul judiciar și se transpune în domeniul politic și financiar, tinzând la anihilarea reformei agrare înfăptuită în Ardeal*. Iar celalalt reprezentant al României, Millerand spunea în pledoaria sa, că „consecințele extravagante ale tezei ungare ar fi suficiente ele singure, să o condamne, căci ar atrage constituirea pe teritoriul statului român a unor colonii de străini, insule izolate perpetuând în secolul XX-lea amintirea unor instituțiuni pe care le credeam suprimate încă din evul mediu“. A se vedea Pandectele Române 1927 partea III p. 46 și partea IV p. 1 și urm. Observăm, că și Asociația țăranilor germani — Deutscher Bauernbund — din Ungaria ceruse, încă înainte de războiul mondial trecut, *exproprierea latifundiilor*, ai căror proprietari nu își cultivă ei înșiși moșiile și mai ales ale acelor, care petrec cea mai mare parte a anului în străinătate. A se vedea Zenovie Păclișanu „Mici lămuriri istorice“ în ziarul „Universul“ Nr.-ul din 17 Ianuarie 1944.

²⁾ Ștefan Werböczy, *Tripartitum opus juris cosuetudinarii incltyti Regni Hungariae* (pars III tit. 30, art. 7): „*rusticus praeter laboris mercedem, nihil juris habet*“, (pars III tit. 25 art. 1—2): „*iobagiones, quorum multiplex est conditio, quidam sunt Valachi, Graecorum sequentes errores, dominis terrestribus mera et perpetua rusticitate subiecti sunt*“.

³⁾ *Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum* pars I tit. 1 art. 3; tit. 8 art. 1; tit. 9 art. 1 și pars III. tit. 53 art. 1: *Valahii sunt tolerați temporar până la bunapăcere a principilor și a locuitorilor țării, pentru folosul obștesc*.

de îndreptare a împăratului. Diploma Leopoldină a trebuit să le consacre, iar încercările Mariei Tereza și în deosebi ale lui Iosif II și Leopold II, de a ameliora soarta țăranilor, au întâmpinat rezistența dărză a oligarhiei maghiare,¹⁾ aliată cu Secuiei și Sașii (*Unio trium nationum*). Iar când după înfrângerea revoluției maghiare (1849), regimul absolutist care a urmat a inaugurat o politică de emancipare a popoarelor oprite, în deosebi prin o largă improprietărire și o nouă organizare a proprietății, s'a lovit de aceeași împotrivire, care mai târziu prin pactul dualist a mai primit și o nouă incurajare. Toate străduințele așa zisei ere constituționale dela 1867 până la 1918 au urmărit refacerea fostei clase dominante, întărită cu renegații și cu evreii. Sistemul economic liberal, ajutat de legislația, administrația și justiția aservită intereselor păturii conducătoare maghiare au grăbit depozedarea țăranimii abia improprietărită. Atmosfera din rândurile oligarhiei o caracterizează campania întreprinsă pe la sfârșitul veacului trecut în opinia publică maghiară de Ștefan Bethlen și alții.

După cum susține Ștefan Bethlen,²⁾ cu ocaziunea eliberării iobagilor — proclamată în anul 1848, dar executată numai după anul 1849 — în Ardeal au fost constituite 173,781 loturi de improprietărire sau moșii țăărănești cu o suprafață totală de 1.615,574 jugăre cad. din care majoritatea a revenit Românilor. Cert e, că majoritatea iobagilor din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș au fost Români și că aproape toți Românii erau iobagi.

Până la sfârșitul veacului al nouăsprezecelea nu sunt date statistice despre repartizarea proprietății imobiliare după naționalitatea deținătorilor, în Ardeal. Bethlen afirmă, că în intervalul de timp dintre 1907 și 1912, din proprietățile mai mari de 100 jugăre, 96.000 jugăre teren agricol și 70.000 jugăre pădure au trecut în mâni românești. Iar în anul 1916 din proprietățile mai mici de 100 jugăre Românii dețineau 66%, Maghiarii 24% și Germanii 10%; aceleași procente le dețineau cele trei „națiuni” și din suprafața totală cultivabilă. Suprafața cultivabilă de 2,323.471 jugăre a proprietăților sub 100 jugăre reprezintă 83% din totalitatea terenului cultivabil al Ardealului, iar cele 1,538.138 jugăre deținute de Români 54,9%. Restul de 45,1% din totalitatea terenului cultivabil al Ardealului cuprinde deci, în afară de terenul culti-

¹⁾ Celebrul răspuns al dietei ardelene la „*Supplex libellus Valahorum*” (1791): *Românilor nu li se pot da drepturi și libertăți mai mari, de cum au, fără a se sgudui constituția și fără a se viola legile țării.*

²⁾ Gróf Bethlen István, *Az oláhok birtokvásárlásai Magyarországon az utolsó öt évben* (Cumpărările de pământ ale Valahilor în ultimii cinci ani). Budapest 1912, p. 14 și urm.

vabil al proprietății maghiare mici — până la 10 jugăre — și mijlocii — până la 100 jugăre, — și pe acela al marei proprietăți, fără păduri, precum și lotul Germanilor (Sașilor). Și marea proprietate de peste o mie de jugăre era concentrată, după spusele lui Bethlen, în numai 965 mâni, firește aproape toate maghiare. Datele lui Bethlen se referă la Ardealul „istoric”, cuprinzând cele cincisprezece județe: Alba, Brașov, Ciuc, Cluj, Făgăraș, Hunedoara, Mureș, Năsăud, Odorheiu, Sibiu, Someș, Târnava Mare, Târnava Mică, Turda, Trei-Scaune. Un alt autor, adeseori citat, *Tokaji László*¹⁾ scria la 1913, că în Ardealul propriu zis — inclusiv Sălajul, dar fără Satu-Mare și Maramureș — procentul populației maghiare atingea 35,4%, al Sașilor 8,2% și al Românilor 56,4%, iar din suprafețele agricole Maghiarii dețineau 52%, câtă vreme Românii și cu Sașii împreună numai 48%. În ultimii 15 ani însă Maghiarii au pierdut 8,2% din patrimoniul lor național. În cei zece ani din urmă, înainte de 1913, Românii au cumpărat dela Maghiari 719 moșii cu o suprafață totală de 166.394 jugăre cad., iar Sașii 86 moșii cu 37.025 jug. Maghiarii au cumpărat dela Români 76 moșii cu 54.388 jugăre și dela Sași 19 moșii cu 4.413 jug. Românii au cumpărat dela Sași 9 moșii cu 2.119 jug. și Sașii dela Români 9 moșii cu 1.397 jug. Românii au cumpărat deci în total 168.563 jug. și au pierdut 55.785 jug. Maghiarii au cumpărat 58.801 jug. și au pierdut 203.419 jug. Sașii au cumpărat 38.422 jug. și au pierdut 6.612 jug. *Românii se prezintă deci cu un sold activ de 112.808 jugăre, Sașii cu 31.810 jugăre, iar Maghiarii cu o pierdere de 144.618 jugăre.* Datele se referă numai la moșiile de peste 50 jugăre.

În baza recensământului general dela 1910 și a statisticeii speciale agrare întocmite de stăpânirea ungurească la 1905, se constată, că suprafața celor 26 de județe, care s'au unit cu Vechiul Regat (*Transilvania*: Alba, Brașov, Ciuc, Făgăraș, Hunedoara, Mureș, Năsăud, Odorhei, Sălaj, Sibiu, Someș, Târnava-Mare, Târnava-Mică, Trei-Scaune, Turda; *Banatul*: Caraș, Severin, Timiș-Torontal; *Crișana și Maramureșul*: Arad, Bihor, Bichiș, Cenad, Maramureș, Satu-Mare, Ugocea), așa cum erau arondate la 1918 era de 122.278 km. pătrați. Din această suprafață 33,9%, era teren arabil, 33,8% păduri, 13,8% pășuni, 12,3% fânețe, 1,6% grădini, 0,6% vii, 0,1% stuf și 3,9% pământ neproductiv, râuri, drumuri etc. În cifre absolute erau:

7,182.547	jugăre arabil
7,154.643	„ păduri
2,919.108	„ pășuni
2,601.164	„ fânețe

¹⁾ Tokaji László, *Eladó ország. (Țară de vânzare).* Kolozsvár 1913.

343.228 jugăre grădini

113.936 " vii

23 349 " stuf

828.592 " pământ neproductiv. Din aceste suprafețe

aparțineau cu titlu de *proprietate*, raportate la total:

Statului	7,65%
Comunelor	15,45%
Fondurilor, așezămintelor, bisericilor și școlilor	4,53%
Societăților, corporațiilor, căilor ferate	1,55%
Composesoratorilor, urbariaștilor	9,05%
Fidei-comiselor	0,82%
In proprietate particulară erau	60,95%

Proprietățile după *întinderea* lor se repartizau așa:

sub 1 jugăr	erau 132.084 gospodării cu	40.847 jug. = 21,81%
dela 1— 5 jug.	" 304.638 " " 853.231 "	= 28,70%
" 5— 10 " "	" 223.874 " " 1,622 320 "	} = 48,66%
" 10— 20 " "	" 182.852 " " 2,557.078 "	
" 20— 100 " "	" 110.049 " " 3,782 267 "	
" 100— 200 " "	" 3 838 " " 523 967 "	} = 0,67%
" 200— 500 " "	" 2.368 " " 742 997 "	
" 500—1000 " "	" 1.031 " " 732.967 "	
" 1000 " în sus	1.198 " " 4.026 951 "	= 0,11%

Din totalul de 14.933.841 jugăre, *teren cultivabil* erau 7,613.555 jugăre.

Din proprietățile de peste 500 jugăre, terenul arabil dădea o suprafață de 1,412.313 jugăre. Terenul arabil din moșiile dela 200 până la 500 jugăre, era de 381.013 jugăre. *Din aceste suprafețe populația românească deținea un procent foarte mic*: în teritoriul de care ne ocupăm, aveam 8.435 *proprietari* mijlocii (peste 100 jug.) și mari (peste 1000 jug.) cu 6,026.744 jugăre, dintre care abia 209 *proprietari români* cu 150.067 jugăre. *Marea proprietate românească* abia era reprezentată prin 27 persoane din 1198.¹⁾

Datele acestea, cu toată exactitatea lor numerică, nu au putut servi legiuitorului nostru, decât ca puncte de reper pentru o orientare aproximativă, din cauza, că ele nu au fost culese și prelucrate de serviciul statistic ungar în vederea unei reforme agrare și nici nu se refereau chiar la acel teritoriu, care ne-a fost atribuit în mod definitiv prin tratatul de pace. Apoi nu trebuia scăpat din vedere, că încă în cursul războiului (1914—1918) au intervenit schimbări surprinzătoare în configurația proprietății pământului din teritoriul vizat. David Mitrany

¹⁾ Consiliul Dirigent, *Expunere de motive la proiectul reformei agrare*.

arată în temeinică sa lucrare despre reforma agrară din România (*The land and the peasant in Rumania, the war and agrarian reform 1917—1921*, p. 209), că dela 1915 și până la 1919 suprafața totală a proprietăților sub 100 jugăre a crescut cu 4,15%, și explică acest fapt prin bunăstarea relativă, la care ajunsese țăranul din Ungaria în timpul războiului, cât și prin fenomenul decăderii marei proprietăți. Nu e mai puțin adevărat, că odată pusă chestiunea unei noi împărțiri a pământului, trebuia să se știe, cât pământ era și cât putea fi expropriat, la cât se cifra numărul celor care urmau să fie împroprietăriți și pe ce loturi anume.

Bunăstarea relativă a țăranimii, despre care vorbește Mitrany și care apare mai mult ca o consecință a deprecierei monetare, determinase *guvernul ungar*, să ia măsuri drastice, pentru a împiedeca, pe țărani și în primul rând pe Români, să poată cumpăra pământul magnaților maghiari, scăpătați. Prin *ordonanța cu numărul 4000/1917 M. E.* — dată în baza dispozițiilor privitoare la măsurile excepționale pentru caz de războiu, legea LXIII din 1912, XIII din 1915 și IV din 1916, care nu cuprind însă nicio precizare — a introdus *restrângerea circulației imobilelor*, condiționând orice înstrăinare de imobile, chiar pe cale de licitație publică, precum și orice închiriere sau arendare pe timp mai lung de zece ani, dacă imobilul era situat pe teritoriul județelor ardelenene sau al celor locuite de Români (Alba, Arad, Brașov, Caraș, Ciuc, Cluj, Făgăraș, Hunedoara, Maramureș, Mureș, Năsăud, Odorheiu, Sălaj, Satu-Mare, Severin, Sibiu, Someș, Târnava-Mare, Târnava-Mică, Turda, Trei-Scaune) de *aprobarea* organelor anume instituite de către ministerul agriculturii în înțelegere cu ministerul de interne (art. 1 și 6 al ordonanței). Numai cu imobilele de pe teritoriul interior (intravilan) al orașelor cu drept de municipiu sau cu consiliu se făcea excepție, precum și în cazurile când părțile contractante — vânzătorul și cumpărătorul — erau rude apropiate (ascendenți, descendenți, colaterali până la verii primari) sau soți căsătoriți, sau când una dintre părți era Statul, Municipiul, Centrala regnicolară a cooperativelor de credit (legea XXIII din 1898) sau Asociația regnicolară a institutelor de credit fonciar (legea XV din 1911); în cazurile enumerate nu era nevoie de aprobare (art. 2 al ord.). Aprobarea putea fi refuzată pe motivul, că înstrăinarea, închirierea sau arendarea intenționată vătămă interesul public. (Ord. Nr. 44.621/1917 a ministerului agriculturii, dată în înțelegere cu ministerul justiției, art. 5). Contra hotărîrii prin care autoritatea locală refuza aprobarea, părțile contractante puteau apela la ministerul agriculturii, care decidea, luând avizul comisiei speciale economice; mai putea apela în interes public jurisconsultul municipiului, inspectorul agricol și inspectorul silvic.

(Ord. Nr. 4000/1917, art. 4). Ministerul agriculturii putea soma în termen de 30 de zile, socotite dela rămânerea definitivă a hotărîrii, prin care a fost refuzată aprobarea, pe înstrăinătorul imobilului, ca să-l cedeze contra plată în numerar statului sau *persoanei desemnate de ministru* (art. 5). Chiar în caz de licitație, voluntară sau execuțională, ministrul agriculturii avea dreptul, să înștiințeze în același termen instanța de carte funduară, că statul sau persoana desemnată de ministru va prelua imobilul pe prețul obținut la licitație și această *comunicare producea de drept efectele cesiunii* (art. 6).¹⁾

Că ascușișul acestor măsuri era îndreptat contra Românilor, este evident pe de o parte din înșirarea județelor pe al căror teritoriu se aplicau, iar pe de altă parte din dreptul acordat ministrului agriculturii de a desemna „alt” cumpărător în locul aceluia, care a cumpărat prin bună învoială sau din licitație. Și subliniem, că acești Români erau cetățeni ai țării ungurești, care își vărsaseră sângele pentru țară și că- rora o lege fundamentală, legea XLIV din anul 1868 le garanta egala îndreptățire, declarând, că „*această egală îndreptățire poate fi supusă unei reglementări speciale numai întru cât privește întrebuițarea oficială a limbilor uzitate în țară și numai în măsura cerută de unitatea țării, de posibilitățile practice ale guvernării și administrației și de buna funcționare a justiției*”.

Acestor stări de lucruri le-a pus capăt hotărîrea dela Alba-Iulia și pacea dela *Trianon*.

Adunarea națională a tuturor Românilor din Transilvania, Banat și Țara Ungurească, înfățișați prin reprezentanții lor, la Alba-Iulia în ziua de 18 Noemvrie st. v. adică 1 Decemvrie st. n. 1918, declarând unirea cu România a întregului teritoriu locuit de Români, inclusiv Banatul și toate ținuturile cuprinse între granițele naturale ca Dunărea și Tisa, a stabilit — printre altele — următoarele două principii călăuzitoare ale noiei stăpâniri românești: înfăptuirea desăvârșită a unui regim curat democratic și *reforma agrară radicală*. Ducerea la îndeplinire a hotărîrii luate de Adunarea națională a fost încredințată *Marelui Sfat Național*, ales de adunare și care la rîndul său a trecut sarcina guvernării Consiliului Dirigent.²⁾

Consiliul Dirigent, după lucrări pregătitoare — conscrierea mo- șiilor și a celor îndreptățiți la împroprietărire — a întocmit un pro-

¹⁾ Petre Poruțiu, *Situația juridică a proprietății imobiliare românești din Nordul Transilvaniei*, Sibiu 1943, p. 5 și urm.

²⁾ Petre Poruțiu, *Douăzeci și cinci de ani dela Marea Unire* în „Notariatul Public” Nr. 9—10 din 15 Decemvrie 1943, p. 141 și urm.

iect de decret pe care l-a dat publicității și l-a supus discuțiunii cercu-
rilor interesate în trei anchete: una ținută cu Românii la Alba-Iulia, a
doua cu Sașii la Sibiu și a treia cu Ungurii la Târgul-Mureș; în fine
l-a prezentat Marelui Sfat spre aprobare. Concomitent cu lucrările pre-
gătitoare amintite, Consiliul Dirigent, în scopul de a liniști spiritele și
a capta curentele extremiste — în Ungaria se instalase doar guvernul
lui Béla Kun și la Berlin se dădeau lupte de stradă cu Spartachiștii —
a obligat pe proprietarii pământului ce urma să fie expropriat, să-l dea
în mod provizoriu în arendă sătenilor (Arendă forțată. Ord. 82 A 1918.¹⁾)

În adunarea națională dela Alba-Iulia, Iuliu Maniu comentând
princiipiile călăuzitoare ale stăpânirii românești a spus: „Pentru a înlă-
tura orice îndoieli ale străinilor asupra aceea ce voim, să facem prin
unirea noastră și libertatea noastră națională, adunarea declară, că nu
voiește un imperiu de asuprire. Nu voim, ca din asupriți ce am fost,
să devenim asupritori. Noi care am vărsat lacrimi, văzând limba noa-
stră scoasă din școli, biserici, justiție, nu o vom lua a altora. Nu vom
lua cu puterea dela alții, nu voim să trăim din sudoarea altora, pen-
trucă noi putem trăi din vrednicia și puterea noastră. De aceea adu-
narea a pus în proiectul său de rezoluție acel punct care vorbește de
înfăptuirea regimului *democratic*. De aceea adunarea cere o *reformă*
agrară radicală. *Trebue să căutăm, să avem nu numai o independență*
națională, ci și una economică, să avem toate din puterile și munca
noastră”. Prezentând apoi proiectul de reformă agrară la ancheta ținută
la Alba-Iulia, în ziua de 2 Iunie 1919, cu proprietarii români, Iuliu
Maniu în calitate de președinte al Consiliului Dirigent a declarat, că
prin reforma agrară stăpânirea românească vrea să-și achite datoria față
de țaranul român, care destoinic și încrezător în conducătorii săi, în
veacurile trecute de sclăvie, conștient și cumpătat în revoluția recentă,
ne-a ajutat, să ne eluptăm libertatea. Reforma agrară vrea să facă
dreptate socială, ca statul român să fie clădit pe temelii solide; ea tre-
buește făcută bine și la timp. De aceea discuția proiectului nu mai
poate fi amânată până la întrunirea parlamentului, ci — după ce va
fi fost aprobată de Marele Sfat — ea va fi promulgată în forma de
decret-lege și va fi supusă ulterior ratificării din partea corpurilor legiu-
*itoare, ale țării întregite.*²⁾

În temeiul articolului 5 al decretului Nr. 3632 din 11/25 Decem-
vrie 1918, privitor la instituirea conducerii serviciilor publice în Tran-

¹⁾ „Foia Poporului” Nr. 32 din 28 Noemvrie 1943, p. 5 și urm.

²⁾ Citat după însemnările personale ale autorului acestor rânduri, care a fost prezent.

silvania — prin care se preciza că Consiliul Dirigent are în primul rând misiunea de a prezenta în cel mai scurt timp, pentru ținuturile asupra cărora se întinde administrația lui, proiectul de reformă electorală pe baza votului universal și *proiectul de reformă agrară* — și în conformitate cu punctul 5 al articolului III din rezoluția adunării naționale a tuturor Românilor din Transilvania, Banat și părțile ungurene locuite de Români, adunați prin reprezentanții lor îndreptățiți la Alba-Iulia în ziua de 18 Noemvrie/1 Decemvrie 1918, *decretul-lege Nr. 3911 din 10 Septembrie 1919*¹⁾ a stabilit (art. 1) *dreptul statului de expropriere pentru următoarele cauze de utilitate publică*:

1. *Pentru a spori, completa și integra economicște proprietățile rurale țărănești.*

2. *Pentru a promova intensificarea economiei rurale, lăsându-se ori creindu-se, după împrejurări, proprietăți mijlocii și ferme de model.*

3. *Pentru a înlesni desvoltarea industriei naționale, oprindu-se astfel de terenuri pe seama existentei ori viitoareii industriei, a căror circumstanțe geografice, topografice și geologice indică incontestabil această calitate a lor.*

4. *Pentru a ușura traiul din orașe și din centrele miniere, industriale și balneare, rezervându-se terenuri acomodate spre a se crea mici gospodării pe seama muncitorilor și altor locuitori cu mijloace modeste de trai.*

În scopul acesta s'a prevăzut *exproprierea obligatoare, în întregime*:

a) *a tuturor proprietăților imobiliare, fără deosebire de caracter și întindere, ale supușilor statelor străine, subînțelegându-se prin aceștia și optanții;*

b) *a tuturor proprietăților imobiliare, fără deosebire de caracter și întindere, ale tuturor persoanelor morale, publice sau private — instituțiuni, corporațiuni, fundațiuni, bănci, întreprinderi etc. — al căror domiciliu sau teren propriu de activitate era înafară de teritoriul României întregite;*

c) *a proprietăților care prezintă un deosebit interes din punct de vedere științific.*

Exproprierea obligatoare — legiuitorul întrebuințează expresiunea „se vor”, care are un înțeles imperativ, — *a fost decretată* (art. 2, pct. 1 a

¹⁾ Anteproiectul pentru un decret-lege privitor la reforma-agrară din Transilvania, Banat și părțile ungurene l-a întocmit *autorul acestor rânduri* din însărcinarea șefului resortului de agricultură din Consiliul Dirigent, Victor Bontescu. Expunerea de motive a elaborat-o Vasile C. Osvadă, secretarul general al resortului. Redacțiunea definitivă a dat-o proiectului Victor Bontescu, care l-a și susținut în Consiliul Dirigent prezidat de Iuliu Maniu și mai târziu în Marele Stat Național.

și b) numai pentru proprietățile imobile de orice fel, aparținând străinilor, persoane fizice sau morale, acestea din urmă publice sau private, cu condițiunea ca să fie justificată prin vreuna din cauzele de utilitate publică enumerate în mod limitativ (în art. 1, punctele 1—4). Exproprierea obligatoare lovea însă toate imobilele subiectelor menționate, fie că erau imobile rurale, sau terenuri virane și clădiri de pe teritoriile intravilane ale comunelor rurale, centrelor miniere, industriale, balneare și chiar ale orașelor. Dispozițiunea intră în prevederile art. I, punctul b) al legii din 1917 pentru modificarea Constituției, cu deosebirea că legea aceasta se referă numai la proprietățile rurale. Scopul legiuitorului transilvan de a lua pământul țării din mâinile străinilor și a-l reda cetățenilor proprii, în primul rând acelor care îl muncesc ei singuri, nu are nevoie de nicio justificare. Au fost doar înregistrați pe teritoriul Ardealului, Banatului, Crișanei și Maramureșului numai printre optanți 367 proprietari de întinse moșii feudale. Iată câteva nume la întâmplare:

Andrássy Alexandru	în jud. Hunedoara	cu 32 228 jug.	145 stj.
Andássy Iuliu	" " Turda, Cluj	" 25 438	" 1058 "
Kendeffy Ludovic	" " Hunedoara	" 15.799	" 536 "
Károlyi Ludovic	" " Satu-Mare și Sălaj	" 53.751	" 1036 "
Károlyi Ladislau	" " " "	" 16.258	" 38 "
Károlyi Iosif	" " " "	" 9.972	" 1143 "
Károlyi Ștefan	" " Năsăud și Someș	" 6.420	" 241 "
Károlyi Iuliu	" " Arad și Sălaj	" 8.062	" 151 "
Károlyi Melinda	" " Satu-Mare	" 4.160	" 462 "
Károlyi Margareta	" " Timiș-Torontal	" 4 593	" 198 "
Wenckheim Ladislau	" " Maramureș	" 33 375	" 899 "
Urmánczy Frederic și			
Ioan	" " Mureș, Cluj	" 33.102	" 1568 "
Zichy Rafael	" " Bihor	" 8.259	" 865 "
Polack și Schultz	" " Maramureș	" 9.339	" 899 "
Lonyay Melchior	" " Hunedoara	" 10.751	" 951 "
Bethlen Ștefan	" " Cluj, Mureș, Turda	" 6.085	" 553 "
Bethlen Margareta și			
Ileana	" " Someș	" 4.216	" 312 "
Bethlen Aladár	" " Bihor	" 6.634	" 1257 "
Zselénszky Róbert	" " Arad	" 8.051	" 1254 "
Harkányi Ioan	" " " "	" 9.786	" 833 "

în total 316.288 jugăre sau peste 180.000 hectare.

S'a mai prevăzut posibilitatea de a se expropria în întregime (art. 2, pct. 2):

a) Toate *proprietățile imobiliare*, care au fost trecute actualilor proprietari după 1 Noembrie 1917, în baza ordonanțelor fostului guvern ungar, privitoare la *restrângerea liberei circulații* a imobilelor, despre care am vorbit mai sus.

b) Toate *proprietățile rurale*, fără deosebire de caracter și întindere ale tuturor persoanelor morale, publice sau private, instituțiuni, corporațiuni, fundațiuni, bănci, întreprinderi chiar și când domiciliul lor era între granițele României întregite, făcându-se excepție numai cu acele moșii și părți ale lor care serveau nemijlocit vreun scop special științific, artistic, educativ, sanitar, caritativ sau economic național; astfel de excepțiuni puteau fi însă create și pentru viitor. De altă parte nu puteau fi expropriate în baza dispozițiilor cuprinse în acest punct pădurile, pășunile de munte și islazurile comunelor politice, ale composoratorilor urbariale și ale comunităților de avere a fostelor regimente de graniță, asemenea nici condominiile formate din contribuțiunile benevole ale mai multor proprietari și care mai prezintă în cărțile funduare raportul părților alicvote ale coproprietarilor, apoi nici acele păduri care serveau nemijlocit trebuințele normale de lemn de foc și construcție ale persoanelor morale susamintite sau ale personalului lor, în măsura necesară pentru acoperirea integrală a acelor trebuințe și în fine pământurile cultivabile ale comunităților bisericesti-școlare până la 32 jug. cad., dacă aveau destinația de sesiuni parohiale (porțiuni canonice) și până la 16 jug. cad., dacă aveau destinația de dotațiuni învățătoresci, intru cât serveau de fapt acest scop.

c) Toate *proprietățile rurale*, fără deosebire de caracter și întindere ale alienațiilor și curanzilor, intru cât nu aveau descendenți.

d) Toate *proprietățile rurale* cu întindere mai mare de 20 jug. cad., care după 31 Iulie 1914 au fost trecute unor proprietari, care înainte nu se ocupau cu economia rurală.

Mai putea fi expropriat întreg terenul cultivabil, (art. 2, pct. 3), în comunele rurale peste 30 și în comunele urbane peste 10 jug. cad., din moșiile care în cursul anilor dela 1900 până la 1918 au fost date 12 ani consecutivi în arendă sau în parte, cu excepția cazului când proprietarii au fost minori, dar ajungând majori și expirându-le contractele și-au lucrat moșiile în regie proprie. Nu beneficiau de această excepție proprietarii minori ai acelor moșii, care și înainte de a trece în proprietatea lor au fost date cel puțin șase ani consecutivi în arendă.

În fine se putea expropria din terenurile cultivabile ale tuturor proprietăților rurale (art. 2, pct. 4) — intrând în această categorie și extravilanele comunelor urbane, — oricine ar fi proprietarul lor și oricare ar fi capacitatea lui juridică sau caracterul imobilului expro-

priat, partea întrecătoare *peste 500 jugăre cad.* Sub acest maxim și până la 200 jug. cad. exproprierea urma a se face proporțional după cheia de 20%, care procedeu se putea și repeta până la *limita minimală de 200 jug. cad.*

Ca *pământ cultivabil*, era socotit tot terenul pe care s'au făcut până la promulgarea decretului-lege arături, fânețele, pășunile precum și oricare alt teren propriu de a fi dat cu folos în cultură (art. 3).

În baza unei *prealabile învoiri*, dată de șeful resortului (departamentului) de agricultură, de comun acord cu șefii resorturilor (departamentelor) de industrie, ocrotiri sociale și finanțe se putea trece cu exproprierea, la *moșiile inițial peste 200 jug. cad.* și sub această limită, în acele comune ori regiuni unde lipsea pământul necesar pentru a se spori, completa și integra economicște *proprietățile rurale țărănești*, în vederea cererilor de pământ:

1. *ale capilor de familie, servitori și muncitori agricoli din partea locului*, care în ultimii doi ani înaintea mobilizării — și întru cât au fost demobilizați — chiar și în timpul exproprierii *au lucrat pe moșia* expropriată și care în războiu deveniseră *invalidi*, dar împreună cu familiile lor erau capabili să lucreze pământul, precum și ale văduvelor și familiilor celor *căzuți în războiu*, care îndeplineau *aceleași condițiuni*;

2. *ale capilor de familie, invalidi de războiu*, chiar fără condițiunea de a fi fost servitori și muncitori agricoli în partea locului și a fi lucrat pe moșia expropriată, dacă împreună cu familiile lor erau capabili să muncească pământul, precum și ale *văduvelor și familiilor* celor *căzuți în războiu*;

3. *ale invalidilor de războiu necăsătoriți* dar capabili să lucreze pământul.

În baza *prealabilei învoiri* la moșiile amintite (inițial mai mari de 200 jug. cad.) se mai putea trece cu exproprierea *sub limita de 200 jugăre*, acolo unde lipsea pământul necesar pentru a înlesni *desvoltarea industriei naționale* și pentru a ușura *traitul din orașe*, din *centrele miniere, industriale și balneare* și în sfârșit acolo unde *izlazul lipsea cu desăvârșire* sau nu ajungea să acopere trebuințele indispensabile de pășunat ale contingentului normal de vite din comună.

În *comunele urbane*, în *centrele miniere, industriale și balneare* se puteau expropria pentru ajungerea scopurilor arătate și părți din *moșii inițial mai mici de 200 jug.*, dar cel mult până la *limita de 50 jug. cad.*

La cererea celui expropriat i se putea oferi în toate cazurile de expropriere sub limita de 200 jug. — dacă împrejurările permiteau — alt teren echivalent în hotarul comunei (art. 4, al. 1, 2, 3, 4).

Dacă problema sporirii locuințelor nu putea fi rezolvată cu terenurile disponibile în urma acestor exproprieri, *se putea trece la o expropriere succesivă*, în măsura trebuințelor și asupra altor terenuri și anume: în comunele *rurale* asupra terenurilor situate într'o rază de cel mult 600 metri, iar în comunele *urbane* și centrele miniere, industriale și balneare într'o rază de cel mult 1000 metri, punctul de plecare al acestor raze fiind limita intravilanului comunal, întinderea unui loc de casă neputând depăși un sfert de jugăr cad. și cei împroprietăriți pe astfel de loturi fiind obligați a începe zidirea în timp de cel mult trei ani, socotiți dela intrarea în posesiune, sub sancțiunea de a pierde lotul și plățile făcute.

În comunele *urbane*, în centrele *miniere, industriale și balneare* puteau fi expropriate și *intravilanale*, care la data de 1 Ianuarie 1919 stăteau de cel puțin trei ani nezdite (art. 4, al. 5, 6, 7).

Proprietarul avea dreptul, să-și aleagă partea de moșie neexpropriată; el putea pretinde, că partea ce îi rămânea, să formeze un întreg economic cu investițiile economice principale aflătoare pe moșie. Dreptul de alegere al proprietarului era însă limitat în sensul, că partea ce revenea sătenilor să poată fi și ea bine exploatată. În afară de minimul scutit în persoana sa, proprietarul mai avea drept la încă o parte scutită, egală cu acel minim, pe seama unui copil al său, care până la 1 Decembrie 1918 își începuse studiile agronomice și urma a se dedica economiei rurale (art. 5). Moșiile aceluiași proprietar, situate în mai multe comune erau considerate ca una singură, respectându-i-se însă dreptul de alegere. Actele de înstrăinare făcute după 18 Octombrie 1918 — data declarației lui Alexandru Vaida-Voevod în parlamentul din Budapesta,¹⁾ — cu intenția de a se eluda reforma agrară, nu erau opozabile și terenurile astfel înstrăinate erau socotite că aparțin încă fostului proprietar (art. 6). Coproprietarii aveau drept, fiecare în parte, la scutire, întru cât până la 31 Iulie 1914 — începutul războiului mondial — au folosit aceași moșie, împărțită în natură; soții căsătorii, care aveau descendenți direcți, se bucurau de scutire individuală chiar și în cazul când au folosit moșia în indiviziune, dar copiii lor nu beneficiau de o parte scutită mai mare, decât erau părțile ambilor părinți împreună. Separarea dreptului de proprietate înscrisă în cartea funduară după data de 18 Octombrie 1918, în scop de eludare, nu era opozabilă exproprierii. Persoanele morale erau considerate, în ce privește maximul scutit, ca o singură persoană, chiar când una administra mai multe patrimonii distincte (art. 7).

¹⁾ „Foaia Poporului” din Sibiu, Nr-ul 32 din 28 Noembrie 1943, p. 3.

Când un proprietar era expropriat din întreaga sa moșie situată în hotarul unei comune, el avea dreptul să ceară și *exproprierea clădirilor și terenurilor nesupuse exproprierii*, aparținătoare acelei moșii. Proprietarul avea dreptul, să ceară exproprierea integrală și în cazul, când se trecea cu exproprierea sub 500 jug. cad. sau când se expropria o moșie inițial mai mică de 500 jug. cad. În cazurile acestea intravilanul, clădirile și părțile neexpropriate ale moșiei rămăneau în sarcina statului, (fondul de expropriere, art. 8).

Viile, grădinile de legume și pomi, pometurile și hemeiștele precum și izlazurile comunale, în general, nu cădeau sub expropriere și nu intrau în suprafața expropriabilă. Pentru a ușura traiul din orașe și centrele miniere, industriale și balneare, rezervându-se terenuri acomodate spre a se crea mici gospodării pe seama muncitorilor și altor locuitori cu mijloace modeste de trai, se puteau expropria până la limita de 5 jug. cad. și părți din grădinile de legume și pomi, din pometuri și hemeiști, precum și părți din izlazul comunal, în limita îngăduită de trebuințele numărului maximal de vite din comună; în cazul când se depășea această limită, izlazul trebuia completat în mod corespunzător din altă parte a hotarului. *Grădinile de lux și parcurile particulare* care în comunele rurale treceau peste 5 jug. cad. sau în comunele urbane, în centrele miniere, industriale și balneare treceau peste 2 jug. cad. erau socotite în suprafața expropriabilă și partea întrecătoare putea fi expropriată în întregime. Grădinile și parcurile particulare situate pe teritoriul *intravilan* al comunelor urbane, al centrelor miniere, industriale și balneare și care nu erau în legătură directă cu vreo locuință sau nu serveau acesteia, puteau fi expropriate în întregime, spre a se rezerva terenuri pentru mici gospodării pe seama muncitorilor și altor locuitori cu mijloace modeste de trai (art. 9).

Acolo unde interesul economic al populației o cerea, puteau fi expropriate — ținându-se seamă de cerințele exploatarei economice — și *pășuni de munte sau păduri*, în scopul de a se da comunelor, obștiilor ori cooperativelor în proprietate sau folosință comună și indiviză, sub controlul statului; în cazul din urmă proprietatea revenea statului. Iar acolo unde lipsa de pământ cultivabil era atât de mare, încât nu putea fi îndestulată altfel, puteau fi expropriate și *păduri* pentru a fi transformate în pământ cultivabil, dacă terenul era acomodat și interesele economiei naționale admiteau această schimbare. În ambele cazuri se cerea prealabila învoire dată de șeful departamentului de agricultură de comun acord cu șefii departamentelor de industrie, ocrotiri sociale și finanțe (art. 10). Se puteau expropria și părți din *izlazurile comu-*

nelor învecinate, întru cât acelea întreceau trebuințele normale de pășunat ale comunelor cărora le aparțineau. Terenul astfel expropriat putea fi afectat numai creerii de pășuni comunale pentru folosul tuturor locuitorilor proprietari de vite, chiar dacă nu aveau pământ cultivabil (art. 11).

Împreună cu imobilele expropriate trebuiau să fie expropriate *drepturile de apă, de vamă și orice prerogative* și puteau fi expropriate toate *fabricile, instalațiile și orice stabilimente* și *drepturi* aflătoare pe terenurile expropriate. Drepturile de apă, de vamă și prerogativele nu puteau fi trecute particularilor, iar fabricile, instalațiile și stabilimentele trebuiau să fie trecute cu preferință în proprietatea sau folosința *tovărășilor* din comună sau din partea locului. Exproprierea nu atingea proprietatea *minereurilor rezervate* din subsol, care aparțineau statului (art. 12.¹⁾)

Cum se vede, decretul-lege al Marelui Sfat Național era dominat de ideea *dreptății sociale*, fără să jertfească *interesele economiei naționale*. „Numai mase populare îndestulite economicște, cu temelii agricole sănătos așezate, ne pot asigura viața economică spre culmile progresului” spunea expunerea de motive. Exproprierea pentru cauză de utilitate publică este în acest decret-lege limitată la sporirea, completarea și integrarea proprietății rurale țărănești, la intensificarea economiei rurale prin proprietăți mijlocii și ferme de model, la înlesnirea dezvoltării industriei naționale și la ușurarea traiului din orașe, centre miniere, industriale și balneare. Concepția economică și socială, care stăpânește reforma agrară ardeleană dela 1919 nu pleacă din ideea de a creia gospodăria țărănești cu orice preț, în cadrul unor anumite forme și întinderi tip. Reforma noastră agrară ia pământului caracterul de rentă și ținând seamă de mijloacele și capacitatea de muncă a vechilor proprietari le lasă atât pământ, cât pot exploata în regie proprie, cu mijloacele de care dispun, iar plusul îl dă acelora, care l-au muncit și în trecut cu brațele lor. Proprietatea agricolă a fost stabilită în general la 500 jug. cad. teren cultivabil. Această cifră a fost dictată de împrejurările noastre economice și agricole specifice; în cazul concret ea

¹⁾ E vorba de drepturile regaliene accesorii ale proprietății nobilitare (iura regalia minora), cum era dreptul de a avea moară, de a lua vamă la pod sau la țârm (liman) și altele. Prerogativă era s. e. calitatea de patron al unei biserici (ius patronatus). Dreptul de apă este acum cărmuit de legea regimului apelor din 27 Iunie 1924. Patronatul a fost desființat prin Concordatul încheiat cu Sf. Scaun, legea din 12 Iunie 1929. Minereuri rezervate erau acele a căror exploatare era condiționată de concesiune, Lallosevits-Lányi, *Magyar magánjog (drept civil ungar)* Budapest 1910, p. 237. A. Almási, *Ungarisches Privatrecht*, Berlin-Leipzig, 1924, vol. I, p. 90.

putea fi depășită în sus¹⁾ sau în jos, în cadrul planului general de reorganizare și consolidare economică a țării întregite. În anchetele ținute cu proprietarii români, sași și unguri nu s'au dat argumente convingătoare, că maximul de 500 jug. cad. teren cultivabil nu ar fi îndestulător pentru continuarea unei agriculturi îndrumătoare și conducătoare, în această parte a țării. Din contra agricultura extensivă nu mai putea avea șanse și îndreptățire în noua situație. Pentru agricultura intensivă într'un mediu cu tendințe de industrializare crescândă, întinderea de 500 jug. cad. teren cultivabil părea suficientă, câteodată chiar prea mare. Aceste considerațiuni au determinat formularea regulei, care îngăduia a se cobori cu exproprierea *până la 200 jug. cad. și în cazuri excepționale și sub această limită*. Locul marei proprietăți situate în ținuturi, unde față cu nevoile întregii populații nu puteau să primeze interesele individului, urma să fie luat de moșile mijlocii și fermele model. În noua configurație a proprietății agricole numărul și întinderea proprietăților mijlocii putea chiar să crească, fără a altera concepția socială a legiuitorului. Astfel echilibrul proprietății rurale și posibilitățile de culturi agricole sistematice și îndrumătoare au fost deplin asigurate. Restrângerea proprietății mari și reducerea ei la proprietate mijlocie și mică trebuia să-și găsească compensația — cum s'a și întâmplat — în valorizările mai favorabile ale produselor agricole pe piețele centrelor industriale, care la rândul lor urmau să fie alimentate cu capitalurile formate din prețul pământului expropriat, plasat în industrii cu o rentabilitate superioară aceleia din agricultură.

Cercetând acum în amănunte dispozițiile decretului-lege, constatăm, că *exproprierea în întregime a proprietăților imobiliare* — cuvântul spune mai mult decât proprietate rurală sau teren cultivabil, expresiuni întrebuințate de legiuitor în altă ordine de idei — ce aparțineau *străinilor*, persoane fizice și morale, era justificată nu numai prin concepția naționalistă a legislațiilor mai nouă, ci și prin considerațiuni de apărarea țării și a cetățenilor săi. Este un argument în favoarea noastră faptul, că preambulul legii germane din anul 1933, care reglementează succesiunea pe moșia familială (Reichserbhofgesetz) precizează, că proprietarul moșiei (bunului de familie) se cheamă țaran și că „țaran poate fi numai acela care este cetățean german și e de sânge

¹⁾ În cazul coproprietarilor, care au folosit aceeași moșie împărțită înainte de anul 1914; în cazul soților căsătoriți; în cazul unui copil cu studii agronomice (art. 5 al. 2 și art. 7 al. 1), observând că după concepția decretului-lege Nr. 3911/1919 — în opoziție cu legea din 30 Iulie 1921, art. 8 lit. c) — exproprierea peste 500 jugăre era în general facultativă: „se va putea” (art. 2 pct. 3).

german" sau descinde dintr'o rasă înrudită și e onorabil.¹⁾ La fel „*ru-ralizarea Italiei*" devenise cuvântul de ordine al fascismului pentru a procura țării acel aport de bogăție și energie demografică, de sănătate morală și de independență, care putea veni dintr'o agricultură intensificată și din ridicarea nivelului agricultorilor.²⁾

Exproprierea — integrală — a proprietăților, care prezintă un deosebit *interes științific* e justificată prin faptul, că asemenea interese constituie bunuri comune ale omenirii.

Indreptățirea exproprierei în întregime a *imobilelor și în deosebi a proprietăților rurale de mână moartă* e dată prin considerațiunea, că se repune în circulație o bună parte a pământului țării — am arătat mai sus, că corporațiile, fondurile, așezămintele, societățile, etc. dețineau peste 6% din suprafața totală a părților ardelen, bănățene și ungurene — și că ele aveau caracterul de capitaluri. În afară de proprietățile rurale, care serveau nemijlocit vreun scop special, științific, artistic, educativ, sanitar, caritativ sau economic național, celelalte proprietăți de mână moartă nu ofereau instituțiilor cărora aparțineau decât rente în bani, obligându-le la lucrări cu desăvârșire străine de preocupările lor și făcându-le în același timp odioase în fața maselor de muncitori agricoli, lipsiți de pământ propriu. În fosta Ungarie ele erau ținta atacurilor neincetate ale partidelor de stânga. Obținând contravaloarea în bani a proprietăților lor imobiliare, aceste instituții scăpau de grijile administrației și aveau posibilitatea de a contribui prin plasarea capitalurilor lor mobiliare la refacerea și consolidarea economică a țării.

Pădurile, pășunile de munte și izlazurile comunale, precum și acele ale *composesoratorilor* foștilor iobagi și ale *comunităților* de avere ale fostelor regimente de graniță au fost scutite de exproprierea integrală, fiindcă servesc nemijlocit interesele agricole și promovează direct creșterea de vite a proprietarilor lor, în majoritate dacă nu în totalitate agricoli și crescători de vite; ele stăteau de altfel sub controlul administrației publice sau aveau caracterul unor bunuri publice. Au mai fost scutite, până la limita de 500 respectiv 200 jug. cad., pe motivul că nu au personalitate juridică, *condominiile* (coproprietățile) formate din contribuțiile unui număr mai mare de coproprietari, înscrise în cărțile funduare cu arătarea părților alicvotale ale coproprietarilor. În aceeași ordine de idei și ca o concluzie necesară legiuitorul

¹⁾ Hans Frank, *Nationalsozialistisches Handbuch für Recht und Gesetzgebung*, München, 1935, p. 11.

²⁾ Gioacchino Volpe, *Histoire du mouvement fasciste*, Roma, 1940, traduit par Chuzeville, p. 186.

a înțeles să scutească și pădurile persoanelor morale, publice și private, române — fără a arăta numărul jugărelor scutite, — în limitele necesare satisfacerii trebuințelor normale proprii de lemne de foc și construcție, subînțelegându-se și acele ale personalului lor, precum și sesiunile parohiale (porțiunile canonice) până la 32 jug. cad și dotațiunile școlilor confesionale până la 16 jug. și încă câte 5 jug. cad, pământ cultivabil al comunelor bisericesti, destinat pentru trebuințele bisericii.

Exproprierea integrală, deși numai facultativă, a *proprietăților imobiliare dobândite după 1 Noemvrie 1917* în baza ordonanțelor susmenționate ale guvernului ungar era menită să repare nedreptatea, ce se făcuse prin restrângerea liberei circulațiuni a imobilelor, în dauna Românilor. Exproprierea proprietăților rurale cu întindere mai mare de 20 jug. cad., dobândite prin acte între vii *după 31 Iulie 1914* — data izbucnirii războiului, — de persoane care până atunci nu s'au ocupat de economia rurală, lovea în câștigătorii de războiu și în aceia, care pentru a-și feri capitalurile de consecințele devalvării monetare și le-au plasat în pământ, fără a fi agricultori. Considerațiunea de a nu lăsa pământul pe mâna aceloră, care nu pot sau nu vor să-l muncească, a inspirat dispoziția de a-l expropria dela proprietarii, care se obișnuiseră să-l dea în *arendă sau în parte*, cu excepția cazului când darea în arendă sau în parte fusese determinată de lipsa de capacitate vremelnică — vrâsta minoră — a proprietarului. Ca o consecință logică a acestui argument s'a prevăzut exproprierea proprietăților rurale ale alienaților și curanzilor fără descendenți.

În schimb *intenția de a apăra proprietatea imobiliară, în întinderea, care i s'a lăsat prin măsurile generale de expropriere*, o dovedește faptul, că exproprierea sub 200 jug. cad. o admisesse decretul-lege — cu prealabila autorizare a departamentului de agricultură, de comun acord cu celelalte departamente interesate — la moșiile inițial mai mari de 200 jug. cad. numai în scopul de a se satisface cererile de pământ ale muncitorilor agricoli din partea locului, cu preferință aceloră care au lucrat pe moșia expropriată, dacă erau invalizi de războiu, precum și a văduvelor și familiilor celor căzuți sau deveniți invalizi în războiu. Coborîrea limitei de expropriere până la 50 jug. cad., la moșii inițial mai mici de 200 jug. cad. își află explicația în intenția legiuitorului de a sprijini industria națională, afectându-i terenurile potrivite și de a ușura traiul dela orașe și din centrele miniere, industriale și balneare rezervându-se terenuri, spre a se înjgheba mici gospodării pe seama muncitorilor și altor locuitori cu mijloace modeste de trai. *Preocuparea legiuitorului de a-l apăra pe proprietarul expropriat,*

în măsura cerută de interesele economice și îngăduită de scopul social al exproprierii, rezultă din faptul, că decretul-lege dă proprietarului dreptul, să obțină, după posibilitate alt pământ în locul celui care i s'a luat (art. 4, al. 4), apoi dreptul de a-și alege partea sau moșia — când avea mai multe — scutită, și în fine de a obține la cerere exproprierea integrală a părții scutite, mai mică de 500 jugăre și — în caz de expropriere integrală — a clădirilor și terenurilor devenite inutilizabile (art. 8). În scopul de a se obține teren pentru locuri de case, s'a admis exproprierea terenurilor virane, a grădinilor și parcurilor particulare, situate în intravilanele orașelor și centrele miniere, industriale și balneare, precum și a terenurilor situate la marginile comunelor chiar dacă erau grădini, pometuri, parcuri particulare sau hemești și anume la sate până la limita de 5 jug. cad., iar la orașe și în centrele miniere, industriale și balneare, până la 2 jug. cad. Scopul acestei dispoziții a fost, să împiedece formarea unui proletariat fără adăpost propriu și în deosebi a unui proletariat agricol fără legătură cu pământul țării.

Pentru aceeași rațiune, la care se mai adaugă și *apărarea intereselor silvice*, a admis legiuitorul numai condiționat și cu respectarea formalităților amintite mai sus exproprierea pădurilor și pășunilor de munte, în scopul de a fi transformate în teren de cultură, când lipsa de pământ cultivabil nu putea fi satisfăcută alt fel. În fine, considerațiuni similare explică exproprierea islazurilor învecinate, în scopul de a se atribui terenul expropriat, cu destinațiunea exclusivă de pășune, tuturor locuitorilor din comuna împroprietărită, chiar dacă nu aveau pământ cultivabil.

Decretul-lege mai reglementează *procedura de expropriere și împroprietărire, plata prețului, lichidarea sarcinilor și datoriilor și transcrierea dreptului de proprietate*. El institue organe speciale pentru executarea pe teren a exproprierii și împroprietăririi: *comisiuni locale și județene*, prezidate de magistrați și un *consiliu superior*, cu largi atribuțiuni, lăsând în competența curților de apel ca instanțe ordinare numai stabilirea definitivă a prețului de expropriere; prevede în scopul îndeplinirii operațiunilor financiare înființarea unei „*Bănci Agrare privilegiate*“, care a și luat ființă prin decretul-lege Nr. 4167/1919. Cu privire la *împroprietărire* s'a stabilit o ordine de preferință bazată pe îndeplinirea obligațiunilor militare în timpul războiului, stabilindu-se totodată cazurile de nedemnitate. Astfel exproprierea a primit pe lângă argumentul utilității publice și o *justificare morală*.

Este meritul Consiliului Dirigent și al Marelui Sfat, de a fi recunoscut importanța problemei agrare transilvane, de a o fi văzut în toată

complexitatea ei și de a o fi soluționat într-o epocă de neliniște, reușind să găsească calea trecerii dela structura medievală a statului ungar la aceea democratică a stăpânirii românești și ferind ținuturile dincoace de Carpați de convulsiunile răsturnării vehemente a ordinii de drept. I s'a imputat legiuitorului român — de către oligarhia maghiară, — că ar fi jertfit interesele economice permanente, în deosebi producția, de dragul unor succese politice vremelnice și că i-ar fi nedreptățit pe cei de altă naționalitate. Sunt obiecțiuni neintemeiate.

Legea din 23 Iulie 1921, care a dat forma definitivă reformei agrare din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș a păstrat neschimbate principiile fixate în decretul-lege.

Înainte de înfăptuirea reformei agrare am avut în teritoriul dincoace de Carpați 843.448 proprietari de loturi sub 10 ha reprezentând 87,6⁰% din numărul total de 961.936 al proprietarilor de pământ, care împreună dețineau 2.536.738 ha sau 34⁰% din o suprafață totală de 7.441.312 ha.; am mai avut 113.887 proprietari cu proprietăți sub 100 ha reprezentând 11,8⁰% și care împreună dețineau 2.153.117 ha sau 29⁰% și 4.061 proprietari cu proprietăți peste 100 ha reprezentând 0,6⁰% și care împreună dețineau 2.751.458 ha sau 37⁰%. D. Mitrany arată în lucrarea sa citată mai sus, că după reformă întinderea totală a proprietăților sub 10 ha a crescut dela 2.536.738 ha la 4.200.547 ha sau în procente dela 34⁰% la 56,4⁰%, câtă vreme suprafața totală a proprietății dintre 10 și 100 ha a rămas neschimbată, iar cea de peste 100 ha a scăzut dela 2.751.457 ha la 1.087.648 ha sau în procente dela 37⁰% la 14,61⁰% și că în total au fost expropriate 1.663.809 ha din 8.963 moșii situate în 3.583 comune.¹⁾ „Buletinul informativ“ al Ministerului Agriculturii și Domeniilor (Nr. 1—1934) arată, că până la 1 Ianuarie 1934 au fost definitiv expropriate în Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș 11.728 moșii cu o suprafață totală de 1.831.421 ha. După D. Mitrany până la 1 Septemvrie 1927 au fost înscrși în total 490.528 de solicitanți din care 363.664 Români și 126.864 alte naționalități și au fost împroprietăriți până la acea dată 310.583 îndreptățiți — 227.943 Români și 82.640 alte naționalități — pe 451.654 ha, la care se mai adaugă 418.361 ha pășuni comunale și 484.805 ha păduri comunale, totalul suprafeței atribuite cifrându-se astfel la 1.354.821 ha. Datele oficiale arată până la 1 Ianuarie 1934, 801.997 înscrși din care au fost definitiv împroprietăriți 388.117 îndreptățiți pe o suprafață de 369.262 ha; s'au mai dat pentru izlazuri comunale 553.738 ha, pentru vetre de sate

1) D. Mitrany, op. cit. p. 210; observăm, că lucrarea lui Mitrany a apărut în anul 1930; datele ce le publică sunt anterioare acestui an.

17.686 ha; au fost rezervate pentru stat *păduri* în întindere de 651.173 ha, iar pentru *instituțiuni și drumuri* 97.835 ha.¹⁾ Numărul mai mare de îndreptățiți și improprietăriți Români față cu celelalte naționalități își are explicația în faptul, că după datele culese de Consiliul Dirigent, *din suprafața totală alor 26 județe dincoace de Carpați de 14.882.625 jug., în mâni românești s'au găsit numai 3.598.669 jug., față cu 11.276.956 jug. deținute de Maghiari și Germani (Sași și Șvabi), câtă vreme numărul populației românești se cifra la 3.316.345, față cu 1.891.942 persoane de altă naționalitate. Astfel la populația românească revenea un jugăr pe cap, iar la cealaltă șase jugăre. Era deci firesc ca Românii să dea un contingent mai mare de îndreptățiți și în consecință de improprietăriți. Cert e că, în fața faptului, că doar câteva sute de magnați unguri și-au pierdut în parte moșiile moștenite, stă realitatea de mai mare importanță: că zeci de mii de țărani maghiari au primit pământ, alături de concetățenii lor români.*

Oricum, *reforma agrară românească a făcut să scadă în mod simțitor — cel puțin la țară — distanța prea mare dela bogat la sărac, fără deosebire de limbă și credință.* Sub acest aspect ea este o operă de dreptate socială, căreia stăpânirea ungurească *reintronată* în Nordul Ardealului, în ziua de 30 August 1940, nu-i poate opune decât *faimoasa ordonanță Nr. 1440/1941 M. E.* Această ordonanță pornind dela considerațiunea, că în cei douăzeci și doi de ani ai dominațiunii românești în Ardeal raporturile de proprietate au evoluat în defavoarea elementului maghiar — între altele — din cauza reformei agrare, dă foștilor proprietari — bine înțeles de naționalitate maghiară — posibilitatea de o parte, să obțină anularea unor contracte de vânzare încheiate și executate, neexceptând nici vânzările prin licitație publică, de altă parte să ceară despăgubire pe căi și prin mijloace cu totul deosebite de cele ale dreptului comun. Ordonanța a dat naștere la 17.712 procese. Ea pune în vedere și o nouă reglementare a „*achizițiunilor de imobile făcute prin executarea normelor de drept ale politicii agrare române*“. Un început s'a și făcut prin ordonanța cu numărul 3710/1943 M. E. „*despre reglementarea chestiunilor conexe cu locurile de casă, în teritoriile răsăritene și ardelene, realipite la sfânta coroană ungară*“. Această ordonanță dispune confiscarea terenurilor *virane locuri de case, atribuite prin legea română, promulgată în ziua de 30 Iulie 1921, privind reforma agrară din Transilvania*, cât și a terenurilor obținute de actualii proprietari din bunuri ce au aparținut corporațiunilor și fundațiunilor publice sau

1) *Enciclopedia României* vol. III, p. 305.

Băncii Naționale a României, prin parcelare sau altă procedură oficială; imobilele confiscate devin proprietatea statului ungar chiar dacă între timp au trecut în alte mâni și statul bonifică actualilor proprietari numai prețul plătit în cazul când au dobândit imobilele prin contract oneros, fără a ține seamă de eventualele cheltuieli, dobânzi de întârziere și deprecierea banului; ordonanța mai prevede restituirea investițiilor „necesare și utile”; dar e dubios, dacă prin acestea se înțeleg și cheltuelile făcute de proprietari cu titlu de contribuții la pavaj, apeduct, canal și curent electric. Un regim special stabilește noua ordonanță pentru loturile pe care s'a zidit și pe care le lovește de indisponibilitate — interzicând grevarea și înstrăinarea lor, — câtă vreme proprietarul nu va fi vărsat în favoarea statului ungar („fondul de despăgubire a expropriaților”) o sumă egală cu diferența dintre *valoarea reală* a imobilului și prețul de cumpărare (achiziție). Valoarea reală nu poate fi socotită mai mică decât venitul cadastral înmulțit cu coeficientul șasezeci.¹⁾

Cât privește efectele reformei agrare asupra producției noastre agricole, ele au putut fi constatate și studiate abea după ce au fost cunoscute rezultatele executării pe teren a exproprierii și improprietăririi. D. Mitrany arată (p. 291) că în anul 1927 suprafața de 10.318.520 hectare a Ardealului²⁾ era astfel repartizată :

teren arabil	2,979.740 ha
fânețe naturale și pășuni	2,034.685 „
pomet și plantații	193.691 „
păduri	3,627.315 „
clădiri, drumuri, ape, cariere,	
mine și pământ neproductiv	1.483.070 „

Din terenul arabil 2.305.526 ha erau afectate culturii cerealelor.

După datele statistice oficiale, în anul 1936 suprafața de 10.228.200 ha a celor 23 județe de dincoace de Carpați avea :

teren arabil	3,409.763 ha	33,34%
fânețe naturale și pășuni	2,121.312 „	20,74 „
livezi de pomi și vii	138.203 „	1,35 „
păduri	3,282.307 „	32,09 „
terenuri neproductive și ape	1,276.715 „	12,48 „

1) Petre Pôrușiu, *Situația juridică a proprietății imobiliare românești din Nordul Transilvaniei*. Sibiu 1943, p. 31.

2) Intinderea exactă a suprafeții este de 10.228.200, cum arată *Statistisches Taschenbuch von Rumänien*, 1941, p. 15 și urm. A se vedea și *Enciclopedia României*, vol. III, p. 307.

Agricultura românească în general și la fel cea din Transilvania a avut și are un caracter cerealist. Cerealele ocupau în Transilvania la 1936, 75,60% din întreaga suprafață arabilă. Întinderea culturilor de principalele cereale, în anul 1936, o arată următorul tablou:

Grâu	1,120.405 ha	32,86 ⁰ / ₁₀₀
Porumb	977.108 "	28.66 "
Orz	134.999 "	3,96 "
Ovăz	252.615 "	7,41 "
Secară	90.047 "	2.64 "

Fânețele cultivate reprezentau în Transilvania 8,81⁰/₁₀₀, din care 3,84⁰/₁₀₀ cădeau asupra trifoiului.¹⁾

Producția în chintale la hectar a fost: ²⁾

în anul 1938 față cu media anilor 1923—27

la grâu de toamnă	12,2	} 8,7
" " " primăvară	8,1	
" porumb	16,1	10,9
" orz de toamnă	14,2	} 7,1
" " " primăvară	11,7	
" ovăs	8,8	7,2
" secară de toamnă	12,0	} 7,4
" " " primăvară	7,0	

Din aceste date reiese, că de și reforma agrară a dat agriculturii românești în general o structură economică nouă, condițiunile creiate prin această schimbare s'au dovedit a fi prielnice unei dezvoltări treptate a producției noastre agricole și rezultatele se văd din compararea datelor de mai sus; ele fac dovada unei creșteri a suprafețelor cultivate și a intensificării producției. Evoluția aceasta mai poate fi ajutată și îmbunătățită prin aplicarea unui program de durată mai lungă, bazat pe o cunoaștere profundă și exactă a condițiilor tehnice și economice de producție, în care activează gospodăriile noastre agricole. Străduințele acelor care au răspunderea conducerii, se îndreaptă către ridicarea culturală și economică a familiei și gospodăriei țărănești și spre o reorganizare a satelor, care reprezintă mai mult de trei sferturi din populația țării și deci potențialul principal și rezervorul nesecat de vitalitate a neamului.

Reforma agrară a Consiliului Dirigent și a Marelui Sfat Național se confundă cu afirmarea noastră pe acest străvechiu pământ al Ardealului, care al nostru a fost și al nostru trebuie să fie. „Noi vrem pământ”-ul nostru.

PETRE PORUȚIU

¹⁾ Enciclopedia României, vol. III, p. 307 și 309.

²⁾ Anuarul Statistic al României, 1939 și 1940, p. 421.

CELȚII ÎN TRANSILVANIA

— STAREA CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE —

Pe la sfârșitul veacului al IV-lea înainte de Christos aventurosul neam al Celților ajunge în expansiunea sa până în Transilvania. Câteva secole această provincie va purta pecetea civilizației celtice, deși nu în măsură atât de mare cum se credea mai de mult, când domnea în istoriografie o adevărată celtomanie. În cele ce urmează vom căuta să prezentăm într'un chip cât mai simplu, dar pe baze strict științifice, monumentele celtice din această provincie, așa după cum am încercat să o facem, tot în această revistă, pentru o altă perioadă protoistorică a Ardealului.¹⁾

Printre lucrările mai vechi, de caracter general, care se ocupă cu monumentele celtice din Ungaria, resp. Transilvania, cităm câteva, mai mult ca titlu de curiozitate, deoarece astăzi sunt învechite, sau se ocupă prea puțin cu provincia noastră. Astfel în 1879 apare un studiu al lui Fr. Pulszky intitulat: *Monumentele stăpânirii celtice în Ungaria*,²⁾ în 1898 un studiu al marelui savant german Paul Reinecke —, căruia după cum am mai spus cu alt prilej, preistoria Transilvaniei își datorează în multe domenii adevăratele sale începuturi științifice, — despre monumentele din Ungaria dela începutul epocii La Tène³⁾ și un studiu al savantului

¹⁾ *Sciții în Transilvania în Transilvania*, Sibiu, 1943, Nr. 3—4. Spuneam atunci că datoria specialiștilor români este ca, pe lângă studiile pe care le publică în limbi străine, să prezinte din când în când câte o problemă din preistoria noastră și în limba română, pentru a putea fi citită de cât mai mulți. Monumentala operă a lui Vasile Pârvan, *Getica*, scrisă în românește, este epuizată și afară de aceasta prea grea pentru marele public, iar lucrarea valoroasă despre Transilvania în antichitate a profesorului de arheologie dela Universitatea din Cluj-Sibiu, C. Daicoviciu, a apărut în limba franceză, italiană și germană, dar nu și în cea românească.

²⁾ *A kelta uralom emlékei Magyarországbán*, în *Archaeologiai Közlemények*, Budapest, XIII, 1879, 1—22.

³⁾ *Magyarhoni emlékek a La Tène kor kezdetéről*, în *Archaeologiai Értesítő*, Budapest, 1898, 306—316.

ungur L. Márton intitulat: *Repartiția locală a monumentelor epocii de fier în Ungaria*.¹⁾

Lucrarea de bază pentru această epocă în Europa și în care sunt menționate și descoperiri din Transilvania este încă și acum, după 42 de ani, studiul lui Reinecke despre monumentele epocii La Tène în zona dela Nord de Alpi.²⁾

Monumentala sinteză a protoistoriei Daciei, publicată de Vasile Pârvan³⁾ în 1926, este însă și pentru această epocă cea mai temeinică cuprindere⁴⁾ a cunoștințelor pe care le-a putut avea marele nostru arheolog până la apariția cărții sale. În 1933 L. Márton publică o lucrare mare despre începuturile epocii La Tène în Ungaria, inclusiv Transilvania,⁵⁾ iar peste un an inventarul mormintelor din faza timpurie a epocii La Tène.⁶⁾

Arheologul român Ion Nestor în lucrarea sa despre starea cercetărilor preistorice în România tratează pe scurt și monumentele perioadei celtice în Transilvania⁷⁾, iar într'un studiu mai nou despre niște morminte celtice descoperite la Mediaș trece în revistă descoperirile celtice din Ardeal,⁸⁾ ajungând la concluzii interesante, pe care le vom examina mai jos.

În Repertoriul său al descoperirilor preistorice din Transilvania,⁹⁾ cunoscutul arheolog ungur M. Roska menționează și monumentele cel-

1) *La répartition locale des Monuments de l'âge du fer en Hongrie, Compte rendu du Congrès d'anthropologie et d'archéologie préhistorique*, Monaco, II, 1906, 64 urm.

2) *Zur Kenntniss der La Tène Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen*, in *Festschrift zur Feier des 50-jähr. Bestehens des röm.-germ. Centralmuseums zu Mainz*, Mainz, 1902. Epoca La Tène este a doua jumătate a epocii de fier. Incepe în linii mari pe la 500 înainte de Christos și ține până la Christos. Reinecke distinge patru faze în cifre rotunde: A = 500—400, B = 400—300, C = 300—100, D = 100 până la Christos.

3) *Getica, o protoistorie a Daciei*, București, 1926, 459—646. Vezi și studiul lui V. Pârvan, *Considérations sur les sépultures celtiques de Gruia*, in *Dacia*, I, 1924, 35—50 și *La Dacie à l'époque celtique*, extras din *Comptes rendus de l'Acad. des Inscr. et Belles-Lettres*, 1926.

4) „Die gründlichste Zusammenfassung der ungarländischen (sic!) Latèneefunde ist in der *Getica* Pârvans erschienen“ (L. Márton, *A korai La Tène-kultúra Magyarországon — Die Frühlatenezeit in Ungarn*, in colecția *Archaeologia Hungarica*, no. XI, Budapest, 1933, q.

5) *Op. cit.*

6) *A korai La Tène sirok leletanyaga*, in *Dolgozatok*, Szeged, IX—X, 1933—34, 93—127 (ungurește), 128—165 (nemțește). Cuprinde și faza C.

7) *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien* extras din 22. *Bericht d. röm.-germ. Kommission*, 1933, 152—155.

8) *Keltische gräber bei Mediaș*, in *Dacia*, VII—VIII, 1937—40, 159—182.

9) *Thesaurus antiquitatum transilvanicarum, I., Praehistorica, Erdély régészeti repertoriuma, I., Óskor*, Cluj, 1942.

tice, înglobând însă în această noțiune nu numai obiectele intradevăr celtice, ci toate descoperirile din epoca La Tène. Același lucru îl face și Hunyadi Ilona în lucrarea sa despre Celții în bazinul Carpaților,¹⁾ din care nu a apărut până acuma decât volumul de planșe.

În sfârșit prof. C. Daicoviciu expune problema care ne interesează pe scurt dar judicios, în lucrarea sa pomenită, despre Transilvania în antichitate.²⁾

Din cele patru faze ale epocii La Tène stabilite de Reinecke, numai ultimele trei sunt reprezentate în Transilvania. E adevărat că Márton menționează o *fibulă* (broșă) în formă de animal,³⁾ găsită la Pecica, în jud. Arad, care ar face parte din faza A, adică din sec. V, dar nu spune nimic precis despre această descoperire. Chiar dacă există intradevăr, ea formează o excepție izolată.

Veacul al V-lea înainte de Christos este unul din cele mai puțin cunoscute din pre și protoistoria noastră. În acest timp mai dăinuiesc, ca și în sec. IV de altfel, elemente de civilizație locală, derivate din epoca bronzului, amestecate cu elemente scitice.⁴⁾ Pârvan împarte cu drept cuvânt epoca La Tène din Dacia numai în trei faze, dintre care faza I cuprinde sec. IV, faza II sec. III și II, iar faza III durează dela 100 până la 50 după Christos.

Vorbind despre Celții în Transilvania, ne gândim în primul rând la prezența lor reală în această provincie. Ori această prezență poate fi documentată mai întâi de toate prin morminte, — deoarece nu cunoaștem încă așezări, — apoi prin obiecte de caracter neîndoios celtice. Dar, multe din aceste obiecte, chiar dacă au origine celtică, au fost folosite și de populația locală. Le găsim în primul rând în La Tène III, adică în sec. I; când nu mai poate fi vorba în Dacia de Celți.

Ne permitem să cităm în această privință un pasagiu mai lung din *Getica* lui Pârvan, în care regretatul savant își exprimă concluziile: „Totuși, în general, cultura celtică se arată mai efectivă în Dacia de abia din La Tène-ul II, dela 300 îndoace, adică, firește, dela așezarea în masă a Celților în vecinătatea Daciei, de jur împrejur și chiar, pe ici pe colo (valea Someșului, Maramureșul, Moldova nordică și Basa-

¹⁾ *Die Kelten im Karpathenbecken — Kelták a Kárpátmedencében*, în col. *Dissertationes Pannonicae*, Ser. II, Nr. 18, Budapest, 1942.

²⁾ *La Transilvania nell'antichità*, București, 1943, 39—41; apărută și în limba germană. O ediție mai veche în limba franceză.

³⁾ Márton, în *Dolgozatok*, IX—X, 1933—34, 126 și 163.

⁴⁾ Vezi lucrarea noastră citată, *Sciții în Transilvania*.

rabia sudică), în Dacia însăși. Odată însă bine închis cercul celtic împrejurul Daciei, penetrația celtică e fundamentală. Intreg aspectul culturai din Carpați și dela Dunăre și Tisa, manifestată prin cele două mari industrii etnografice hotărâtoare, *metalurgia* și *ceramica*, devine celtic. Un observator superficial al lucrurilor ar fi înclinat să creadă că e vorba și de o completă celtizare etnografică a Daciei. Dar lucrurile stau cu totul altfel. Marea înflorire a civilizației La Tène în Dacia e în perioada a III-a, deci după a. 100 a. Chr. și durează mai bine de un secol și jumătate, până după a 50 p. Chr., când influența romană devine precumpănitoare. Dar încă de pe la 200 a. Chr. Geții reușiseră a se organiza serios politic în Carpați. Iar după 100 a. Chr. cade tocmai vremea celei mai formidabile expansiuni pe care au trăit-o vreodată Thracii din Carpați: epopeea lui Burebista, „ucigătorul de Celți”. Deci nici poveste de Celți în Dacia, atunci când Dacia era, în cultura ei, mai profund celtică decât oricând. Este clar astfel că înfrâurirea civilizației celtice în Dacia s'a exercitat pe calea lentă și indirectă a raporturilor îndelungate de vecinătate, mai puțin pacifică la început (sec. V, IV și III), apoi prietenoasă, de alianță chiar, și expediții comune spre Macedonia și Iliria romană (sec. II), însăfârșit violent dușmană, de anexarea a numeroase teritorii celtice în NV, V și SV și de masacrare și de desființare a triburilor și statelor celtice din Apusul Daciei. Astfel dară enormul număr de așezări La Tène presărate pe toată întinderea Daciei, cu puternicele burguri de piatră pe vârful munților, aparțin localnicilor. Când vom examina mai jos în amănunte La Tène-ul dacic vom constata apoi că, de fapt, acești localnici dăduseră un aspect particular, local, culturii celtice împrumutate așa de bucurios și complet, cu excluderea aproape totală chiar a influenței elenistice așa de puternice, ce-i venea dela Pont și din Miazăzi. La Tène-ul getic se altoește pe o tradiție foarte puternică aborigenă a Carpaților, nu numai din bronz, ci adesea începând chiar din neolitic.”¹⁾

Ne-am luat libertatea să cităm acest pasagiu cam lung, deoarece el cuprinde punctul de vedere al celui mai important autor, care s'a ocupat cu civilizația celtică în Dacia. Acestei concepții despre o puternică influență celtică, se opune astăzi mersul mai nou al științei, exprimat în următoarele rânduri ale lui I. Nestor, rediate pentru mai multă claritate tot în întregime și în românește:

„S'ar putea dovedi întradevăr că — împotriva părerii enunțate de V. Pârvan în *Getica* ale sale — civilizația dacică din epoca La Tène nu s'a dezvoltat sub influența și abia din cea celtică, ci mai de grabă

¹⁾ Pârvan, *Getica*, 695—696. De aici înainte citat numai: Pârvan.

ca o apariție paralelă a acestei din urmă, din transmisiuni hallstattiene, sub influență puternică sud-tracică și grecească. Sub presiunea puternică a regatului macedonean, exercitată în deosebi din secolul IV în. de Chr., s'a născut un impuls spre Nord al Tracilor de Sud, în al cărui mers multe elemente de cultură dezvoltate în Sud și probabil și părți de populație au fost plantate la Nord de Dunăre. Nici formele vaselor nici pasta deosebită, cenușie, a ceramicii dace, lucrate cu roata, nu trebuie derivate din bunuri culturale celtice, ci mai degrabă din cele ale Tracilor mult influențați de Greci. Și altfel elementele celtice în civilizația dacică sunt de mică importanță și pot fi foarte ușor considerate ca stratificarea unei influențări, care nu a fost în niciun caz unilaterală¹⁾

Dealtfel chiar dacă citim cu atenție *Getica* lui Pârvan, vedem că deși admite o influență atât de puternică celtică asupra civilizației dace, în analiza pe care o face acestei civilizații, găsește o mulțime de elemente neceltice. Această contrazicere reiese chiar din ultima frază a pasajului, pe care l-am citat.²⁾

Dar înainte de a vorbi despre *influența celtică*, să trecem în revistă, procedând cronologic, *descoperirile celtice* din Transilvania, adică acele descoperiri, care poartă pecetea neîndoieabilă a acestui neam. Deoarece am văzut că astfel de descoperiri lipsesc în faza primă a epocii La Tène (A după Reinecke), — afară de cea izolată dela Pecica, — iar în faza ultimă (D după Reinecke, III după Pârvan) nu mai poate fi vorba de Celți în Dacia, nu vom analiza aici decât descoperirile din fazele B și C ale acestei epoci. Vom începe cu cele mai vechi.

Bazându-se în parte pe cele spuse de Reinecke și Pârvan, Nestor stabilește două grupuri de descoperiri celtice în Transilvania. Primul grup, mai vechiu,³⁾ răspândit pe valea Mureșului și ale Târnavelor cuprinde descoperirile dela: *Mediaș*, *Dupușul* (Târnava-Mare), *Hațeg*, *Sibiu*, *Toarcia* (Făgăraș), *Silvaș* (Alba), *Sedriaș* (Mureni, Odorhei), *Vorumloc* (Târnava-Mare), *Râșnov* (Brașov), *Brașov-Schei*, *Cristurul-Secuesc* (Odorhei), *Aiud* și *Sind* (Turda).

Grupul al doilea, mai nou, răspândit în Ardealul de Nord,⁴⁾ este format din descoperirile dela: *Apahida* (Cluj), *Jucul-de-Sus* (Cluj), *Sântioana* (Someș), *Dipșa* (Năsăud) și *Diosâg* (Bihor).

¹⁾ Nestor în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, 178—179.

²⁾ Aceste contraziceri mai mult numai aparente din opera lui Pârvan se explică prin graba cu care a trebuit să o scrie. Se știe că el a vrut să scoată a doua ediție revăzută abia la un an dela apariția primei, dar a fost împiedecat de moartea sa prematură, întâmplată în 1927.

³⁾ I. Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—40, 179—181.

⁴⁾ *Ibidem*, 181—182.

Se pare că toate aceste descoperiri provin din morminte, dar acest lucru nu se mai poate constata la toate. În cele ce urmează le vom descrie pe rând, menținând, întru cât e posibil, ordinea cronologică. Vom începe cu descoperirile, cărora li s'a putut stabili în mod cert caracterul de morminte.

Cea mai veche descoperire de această natură, aparținând fazei La Tène B, pare a fi cea dela *Silvaș*¹⁾ (Alba). Deși nu se cunosc împrejurările în care au fost găsite, obiectele de aici pot să formeze inventariul unui mormânt bărbătesc. Ele constau din două fragmente din lama unei spade de fier împreună cu *buterola* ei (capătul inferior dela teacă), un coif de fier în formă de calotă cu un buton terminal ornamentat, două vârfuri de lance, un cuțit cu lama lată încovoiată și cu mânerul întors, o fibulă și o spadă scurtă, curbă; toate de fier.

Nestor consideră această descoperire drept cel mai vechiu mormânt celtic din Transilvania.²⁾

Contemporan cu această descoperire, sau poate ceva mai nou³⁾ este mormântul celtic dela Mediaș, descoperit în 1938, pe locul numit „Podeiu”.⁴⁾ Aici pare a fi fost un cimitir celtic, în care s'au găsit în mai multe rânduri diferite obiecte. Ultima descoperire, cea din 1938, a scos la iveală un mormânt de incineratie. Într'o urnă mare, în formă de carafă, s'au găsit oase arse. Afară de acestea au mai putut fi salvate următoarele obiecte: un alt vas de lut de forma unei carafe turtite, un vas de forma unei situle, o brățară de bronz cu un capăt subțiat, ce se introducea în celălalt capăt îngroșat, un fragment dintr'o podoabă asemănătoare, fragmentul unui colier de bronz, având un punct îngroșat ca un nod, capătul unui colier tot de bronz. Acesta era gol pentru a primi celălalt capăt. Afară de acestea un inel mare, probabil colier cu capetele încălecate, două fragmente dintr'un inel asemănător și o brățară întreagă cu un capăt mai subțire ce se introducea în celălalt capăt. Toate sunt de bronz.

Pe baza inventariului său, a urnei de caracter destul de vechiu și în special a inelelor de bronz, mormântul dela Mediaș poate fi datat în

¹⁾ M. Roska, *Keltisches Grab aus Siebenbürgen*, în *Prähistorische Zeitschrift*, XVI, 1925, 210—212. Vezi și repertoriul lui Roska, *Thesaurus antiquitatum* (citat de aici înainte: Roska, *Repertoriu*), 210 cu aproape întreaga literatură.

²⁾ I. Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, 179. Pârvan (*Getica*, 464) îl datează greșit în faza La Tène A (cf. Nestor, *op. cit.*, 179, nota 4) și îl credea originar mai de grabă din valea Tisei, decât din Ardeal (cf. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, 153, nota 632.

³⁾ I. Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, 179.

⁴⁾ *Ibidem*, 160—163.

faza B a epocii La Tène.¹⁾ Tot din cimitirul acesta dela Mediaș, par a proveni două descoperiri mai vechi, pe care Nestor le-a identificat în felul următor: În 1860 s'au găsit în împrejurări neclare, dar probabil într'un mormânt de incinerare, două urne, un ulcior și o strachină mică, împreună cu un cuțit caracteristic de fier și o foarfecă în felul celei de tuns oile, tot de fier. Cealaltă descoperire ar cuprinde o aplică sau mâner de bronz, un disc ornamentat și partea laterală a unei zăbale de fier, de formă mai mult tracică. Toate acestea par a face parte dela sfârșitul fazei B și începutul fazei C a epocii La Tène.²⁾

Muzeul Brukenthal din Sibiu păstrează o descoperire dintr'un mormânt celtic dela *Toarcla* (Făgăraș), despre care nu știm însă prea multe. Ea a fost pomenită de mai mulți autori, dar nu a fost publicată încă în întregime.³⁾ Este vorba de un mormânt care conținea și resturile unui car de luptă, judecând după bucățile din cercuri de butuc, șine de roată etc. Afară de acestea, inventariul acestui mormânt se mai compunea dintr'o urnă, o spadă și o zăbală. Împreună cu un mormânt din jud. Odorhei, descoperirea dela *Toarcla* ne arată limita cea mai răsăriteană a răspândirii mormintelor cu car celtice.

Mormântul cu car dela *Cristurul-Secuesc* (Odorhei) s'a descoperit în 1902. Muzeul din Cluj păstrează din această descoperire: partea superioară și vârful unei spade de fier, un vârf de lance de fier, bucăți din șine de roată, un cuțit de fier cu mâner de bronz cu ornamente spiralice reliefate și cu cuiu de fier și un inel de bronz, precum și resturile unei strachini „celtice” și ale unei alteia „scito-hallstattiene”, după Roska. Afară de aceste lucruri, care s'au păstrat, descoperitorul vorbește despre un vas mai mare, în care ar fi fost alte vase mai mici, precum și despre cenușe și oase arse.⁴⁾

Roska datează acest mormânt în sec. IV, adică în faza B a epocii La Tène, deși el ar trebui datat mai de grabă în faza C, sau cel puțin la începutul ei.⁵⁾

Cam tot în această fază de tranziție între perioada B și C a epocii La Tène trebuie datat și mormântul celtic dela *Aiud*,⁶⁾ descoperit în

¹⁾ *Ibidem*, 164.

²⁾ *Ibidem*, 172 urm.

³⁾ Va apare într'un viitor volum al anuarului *Dacia*. Cităm numai ultima mențiune a lui K. Horedt, care e în măsură să cunoască mai bine descoperirea, în *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum*, Sibiu, IX—X, 1944, p. 8.

⁴⁾ M. Roska, *Tombeau celtique de Cristurul-Săcuesc, dép. d'Odorheiu*, în *Dacia*, III—IV, 1927—32, 359—361. Vezi și Roska, *Repertoriu*, 269 și fig. 322, cu literatura.

⁵⁾ Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, 154 și în *Dacia*, VII—VIII, 181.

⁶⁾ Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 181.

1912. Groapa în formă de cazan conținea un bogat inventariu, din care lipsesc însă vasele. Ele au fost probabil sparte în timpul descoperirii. Pe lângă oase arse s'au găsit unelte, arme și piese de harnament. Ultimele se compun din două cuțite cu lama curbă și cu mâner întors, caracteristic celtice, o lamă de cuțit îngustă scito-hallstattiană, o foarfecă cu vârfurile rupte. Din categoria armelor fac parte un vârf de lance, o spadă îndoită cu teacă de fier și un pumnal de tip scitic, toate de fier. Afară de acestea s'au mai găsit o zăbală de fier, un nasture-buton de bronz și fier, o rozetă de bronz cu fundul de fier, o verigă de fier deschisă, un cârlig și un fragment de fier.¹⁾

Tot dintr'un mormânt provin desigur o zăbală de fier și un cuțit caracteristic de fier, cu mânerul întors, găsite împreună cu oase de cal și de om la *Sind* (Sândulești, Turda).²⁾ Ele fac parte din aceeași fază ca și descoperirile dela Cristurul-Secuesc și Aiud.³⁾

Credem că tot așa pot fi datate unul sau mai multe morminte celtice, descoperite de M. Roska pe cunoscuta movilă preistorică „Șanțul Mare“, situată între comunele *Rovine* și *Semlac* din jud. Arad, pe malul drept al Mureșului. Fără a avea informații despre natura descoperirii, credem că este vorba de morminte, în care s'au găsit spade de fier, vârfuri de lance, etc.⁴⁾

Trecem acum la o categorie de descoperiri, despre care nu avem informații precise. Ele ar putea proveni din morminte, dar acest lucru nu mai poate fi afirmat categoric. Astfel Nestor menționează o fibulă de bronz cu o placă ovală ornamentată la picior, datând din faza B a epocii La Tène. Ea pare a fi fost găsită la *Râșnov* (Brașov) și se păstrează în Muzeul Săsesc dela Brașov.⁵⁾ Roska pomenește dela *Râșnov* tot o fibulă, dar și o urnă celtică, fără să precizeze natura descoperirii.⁶⁾

Tot în Muzeul dela Brașov se păstrează fragmentul unei brățări cu nodozități ornamentate cu spirale în formă de S. Tipul aparține fazei B a epocii La Tène și este premergătorul brățării cu semi-ovule.⁷⁾

Perioadei B a epocii La Tène îi aparțin și câteva descoperiri menționate de Nestor. Astfel, două brățări de bronz în formă de inel

¹⁾ M. Roska, *Kelta sir. Nagyenyeden*, în *Dolgozatok*—Szeged, V, 1929, 82—86; vezi și *Repertoriu*, 190, cu literatura mai completă.

²⁾ Roska, *Repertoriu*, 275. Muzeul Cluj.

³⁾ Nestor, *op. cit.*, 181.

⁴⁾ Inedite în Muzeul Palatului Cultural din Arad.

⁵⁾ Nestor, *op. cit.*, 180.

⁶⁾ Roska, *Repertoriu*, 32. Fibula o datează în La Tène mijlociu.

⁷⁾ Nestor, *op. cit.*, 180—181.

cu un capăt mai gros, în care se introducea capătul celălalt mai subțire, par a fi fost găsite în jurul *Sibiului*, împreună cu o fibulă de fier.¹⁾ O fibulă de bronz de tip mai vechiu s'a găsit încă de mult la *Sedriaș* (Mureni, Odorhei),²⁾ o altă fibulă din aceeași perioadă, la *Vorumloc* (Târnava-Mare).³⁾ Două brățări de bronz, cu un capăt mai subțire, care se introducea în capătul îngroșat, s'au găsit la *Dupușul* lângă *Mediaș*.⁴⁾ Un colier asemănător, păstrat în Muzeul Național din Budapesta, s'a găsit în jurul *Hațegului*.⁵⁾

Dela *Mojna* (Târnava-Mare) se cunoaște o spadă și o strachină celtice.⁶⁾

Dar afară de lucrurile menționate de Nestor, care nu citează decât descoperirile mai importante, mai sunt pe lângă cele amintite dela *Rovine*,⁷⁾ următoarele: dela *Vurpăr* (Sibiu) Horedt pomenește resturile unui mormânt cu car,⁸⁾ fără a da indicații mai precise, care împreună cu cel dela *Toarcia*, *Cristurul-Secuesc* și *Curtuius* (Satu-Mare) ridică la patru numărul mormintelor cu car, răspândite în majoritate în Răsăritul Ardealului. Tot Horedt amintește încă o fibulă dela *Guste-rița* (Sibiu).⁹⁾ În Muzeul din Deva se găsește un cuțit de fier¹⁰⁾ cu mâner întors, în felul celor descrise mai sus. Un cuțit de aceeași formă se cunoaște dela *Rupea* (Târnava-Mare),¹¹⁾ păstrat împreună cu un fragment de cuțit, care nu are indicat precis locul de descoperire, în Muzeul din Sibiu.¹²⁾ O spadă de fier ruptă împreună cu teaca ei, găsită în Ardeal tot fără a avea locul de descoperire, se găsește în același muzeu.¹³⁾ Dela *Craiova* (Alba)¹⁴⁾ Roska citează două fragmente de

1) *Ibidem*, 166.

2) *Ibidem*, 179—180. Menționată încă de Reinecke în *Mainzer Festschrift*, 1902, nota 27. Vezi și Roska, *Repertoriu*, 262, care o datează greșit în La Tène mijlociu; etc.

3) Nestor, *op. cit.*, 180: C. Gross, în *Archiv des Vereins für siebenb. Landeskunde*, 1876, 62—63; Reinecke, *op. cit.*, nota 27. Vezi și Roska, *Repertoriu*, 186, pentru restul literaturii; vorbește și de o brățară și un obiect ornamentat de bronz.

4) Nestor, *op. cit.*, 166 și fig. 4.

5) L. Márton, *Die Frühlatènezeit in Ungarn*, 36—37 și pl. IX. 5; Nestor, *op. cit.*, 166; Roska, *Repertoriu*, 105, pomenește și mânerul de bronz al unui cuțit de fier.

6) Nestor, *op. cit.*, 173 și Horedt, *op. cit.*, 8.

7) Vezi și M. Roska în *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiséggyűjteményéből*, Cluj, II, 1, 1942, 83, morminte de incinerare.

8) K. Horedt, *op. cit.*, 8.

9) *Ibidem*.

10) Semnalat de d-l I. Nestor.

11) Pârvan, *Getica*, fig. 336. Horedt, *op. cit.*, 8.

12) Pârvan, *op. cit.*, fig. 336.

13) *Ibidem*.

14) Roska, *Repertoriu*, 124; vezi și Pârvan, *op. cit.*, 505 și 514 și Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, nota 637. Vezi și *Alsófehérvárm. tört.* Aiud, 1901, 98.

spadă, două vârfuri de lance, un altul fragmentar și o cataramă, toate de fier, iar dela *Heria* (Alba)¹⁾ o spadă din La Tène-ul timpuriu și vârfuri de lance. O altă spadă de fier menționează Roska dela *Orsova*.²⁾

În sfârșit mai cităm ca făcând parte din acest grup de descoperiri din Ardealul de Sud, o brățară de bronz cu trei semi-ovule mari, găsită la *Uroiu* (Hunedoara),³⁾ lângă Simeria. Ea face parte dintr-o categorie de brățări cunoscute în La Tène II și răspândite în toată Europa centrală.⁴⁾ Mai multe exemplare au fost găsite, dupăcum vom vedea mai jos, în Ardealul de Nord, exemplarul dela *Uroi* fiind singurul până acuma în Sudul acestei provincii. Două din cele trei semi-ovule, care compun brățara sunt turnate într-una, în timp ce a treia este prinsă de ele printr'un fel de țâțână și se închide printr'o limbă care intră într'o cavitate. Spațiul dintre ovule e ornamentat cu email.⁵⁾

. . .

Trecem acuma la al doilea mare grup de descoperiri celtice din Transilvania răspândite în Ardealul de Nord și în deosebi în valea Someșului. Dupăcum am amintit, Nestor înglobează în acest grup descoperirile dela *Apahida*, *Jucul de Sus*, *Sântioana*, *Dipșa* și *Diosăg*.⁶⁾ Le vom descrie în cele ce urmează, completând lista lor cu descoperiri, care au fost publicate după apariția lucrării lui Nestor. Vom începe întâiu cu mormintele și anume cu cele precis identificate, trecând apoi la obiectele izolate și menționând la sfârșit descoperirile despre care nu avem informații precise.

La *Dipșa* (Năsăud) s'a găsit un mormânt, ale cărui resturi se compun dintr'o urnă de lut ceva mai evoluată decât cea dela *Mediaș*, ornamentată cu cercuri imprimate; din alte două vase adiacente; o spadă de fier; două lanțuri împletite de atârnat spada; o fibulă de

¹⁾ Roska, *Repertoriu*, 104.

²⁾ *Ibidem*, 214. Cităm ultimele descoperiri sub beneficiu de inventar deoarece, informațiile lui Roska nu sunt totdeauna riguros exacte.

³⁾ În Muzeul din Deva. Menționată în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, VI, 1889—1890, 116 și în G. Téglás, *Hunyadvármegye története*, Budapest, 1902, 13.

⁴⁾ J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique*, etc. II, 3e partie, Paris, 1914, 1222—1223.

⁵⁾ La *Vejel* (Hunedoara) s'a mai găsit un lanț de bronz ornamental, format din verigi ce alternează cu plăci decorate cu email roșu, Roska, *Rep.* 302 și fig. 366. Ar putea să dateze din La Tène II; vezi Déchelette, *op. cit.*, fig. 522, nr. 1 și pl. XI, nr. 10.

⁶⁾ Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 181—182.

bronz cu discul dela picior umplut cu coral și cu ornamente spiralice pe arc și dintr'o brățară cu semi-ove.¹⁾ Se pare că în urnă s'au găsit dinți și oase de om, lucru ce nu s'a mai constatat la celelalte morminte din Ardeal, în care oasele sau cenușa s'au găsit totdeauna lângă urnă.²⁾ Mormântul dela Dipșa pare a fi ceva mai vechiu³⁾ decât cele dela Apahida, putând fi datat probabil pe la începutul fazei C a epocii La Tène.

La începutul veacului XIX arheologul ungar I. Kovács sapă necropola celtică dela *Apahida* (Cluj,⁴⁾ descoperind 21 de morminte de incinerare. Acestea sunt singurele morminte celtice săpate în mod științific pe teritoriul Transilvaniei. Dăm aici o descriere a descoperirilor după relatarea lui Kovács. Mormintele sunt așezate fără nicio regulă, la o adâncime de 80—120 cm. Gropile sunt rotunde, patrâte, sau ovale. Caracteristic este faptul că ele conțin pe lângă oase omenești arse, așezate pe pământ, de obicei câte 3 vase, mai rar 4, 2 sau 1 vas, oase de animale nearse, precum și obiecte de bronz sau de fier: arme, unelte, podoabe. Vasele sunt toate făcute din pastă bună și lucrate cu roata. Sunt reprezentate trei forme: o urnă, o ulcică și o strachină.

Mormântul 1 conținea pe lângă un pumn de oase omenești arse, o urnă, o strachină cu oase de animal în ea și o ulcică.

Mormântul 2: puține oase de om arse, o urnă, o strachină spartă, cu oase de porc printre fărămiturile ei, o ulcică și fragmentele unui alt vas.

Mormântul 3: oase de om și de animale, o urnă, o strachină, o ulcică, o brățară de fier deschisă, o verigă de fier mai mică, probabil dela catarama unei centuri și fragmentul unei fibule de fier, caracteristică pentru La Tène-ul mijlociu, un fel de inel, două fragmente dintr'un cuțit și un cuiu, toate de fier.

Mormântul 4: nu conținea vase, dar în schimb oase omenești mai numeroase decât celelalte, precum și oase de porc și de pui nearse; două fragmente de fier, probabil dintr'o brățară și alte două dintr'o verigă.

Mormântul 5: oase de om și de animale, o fibulă de bronz, două brățări mari de broz, formate din câte patru semi-ovule, fragmente din

¹⁾ *Ibidem.*, 181; Horedt, *op. cit.*, 8.

²⁾ *Ibidem.*

³⁾ *Ibidem.*

⁴⁾ I. Kovács, *Az apahidai őskori telep és La-Tène temető*, în *Dolgozatok*, Cluj, II, 1911, 1—56 (ungurește), 57—69 (franțuzește). Vezi și Roska, *Repertoriu*, 25—26, pentru literatura completă.

două brățări de fier, fragmentul unei lame curbe de cuți și trei fragmente dintr'un cuțit mai mare de fier.

Mormântul 6: oase de om, o urnă de formă deosebită, cu gâtul înalt, semănând mai mult a carafă, o strachină cu oase de pui în ea și o ulcică având lângă ea oase de porc.

Mormântul 7: oase de om arse, oase de porc, o urnă mare, cea mai mare dintre toate, o strachină, o ulcică, o spadă de fier cu urme din teaca ei, fragmentul unui vârf de lance, mânerul unui scut și două fibule fragmentare, de tip La Tène mijlociu, toate de fier.

Mormântul 8: oase de om arse, cinci fragmente ceramice, un fragment de fier, probabil dintr'o fibulă și oase de porc.

Mormântul 9: oase de om arse, o urnă, o strachină, o ulcică, fragmentele unui vârf de lance și ale unui mâner de scut, toate de fier, precum și oase de pui și de porc.

Mormântul 10: oase de om arse, o urnă, o strachină, o ulcică, fragmentele a trei fibule de fier și bucăți din craniul unui vier.

Mormântul 11: oase de om arse, oase de animal, o urnă deosebită de celelalte, mai sferică, cu gâtul mai scurt și dintr'o pastă mai rea, precum și 35 fragmente dintr'un lanț de fier.

Mormântul 12: adânc numai de 28 cm., avea câte un rând de pietricele la Nord și la Sud; între ele o urnă mică și o ulcică, probabil mormânt de copil.

Mormântul 13: oase de om arse, oase de pui și de porc; o urnă o strachină și lama mică a unui cuțit de fier.

Mormântul 14: numai oase de om arse și oase de porc.

Mormântul 15: oase de om arse și de animal, o urnă, o strachină și fragmentele unui vas mai mare; fragmente de fibule și o foarfecă de fier cu piatra ei de ascuțit.

Mormântul 16: numai oase de om arse, oase de animal și fragmente ceramice roșcate.

Mormântul 17: pare a fi fost deranjat; s'au găsit oase omenești și de animal, fragmente din urnă și încă din două vase, precum și o verigă de fier, probabil brățară.

Mormântul 18: oase de om arse și oase de animal, fragmentele unei urne, unei strachini și ale unei ulcici,

Mormântul 19: oase de om arse, oase de animal, fragmente de vase și bucăți de fier, probabil dintr'un mâner de scut și dintr'o fibulă,

Mormântul 20: pare a fi fost deranjat; s'a găsit o ulcică.

Mormântul 21: deranjat; numai fragmente ceramice.

În afară de mormintele propriu zise, cimitirul dela Apahida mai conținea niște bănci în formă de cornuri, făcute din pietre mărișoare

așezate una lângă alta. Ele purtau urme de foc, precum și cărbuni de lemn printre ele. Se pare că pe aceste bănci sau mese de piatră se incinerau cadavrele.

Cimitirul dela Apahida cu cele 21 de morminte descoperite, se integrează cu tot inventariul său în faza C a epocii La Tène. El este până acuma cea mai elocventă dovadă a prezenței Celților în Ardeal. Obiectele pe care le conține sunt, fără a fi prea variate, caracteristice pentru civilizația materială a acestui neam.

Nu departe de Apahida, la *Jucul de Sus* (Cluj) s'a găsit în 1911 un mormânt în felul celor dela Apahida. El conținea pe lângă oase de om calcinate, două fragmente dintr'o urnă, ornamentată pe gât cu două linii în val, care se întretaie și dedesubt cu linii oblice punctate, cuprinse între două linii orizontale; o strachină tot în felul celor dela Apahida; un lanț de fier de suspendat spada, împletit, având la un capăt un ochiu, iar la celălalt un cârlig, precum și o brățară de bronz caracteristică, formată din patru semi-ove.¹⁾

La *Curtuiuş* (Satu-Mare) s'au găsit în condiții, care astăzi nu mai sunt cunoscute, mai multe obiecte celtice, care indică prin numărul lor prezența a mai multe morminte. Acestea sunt după comunicarea lui Roska următoarele: două zăbale cu câte un cerc la capăt; o piesă de harnașament formată dintr'o lamă semicirculară ruptă; două șine de car, șine de roată, o verigă, probabil dela o zăbală; un ochiu de lanț întreg și altul fragmentar; fragmentul unei fibule de tip La Tène II, cu un spațiu rectangular pe arc, care a fost ornamentat probabil cu email; tot o piesă de harnașament în felul celei dintâi, făcută dintr'o lamă circulară cu un braț la mijloc (cataramă?); un fragment de manșon; un mâner rectangular de scut împreună cu un nit; jumătatea unei zăbale cu un cerc la capăt și o spadă lungă de 90,5 cm cu un fragment din teaca ei. Toate obiectele sunt de fier. Judecând după șinele de fier, cel puțin unul dintre morminte a fost un mormânt cu car. Nu se știe dacă au fost și vase sau oase în această descoperire.²⁾

Aceste descoperiri se completează prin câteva obiecte, care se găsesc în posesia unui alt colecționar. Este vorba de fragmentele a doua brățări de bronz cu câte patru semi-ove și de agrafa tot de

¹⁾ E. Orosz, *La-Tène sirleletről Felső-Zsukon (Kolozs m.)*, in *Archaeologiai Értesítő*, 1912, 171—172. Vezi și Roska, *Repertoriu*, 92, pentru literatură; el pomeneste două brățări, lucru ce nu rezultă din articolul lui Orosz.

²⁾ M. Roska, *Az érkörtvélyesi kelta székertemetkezés*, in *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárából*, Cluj, II, 1, 1942, 81—84.

bronza unei centuri. Roska crede că brățărilor provin dintr'un mormânt de incinerare și fac parte tot din numărul obiectelor descrise.¹⁾

Tot la *Curtuiuş*, dar pe un alt loc, s'au mai găsit trei proeminente (umbo) de scut, un mâner de scut, o scoabă, o şină de roată, toate de fier, un cadru de fier în felul celor care întăresc hârleţul, precum și trei butoni de bronz și un vas de lut scund, pântecos și cu gâtul cilindric. Roska le datează în parte în La Tène II, în parte în La Tène III.²⁾

La *Bandul de Câmpie* (Mureş), în cimitirul din epoca năvălirilor, s'a găsit și un mormânt din epoca La Tène. Situat la o adâncime de numai 15 cm., el conținea un pumn de oase omenești arse, fragmentele unei spade, ale unui vârf de lance și ale unui fel de vas (?), toate de fier și o fusaiolă de lut. Kovács le aseamănă cu cele dela Apahida și le datează în La Tène II.³⁾ Tot dela Band, dar de pe alt loc, provin și fragmentele unei brățări de bronz cu mai multe semi-ove.⁴⁾

A doua categorie de descoperiri, despre care nu avem informații dacă provin sau nu din morminte, este caracterizată prin brățara cu semi-ove, pe care o întâlnim deseori în Ardealul de Nord. Ea era purtată atât pe braț, cât și pe picior și era compusă dintr'un număr variabil de semi-ove. Astfel, la *Diosâg* (Bihor) s'au găsit trei brățări de acestea, dintre care două cu câte patru semi-ove, iar una cu șase mai mici.⁵⁾ Se pare că numărul mai mare a semi-ovelor indică și o vechime mai mare, a brățării, totuși o brățară găsită la *Sântioana* (Somes) ⁶⁾ este compusă numai din trei semi-ove, dar, prin motivele ornamentale derivate din palmete, pe care le poartă, se clasează într'o fază timpurie a perioadei C.⁷⁾ La *Valea lui Mihai* s'au găsit două brățări cu câte patru semi-ove, o fibulă din La Tène-ul mijlociu și fragmentul unui lanț ornamental, compus din verigi de bronz, care alternează cu plăci rectangulare,⁸⁾ iar dela *Șilindru* (Bihor) Roska citează două fragmente dintr'o brățară cu semi-ove.⁹⁾

¹⁾ M. Roska, *Ujabb kelta leletek Érkörtvélyesről* (Szatmár vm.) tot în *Közlemények*, II, 2, 1942, 35—37.

²⁾ *Ibidem*, 37—38.

³⁾ *Dolgozatok*, Cluj, 1913, 277—279. Nestor, *Der Stand*, etc., 154, nota 633. Roska, *Repertoriu*, 175, le datează în La Tène-ul târziu.

⁴⁾ Roska, *Repertoriu*, 175 și fig. 208.

⁵⁾ *Archaeologiai Értesítő*, 1903, 433. Roska, *Repertoriu*, 41, pomenește și un cuțit celtic dintr'un mormânt cu urnă.

⁶⁾ *Arch. Értesítő*, 1897, 106—107. Roska, *Repertoriu*, 298, vorbește de două brățări (?).

⁷⁾ Nestor, *op. cit.*, 182. Márton, *op. cit.* 41.

⁸⁾ Roska, *Repertoriu*, 82, fig. 101. Lanțul seamănă cu cel dela Vețel.

⁹⁾ *Repertoriu*, 82.

A treia categorie de descoperiri o formează aceea despre care avem informații încă mai puțin precise. Ele sunt pomenite de Roska pe scurt și fără reproduceri. Dela *Cepan* (Năsăud) el amintește resturi dintr'un cimitir distrus, datând din La Tène-ul timpuriu. Ele se găsesc în Muzeul dela Cluj.¹⁾

Dela *Dezmir* (Cluj) citează o spadă din La Tène-ul mijlociu, fragment de lanț, cuțite, seceri, foarfecă, cântar (?), nasturi, plăci arcuite, toate acestea de fier, precum și fragment de fibulă și brățară de bronz și vase de lut. Aceste din urmă ar proveni dintr'un mormânt de incinerare.²⁾

La *Sântion*, lângă Oradea, s'a găsit o spadă de fier din La Tène-ul timpuriu. Aici ar fi fost și morminte cu urne,³⁾ ca și la *Otoman* (Bihor).⁴⁾ Tot în Bihor, la *Săcueni*, s'a descoperit un fragment de spadă din La Tène-ul timpuriu, cu buterola ei și cu o strachină de lut. Și aici par a fi fost morminte.⁵⁾

Dacă informațiile lui Roska sunt juste, atunci am avea reprezentată faza B a epocii La Tène și în Ardealul de Nord: la Cepan, Sântioana și Săcueni.

* * *

Acestea ar fi pe scurt descoperirile celtice din Transilvania. Este posibil ca unele să lipsească din prezentarea noastră, totuși credem că aspectul general al problemei nu suferă prin lipsa câtorva descoperiri. După cum am spus, nu ne-am ocupat decât de obiectele celtice din faza B și C a epocii La Tène (sec. IV și sec. III—II în. de Chr.). Faza mai veche A, a La Tène-ului arhaic, nu am găsit-o reprezentată decât într'un singur loc, prin fibula-animal dela Pecica-Rovine. Nu ne-au interesat descoperirile din La Tène III, chiar dacă ele mai au un caracter celtic, deoarece în aceste vremuri (sec. I în. de Chr.), când Dacii ajung la o puternică dezvoltare politică, culminând în imperiul lui Burebista „ucigătorul de Celți", nu mai poate fi vorba în Dacia de Celți, ci numai de influențe culturale sau de relații comerciale.

Astfel am omis din prezentarea noastră ceramica bogată din pastă dură, cenușie, de caracter celtic, *dacizată* însă în această perioadă nu numai prin prelucrarea locală a formelor, ci și prin influențe tractice, venite din Sudul Dunării. Nu am pomenit nici lucrurile, care

¹⁾ *Ibidem*, 58.

²⁾ *Ibidem*, 66.

³⁾ *Ibidem*, 266.

⁴⁾ *Ibidem*, 215.

⁵⁾ *Ibidem*, 269.

dacă apar în La Tène II, dăinuiesc încă și în perioada următoare, deoarece, găsite izolat, ele nu pot fi încadrate într-o perioadă anumită. Mărgelile din pastă de sticlă, obiecte de fier, mai ales vârfuri de lance etc., găsite izolat, au fost omise, ca fiind greu de datat și aparținând mai mult ca sigur La Tène-ului târziu.¹⁾

Concluziile care se degajează din expunerea noastră sunt următoarele: după procedeul lui Nestor am distins și noi două grupuri de descoperiri celtice în Ardeal, grupul sudic, răspândit pe Valea Mureșului și a Târnavelor, dar ajungând până la Brașov, și grupul nordic, răspândit mai ales pe Valea Someșului. Cel dintâi este în aspectul său general mai vechiu decât al doilea, dovedind astfel că Celții au pătruns mai întâi în Ardeal venind dinspre Vest pe Valea Mureșului,²⁾ în timp ce grupul nordic, caracterizat mai ales prin brățările cu semi-ove, ar fi mai nou, aparținând în întregime fazei C a epocii La Tène.³⁾ Totuși, am văzut că brățara cu semi-ove apare și în Sudul Ardealului, iar Roska citează descoperiri din Ardealul de Nord, care aparțin fazei B. E adevărat însă, că două din acestea provin dintr-o regiune învecinată cu Ungaria, unde pătrunderea celtică poate să fi fost mai timpurie, iar a treia cea dela Cepan (Năsăud), ar trebui încă controlată.

În orice caz, în starea actuală a cercetărilor mai putem face încă o distincție între cele două grupuri.

Examinând natura descoperirilor celtice din Ardeal, am văzut că nu cunoaștem încă așezări celtice, majoritatea descoperirilor provenind din morminte, despre care nu avem însă decât rareori informații mai precise. Este posibil ca și lucrurile găsite sporadic, fibule, coliere, brățări, să provină tot din morminte, despre a căror existență nu ne-a mai rămas însă nicio indicație. Morminte săpate sistematic nu avem decât la Apahida. Toate mormintele celtice din Ardeal par a fi fost morminte de incinerare. E adevărat că Márton clasează mormintele dela Silvaș, Aiud, Cristurul-Secuesc și Sind în rândul celor de înhumare, dar face aceasta fără niciun motiv serios.⁴⁾ Dimpotrivă, în cazul mormintelor dela Aiud și Cristurul-Săcuesc se vorbește precis despre

¹⁾ Piepteni de os dela Ruși (Sibiu) și de pe Dealul Turcului (Wietenberg) dela Sighișoara, considerați de Horedt în *Extras din Omagiu profesorului Ioan Lupas*, Sibiu, 1941, 8—9, ca aparținând La Tène-ului timpuriu, trebuie datați tot în La Tène III ca și ex. dela Poiana (Tecuci), vezi R. și Ec. Vulpe în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, 343, sau altele (vezi și J. Schráníl, *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*, Berlin—Leipzig, 1928, 244).

²⁾ Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 179—182.

³⁾ *Ibidem*.

⁴⁾ L. Márton, *Die Frühlatènezeit*, 13 și 15.

oase arse,¹⁾ iar faptul că în celelalte nu s'au găsit vase nu este o dovadă că ele ar fi fost morminte de înhumatie, cu atât mai puțin cu cât vasele de obicei au fost sparte de descoperitori.

Totuși nu este exclus să se găsească în viitor și morminte de înhumatie, așa cum se găsesc în Ungaria, în același timp cu cele de incineratie.

Se pare că la toate mormintele de incineratie din Ardeal, cenușa era pusă *lângă* urnă, așa ca la Apahida, iar nu *în* urnă. Numai în două cazuri, la Mediaș și la Dipșa, se pare că oasele s'au găsit chiar în urnă.²⁾

Am văzut că în patru locuri din Ardeal apare mormântul cu car: la Curtuiș, în Nord și la Vurpăr, Toarcia și Cristurul-Săcuesc, în Rășărit. Din carele de luptă cu două roți nu s'au păstrat decât fragmente din părțile de fier ale roților. Celții întrebuințau carele de luptă încă din epoca hallstattiană și le-au menținut și în epoca La Tène, poate chiar până în faza sa târzie.³⁾

Inventarul general al mormintelor se compune din arme, unelte, piese de harnașament, obiecte de podoabă și din vase de lut. Printre arme găsim în primul rând spada lată de fier celtică, lungă de 70—90 c., cu o limbă la capătul superior, în care se înfigea mânerul. Ea avea de obicei și teaca de fier și se punea în mormânt de multe ori îndoită. Am văzut-o în Ardeal la: Silivaș, la Pecica-Rovine, Toarcia, Cristurul-Săcuesc, Aiud, Mojna, Craiova, Heria, Orșova, Dipșa, Apahida, Curtuiș, Bandul de Câmpie, Dezmir, Sântion și la Săcueni.

Spadă de fier dela Aiud.

Ca și în epoca bronzului și în prima vârstă a fierului, spada formează și în epoca La Tène arma principală a popoarelor europene și în deosebi a Celților.⁴⁾

Pe lângă spada dreaptă celtică găsim în mormântul celtic dela Silivaș și un pumnal scurt cu lama curbă, ascuțită pe partea concavă.

¹⁾ Roska, în *Dolgozatok*, Szeged, V, 1929 și în *Dacia*, III—IV, 359.

²⁾ Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 162 și 181.

³⁾ Déchelette, *op. cit.*, 1180, urm.

⁴⁾ Déchelette, *op. cit.*, 1106 și urm. Vezi și H. Hubert, *Les celtes et l'expansion celtique jusqu'à l'époque de La Tène*, Paris, 1932, 108.

Mănerul ei este plat și era acoperit cu plăsele de lemn. Această armă de influență traco-ilirică este prototipul spadelor scurte și curbe dacice de mai târziu.¹⁾

Afară de spadă, lancea formează a doua armă principală a Celților. O găsim împreună cu spada, depusă în morminte, în număr de două sau de trei. Forma lor variază²⁾ și este adeseori greu de deosebit de cele întrebuintate în alte epoci.³⁾ Am găsit-o în Ardeal în complexuri celtice la: Silivaș, Cristurul-Secuesc, Aiud, Craiova, Heria, Apahida și Bandul de Câmpie.

Printre armele defensive am văzut coiful apărând într'un singur loc, la Silivaș. Este un coif de tip italic, caracteristic pentru La Tène I.⁴⁾ În ce privește scutul, nu avem decât resturi: la Apahida, în mormântul 7, 9 și 19 s'au găsit mănere de scut, ca și la Curtuiș, unde avem unul bine păstrat. El este rectangular, cu capetele mai late și având mijlocul arcuit pentru a se putea introduce brațul. Era prins de scut cu câte un nit la ambele capete. Tot la Curtuiș avem și „umbo” de scut, sau proeminențe dela mijloc, rotunde la bază și muflându-se la mijloc ca o calotă. Scuturile Celților erau lungi, ovale sau rectangulare. Ele apar în morminte numai în La Tène II și se mențin și în La Tène-ul târziu.⁵⁾

Cuțit de fier dela Aiud.

Dintre unelte cităm cuțitul mare, caracteristic, de fier, cu lama curbă și cu mânerul întors. Prin forma sa precum și prin grosimea lamei, el era un cuțit de lovit (Hiebmesser), care putea servi și ca armă. El apare, asociat cu alte obiecte, la Mediaș, Aiud, Sind și izolat în mai multe locuri.

¹⁾ Roska în *Prähistorische Zeitschrift*, 1925, 210, o descrie ca seceră. Vezi și Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 172.

²⁾ Déchelette, *op. cit.*, 1144.

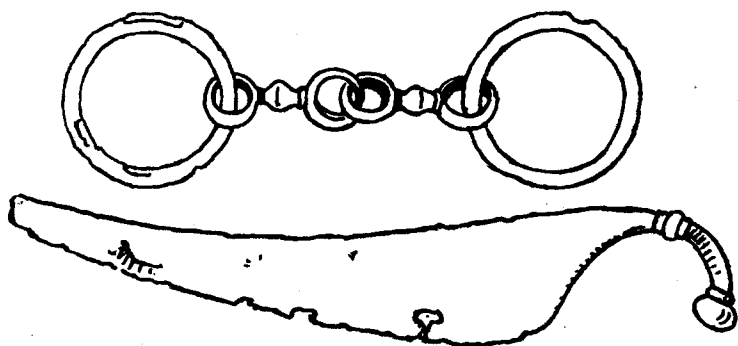
³⁾ H. Hubert, *op. cit.*, 110.

⁴⁾ Déchelette, *op. cit.*, 1165—1165.

⁵⁾ *Ibidem*, 1167 și urm.; Hubert, *op. cit.*, 112 urm.

Foarfecea de fier, de forma celor care se întrebuințează azi pentru tuns oile și mai mult pentru grădinarit, apare în La Tène II¹⁾ și se menține până târziu. În Ardeal am văzut-o la Mediaș, la Aiud, Apahida și la Dezmir.

Dintre piesele de harnașament pomenim numai zăbala caracteristică formată din două verigi legate între ele cu două piese în formă de 8. O găsim la Toarcia, la Aiud împreună cu două piese laterale și la Sind. Zăbala de acest tip apare încă în La Tène I, cele mai vechi fiind încă din bronz²⁾ și derivă din zăbala hallstattiană.

Zăbală și cuțit de fier dela Sind.

Obiectele de podoabă sunt reprezentate în Ardeal prin fibule, coliere și brățări. Fibulele sunt de fier sau de bronz și datează din La Tène I sau din La Tène II. Cele de fier le găsim la Silivaș și Sibiu datând din La Tène-ul timpuriu și la Apahida și Curtuiuş datând din La Tène-ul mijlociu. Fibulele de bronz din La Tène B apar la Dipşa, la Râşnov, unde am văzut un exemplar mare, având o placă ovală, ornamentată, la picior, la Sedriaş și la Vorumloc. Cele din faza C a epocii le-am văzut la Apahida și la Valea lui Mihai.

Colierele de bronz cu un capăt îngroșat în care se introducea capătul celălalt, le-am văzut fragmentare la Mediaș și un ex. întreg la Hațeg.

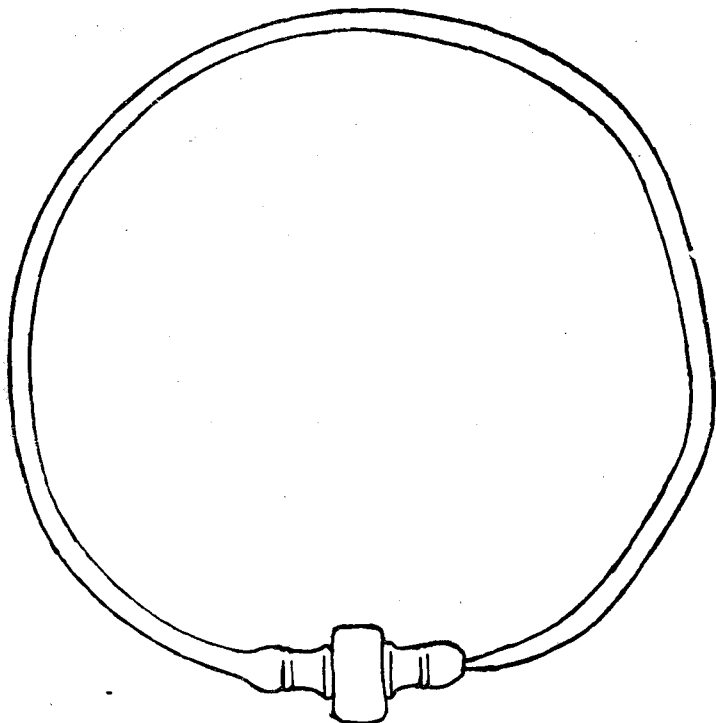
Brățările sunt de același tip ca aceste coliere, deosebindu-se de ele numai prin dimensiuni. S'au găsit în jurul Sibiului și la Dupuşul. Atât colierele, cât și acesta brățări sunt caracteristice pentru faza B.

O brățară deosebită cu nodozități ornamentate am văzut la Braşov. Ea premerge ca formă brățările cu semi-ove, care apar mai ales în

¹⁾ Déchelette, *op. cit.*, 1280 urm.

²⁾ *Ibidem*, 1199.

Ardealul de Nord. Le cunoaștem dela Dipșa, Jucul de Sus, Apahida, Valea lui Mihai, Curtuiș, Diosâg, Sântioana, Bandul de Câmpie, Șilindru și dela Uroiș.

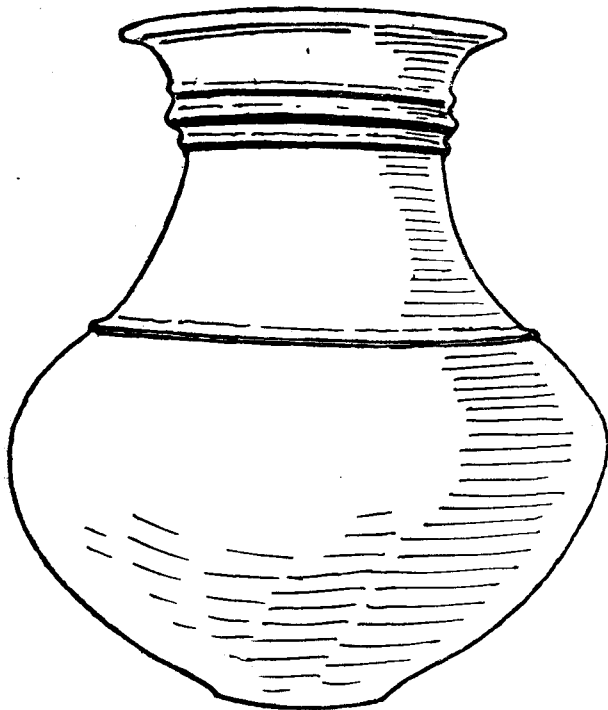
Colier de bronz dela Hațeg.

În ce privește ceramica, ea e amintită din mai multe locuri (Mediaș, Toarcia, Cristurul-Secuesc, Râșnov, Dipșa, Mojna, Apahida, Jucul de Sus, Curtuiș, Sântion, Otomani, Săcueni, etc.), dar nu o cunoaștem mai bine decât din câteva locuri. Cel mai vechiu vas de lut celtic din Ardeal, descoperit până acuma, este urna dela Mediaș. Ea derivă din forma arhaică a vaselor care seamănă cu o carafă modernă și se deosebește de vasele din La Tène-ul II, reprezentate în cimitirul dela Apahida. Tot vechiu este și tipul unui al doilea vas dela Mediaș de forma unei carafe turtite precum și vasul în formă de situlă, pe care nu le găsim în mormintele din La Tène II.¹⁾

Ca o continuare a formei primului vas dela Mediaș apare urna dela Dipșa, ornamentată cu cercuri imprimate, dar mai ales urnele

1) Nestor, *op. cit.*, 167—168.

dela Apahida. Tipul de carafă tinde tot mai mult spre vasul bitronconic, sau apare chiar în această formă.¹⁾ Urnele dela Apahida sunt ornamentate uneori cu linii în val, linii în zig-zag, etc. Tot la Apahida apare și strachina caracteristică pentru această fază, de formă mai mult sau mai puțin hemisferică, cu gâtul abia indicat, buza îngroșată, evazată mai tare sau mai puțin.

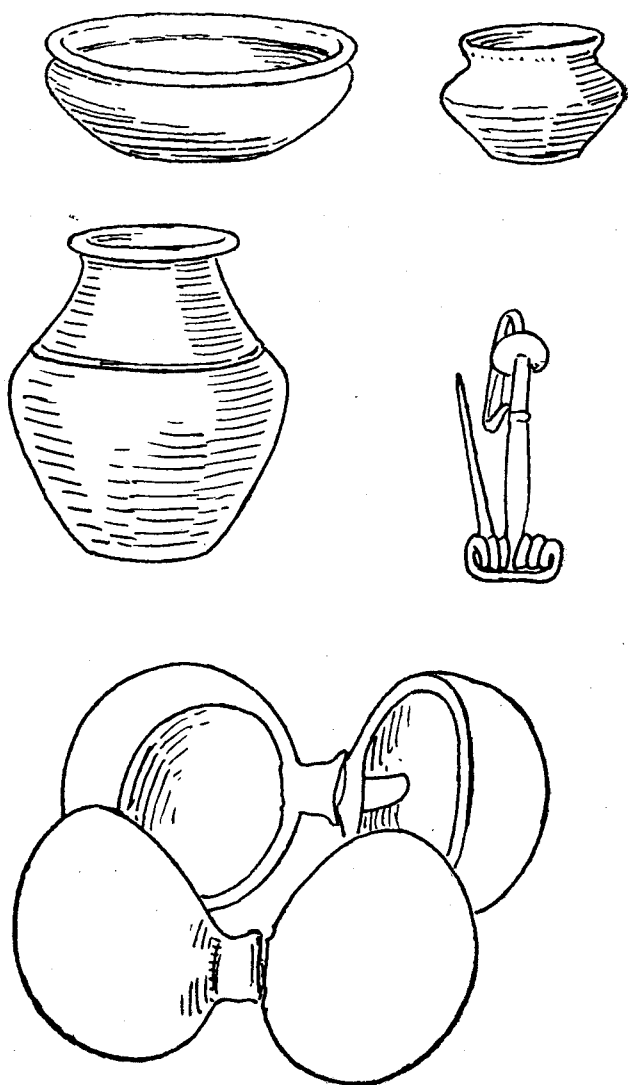

Urnă de lut dela Mediaș.

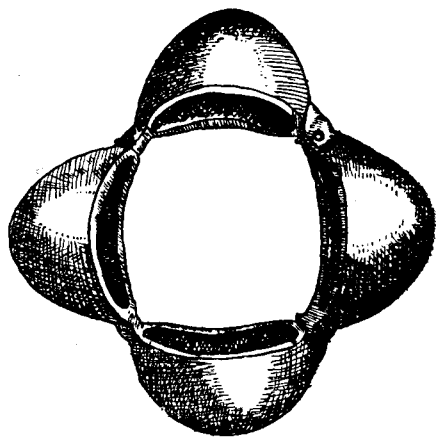
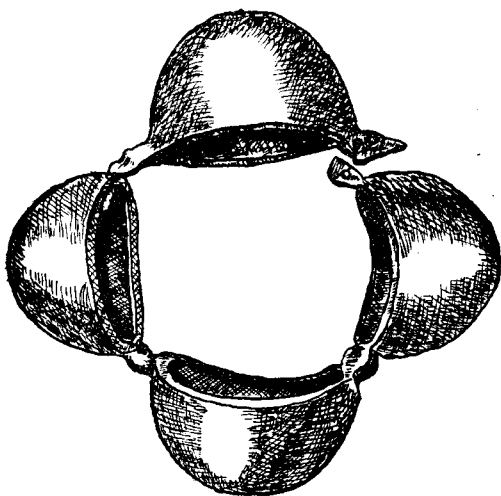
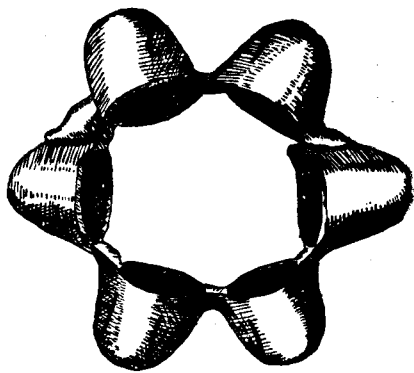
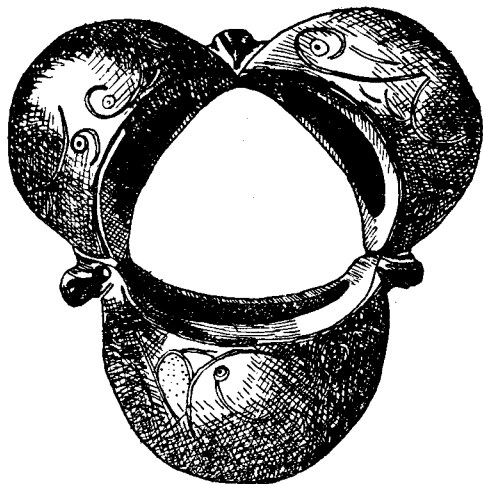
Acestea sunt în linii mari categoriile de obiecte, care formează inventariul mormintelor sau al descoperirilor celtice de altă natură din Ardeal.

Rezumând deci, vedem că Celții au pătruns în Ardeal pe la sfârșitul sec. IV în. de Chr. prin valea Mureșului, ajungând până la Brașov, unde ei au fost opriți de sigur de munți. Se pare că ei au intrat în Nordul Transilvaniei ceva mai târziu, folosind ca drum valea Someșului. Li găsim la Apahida, documentați prin necropola de acolo și mai departe până în Năsăud.

¹⁾ *Ibidem*, 167.

Vase de lut, fibulă și brățară de bronz dela Apahida.

Brățări de bronz dela Sântioana (prima) și Diosâg.

Ei au fost de sigur în număr mic, avantgărzi ale triburilor celtice așezate în jurul Daciei și au fost absorbiți pe cale pacifică de către populația indigenă, chiar înainte ca marele rege Burebista să fi nimicit masa celtică.

Proverbul românesc „apa trece, pietrele rămân” ar putea să servească ca motto nu numai întregii noastre istorii, ci și preistoriei noastre. Năvălitorii de totdeauna, fie că se chemau Cimmerieni, Sciți, Celți, sau atâtea neamuri germane, mongole și slave, au fost distruși, diluați și desnaționalizați pentru ca până la urmă să dispară în elementul autohton, solid așezat pe pământul nostru de mii de ani.

Faptul că o conviețuire a mai multor neamuri a fost posibilă de atâtea ori pe pământul Ardealului, se explică în parte și prin populația rară din vremurile de mai mult. Astfel Dacii din Ardeal nu puteau să fi fost în număr mai mare de câteva sute de mii.¹⁾ Spațiul era mare; populația locală se retrăgea la început în munți și în pădurile, care erau mult mai dese ca acum și încetul cu încetul contactul se făcea cu năvălitorul pe cale pacifică. Diferitele civilizații preistorice se întâlneau, se amestecau, dând naștere la civilizații rurale puternice, ce se răspândeau tot mai mult, tinzând să unifice diferitele influențe, așa cum au fost civilizația celtică și mai târziu cea romană.

* * *

Înainte de a termina studiul nostru se impune să aruncăm o privire asupra elementelor principale ale civilizației geto-dace și în primul rând asupra culturii lor materiale, mai bine cunoscute grație arheologiei, pentru a ne da seama cât de puternică a fost influența celtică asupra acestei civilizații.

Am văzut la începutul acestui studiu că marele nostru învățat, Vasile Pârvan, consideră această influență ca foarte importantă, totuși accentuează că „nu Celții ci Geții sunt cei cari dezvoltă cultura La Tène în Dacia”²⁾, sau „civilizația Daciei continuă a avea și în vârsta a II-a a fierului un habitus autohton”³⁾.

Un pasagiu mai lung, pe care ne permitem să-l reproducem, exprimă mai bine punctul său de vedere:

„Și încă un lucru trebuie accentuat încă dela început: a atribui cultura La Tène din Dacia unei populații celtice, era posibil înainte de

¹⁾ C. Daicoviciu, *op. cit.*, 63.

²⁾ Pârvan, *Getica*, 466.

³⁾ *Ibidem.*, 465.

a se cunoaște enormul număr de așezări La Tène presărate pe toată întinderea Daciei; astăzi însă, când nu mai judecăm după câteva obiecte izolate de prin muzee, ci după însăși resturile autentice de pe teren, trebuie să înțelegem adevărata stare de lucruri, care e asemănătoare cu aceea din regiunile pur germane din N, intens pătrunse de *forme de cultură*, dar nu și de *populație* celtică. Geții înconjurați, începând din sec. IV, de jur împrejur de neamuri celtice, care nu numai au trecut pe aici, ci s'au așezat statornic pentru a fi apoi treptat-treptat cucărite și getizate, au primit cu aceeași simpatie și chiar într'o mai largă măsură ca pe vremuri fabricatele italice și alpine, acum fabricatele industriei celtice, în care ei vedeau expresia unor tendințe spirituale mult mai înrudite cu cele proprii lor, decât ar fi putut eventual fi produsele industriei grecești. Astfel geometrismul getic se fortifică prin cel celtic și nu e expus la ispitele antropomorphismului și zoomorphismului, naturalist, elenic ori greco-scythic. Dacia își creează ca și în hallstattul I și II, așa în cursul La Tène-ului, un stil artistic-industrial propriu: bazele acestui stil sunt cele tradiționale indigene încă din vârsta bronzului, atât ca forme, cât și ca decor; desăvârșirile noului stil sunt însă evident expresia unor vremi schimbate și a unor influențe proaspete".¹⁾

În linii mari Pârvan are fără îndoială dreptate. Totuși nu trebuie să acordăm influenței celtice importanța pe care i-o acordă el. Acest lucru se va vedea de altfel din analiza civilizației dacice, făcută chiar după *Getica*. Se știe că civilizația celtică nu a fost o civilizație originală. Ea a fost o fericită sinteză în care predomină elemente hallstattiene, italice, grecești, venite prin Italia și dela Massalia (Marsilia).

Astfel găsim și în Dacia elemente de cultură vechi autohtone în epoca La Tène, transmise de sigur fără intermediul Celților, tot așa cum găsim și elemente traco-ilire sau grecești, venite direct din Sudul Dunării.

Chiar ceramica cenușie, lucrată cu roata, pe care o găsim în așezările La Tène dela noi și care părea a fi cea mai celtică dintre toate produsele acestei epoci, pare a fi fost influențată mai mult de Tracii din Sudul Dunării, influențați la rândul lor de Greci.²⁾

Nici influența orientală, resp. scitică, nu trebuie neglijată, așa după cum a arătat de altfel chiar Pârvan.

¹⁾ *Ibidem.*, 461—462.

²⁾ Nestor, *op. cit.*, 179. Vezi pentru cultura dacică C. Daicoviciu, *op. cit.*, 50 urm. Vezi totuși și la Pârvan, *op. cit.*, 479: "... elementele sudice sunt cel puțin tot așa de importante ca acelea celtice în arta fortificației getice și în general în cultura dacică din La Tène..."

Meritul de a cunoaște, atât cât se poate până acuma, civilizația geto-dacă îi revine tot lui Pârvan. Din inițiativa lui, Muzeul Național de Antichități, al cărui director a fost, întreprinde după primul războiu mondial săparea mai multor așezări La Tène din Muntenia și din Moldova, în care ne apare civilizația geto-dacă bogat dezvoltată în sec. I înainte de Christos și cu începuturi încă din La Tène II. Tot la îndemnul lui Pârvan încep săpăturile dela cetățile dace din jurul Orăștiei, săpături care se continuă astăzi într'un stil atât de mare sub conducerea profesorului Daicoviciu.

Trecând repede în revistă elementele principale din care se compune civilizația geto-dacă din epoca La Tène, constatăm următoarele:

Fără a avea informații precise asupra formei *locuințelor* dace,¹⁾ putem presupune că ele variau mai mult sau mai puțin după regiune și după felul materialului de construcție, pe care aceasta îl oferea. Este sigur însă că vechiul sistem de construcție neolitic se menține și acuma. Casele se făceau din nuele împletite, din trestii, etc.²⁾ așa după cum se mai fac de altfel și astăzi în unele regiuni mai sărace.

Cele mai impozante monumente geto-dace sunt *cetățile* fortificate din jurul Orăștiei. Cetăți de acest fel par a fi răspândite peste tot Ardealul. Ele au mai fost constatate în județul Alba, în Ciuc, Trei-Scaune, precum și în Nord-Vestul Transilvaniei și în Banatul oriental.³⁾ În ce privește aceste construcții, Pârvan nu se pronunță categoric. El constată în tehnica lor influențe celtice, dar și romane și grecești, spunând în concluzie că „elementele sudice sunt cel puțin tot așa de importante ca acelea celtice în arta fortificației getice”.⁴⁾

În ce privește *armamentul*, Dacii nu acceptă armele celtice. Ei nu întrebuințează nici spada dreaptă celtică, nici coiful, iar în ce privește scuturile Dacilor reproduse pe columna lui Traian, Pârvan bănuiește că ele ar fi mai de grabă de influență romană, decât celtică.⁵⁾ Arma națională a Dacilor este, după cum se știe, *sica*, spada scurtă și curbă, cu totul diferită de cea celtică și născută din influențe sudice, trace și grecești.⁶⁾

¹⁾ Daicoviciu, *op. cit.*, 62. Reproduserile de pe columna lui Traian pot să fie convenționale, totuși casele dela munte vor fi fost din bârne de lemn, așa cum sunt reproduse, vezi Pârvan, *op. cit.*, 469.

²⁾ Pârvan, *op. cit.*, 467 urm.

³⁾ Daicoviciu, *op. cit.*, 60—61.

⁴⁾ Pârvan, *op. cit.*, 479. Vezi și Daicoviciu, *op. cit.*, 56.

⁵⁾ *Ibidem*, 517.

⁶⁾ *Ibidem*, 509 și 593. Securile de luptă reprezentate pe columnă. Pârvan le derivă din cele din epoca bronzului, p. 516.

Dar nu numai arma principală a Dacilor, ci însuși *stindardul* lor național este lipsit de influență celtică și se datorește, după cum se pare, unor influențe orientale, probabil iraniene.¹⁾

Vedem dar că elementele principale ale unei civilizații preistorice: locuințele, fortificațiile și armamentul, au la Daci un caracter, care se datorește numai în mică parte influenței celtice. O altă categorie de monumente din La Tène-ul dacic din Ardeal o formează *obiectele de podoabă*. În timp ce Celții fabrică bijuterii de aur, Dacii își creează o artă a argintului cu totul nouă, în care găsim pe lângă ușoare influențe celtice, elemente hallstattiene locale și elemente scitice.²⁾

„În adevăr, după cum în vârsta bronzului și în cea veche a fierului am constatat că regiunea carpatică a dezvoltat o artă proprie, absolut diferențiată de cea a grupelor etnografice înconjurătoare, și exercitată fie în materialul metalic comun, al vremii, *bronzul*, fie mai ales în materialul *specific* transilvan, *aurul*, — așa acum vom putea stabili o *artă a argintului*, caracteristic *dacică*, ale cărei forme principale sunt esențial diferite de cele *celtice* contemporane“.³⁾

Această artă a argintului se manifestă prin crearea a diferitelor feluri de obiecte de podoabă: coliere, brățări, lanțuri ornamentale, etc.⁴⁾

Materiale folosite de Celți cu predilecție pentru ornamentare: emailul,⁵⁾ coralul și chihlimbarul sunt aproape cu totul neglijate de Daci.

Afară de fabricarea armelor, a uneltelor și a podoabelor, principală industrie a oamenilor pre- și protoistorici este *ceramica*. Pe lângă vasele lucrate cu roata, de influență celtică sau sudică, găsim în așezările noastre geto-dace o ceramică mai grosolană, lucrată cu mâna, care ne evocă prin aspectul și prin tehnica ei primitivă vechea ceramică neolitică, a cărei tradiție se menține până în epoca La Tène.⁶⁾

Nu vom insista asupra problemei ceramicii din La Tène-ul nostru târziu. Ea va trebui studiată mai de aproape pentru a se putea distinge în ce măsură au influențat-o diferitele curențe. În orice caz, nici această ceramică nu mai este atât de celtică, precum se credea.

Dar dacă cele mai importante componente ale civilizației geto-dace nu sunt decât foarte puțin influențate de cultura celtică, unde este această influență celtică menționată de Pârvan, dar redusă la justa ei valoare de același ilustru savant?

¹⁾ *Ibidem*, 519 urm.

²⁾ *Ibidem*, 620.

³⁾ *Ibidem*, 530—531.

⁴⁾ Vezi Dorin Popescu, *Objets de parure géto-daces en argent*, în *Dacia*, VII-VIII, 1937—1940, 183—202.

⁵⁾ Pârvan, *op. cit.*, 598

⁶⁾ *Ibidem*, 562.

Ar fi absurd să negăm această influență, pe care o găsim pretutindeni, chiar dacă numai într-o mică măsură. Faptul că civilizația celtică nu este o civilizație unitară, ci mai de grabă o adunare de diferite elemente unite într'un tot armonios, explică și iluzia unei influențe celtice atât de puternice în Europa. La o analiză atentă cultura celtică se desface în componentele ei, arătându-și diferitele fețe, între care de cele mai multe ori cea celtică este cea mai puțin accentuată.

Dintre toate produsele industriei metalurgice din epoca La Tène, uneltele sunt cele mai caracteristice celtice.¹⁾ Fierul de plug, cosorul de vie, coasa subțire, foarfeca etc., cuceresc cu încetul Europa, fiind preluate și răspândite și de civilizația romană. Ele sunt produsele cele mai standardizate, cele mai puțin naționale. Ele nu exprimă niciun gând artistic, nicio interpretare creatoare, ci numai o aplicare utilă, lipsită de fantezie și de variație.

Pentru a încheia, amintim că nici în domeniul culturii spirituale Dacii nu le datorează aproape nimic Celților. Firește această cultură este prea puțin cunoscută și ne gândim numai la credința lor religioasă. Nici felul de înmormântare, care exprimă în parte și el un gând religios, Dacii nu l-au luat dela Celți. Dimpotrivă, s'ar putea, ca aceștia din urmă să fi fost influențați în practicarea *incinerăției* de către cei dintâi. Se știe că Celții practicau în același timp atât inhumăția, cât și incinerăția, aceasta din urmă fiind adoptată de ei mai târziu. Incinerăția era cunoscută în Transilvania mai de mult și o găsim și în perioada scitică, premergătoare celei celtice.

Vedem dar încă odată dăinuirea elementelor de cultură străveche. Abia au fost contopiți Sciții în massa indigenă că un nou neam apare pe pământul Ardealului, atingându-se încă cu acel ce este pe cale de a se stinge.²⁾ Mai trec câteva secole până se pierde urma Celților, dar acum a o nouă invazie se anunță mai puternică și mai binefăcătoare decât toate. Strălucirea Romei începe să-și arunce lumina asupra Daciei.

DORIN POPESCU

¹⁾ *Ibidem*, 593. Ar mai fi de spus câteva cuvinte despre monetele Dacilor. Se știe că Dacii au imitat diferite tipuri de monete grecești și în primul rând tetradrachmele macedonene ale lui Filip II. Aceste monete de argint au fost imitate și de Celți. Părerea generală este că Dacii au învățat fabricarea monetelor dela Celți, totuși nu este exclus ca ei să fi luat acest meșteșug direct dela Greci, sau prin intermediul Tracilor. Numeroase tezaure de monete dacice s'au găsit în Ardeal, dar niciunul nu a fost publicat complet. Asupra datării acestor monete părerile sunt împărțite. Vezi Pârvan, *op. cit.*, 598 urm.; K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn (Dissertationes Pannonicae, Ser. II. Fasc. 15)*, 1939 și Daicoviciu, *op. cit.*, 52—54.

²⁾ Pumnal scitic în mormântul celtic dela Aiud (vezi mai sus) și un vârf de lance celtice în mormântul scitic dela *Murgești* (Mureș, vezi Roșka, *Repertoriu*, 206 cu toată literatura).

EMIGRĂRI MARAMUREȘENE ÎN TRANSILVANIA

Prin poziția centrală a Transilvaniei, împrejmuită de o catenă de munți, ce încadrează numeroase *depresiuni interne și pericarpatiche*, cunoscute sub numirea de „*țări*”, i-a înlesnit din timpuri îndepărtate legături strânse cu aceste „*țărișoare*”. Dacă legăturile istorice, etnice și economice au fost atât de numeroase cu „Țara Beiușului”, „Țara Zărandurilor”, „Țara Hațegului”, „Țara Bârsei”, apoi cu Muntenia, Moldova și Oltenia, — pentru a nu aminti decât câteva dintre cele mai importante, — în schimb deopotrivă de bogate legături a avut Transilvania și cu „Țara Maramureșului”.

În articolul de față ne vom strădui să insistăm asupra problemei emigrărilor și a raporturilor etnice și culturale dintre aceste provincii.

* * *

Numeroase căi de comunicație și drumuri istorice ne arată strânsa legătură dintre Transilvania și Maramureș, deși ca unitate administrativă colțul acesta românesc a ținut în trecut pentru scurt timp și de Ungaria. Acest fapt explică și ușurința emigrărilor spre Transilvania. Migrația populației din Maramureș în spre Bucovina, Moldova și mai ales în spre Transilvania era pe de o parte un proces firesc al legăturilor de neam, precum și din dorința de a fi mai bine oameni liberi, decât să suporte jugul strein, iar de altă parte era legat de faptul că ținutul maramureșan fiind o regiune deluroasă în care pădurile au fost secătuite de exploatarea irațională, și cu pământul dat pradă numeroaselor șiroiri de ape, s'a văzut mereu nevoită să ia drumul pribegiei. Așa s'a deplasat populația românească de pe o parte a munților pe cealaltă, mișcare ce-a dăinuit veacuri de-a-rândul. Este vrednică de amintit puternica emigrare maramureșană din veacul al XV-lea până într'al XVIII-lea, când din cauza persecuțiilor și marilor calamități ce-au bântuit în această provincie, mulți maramureșeni au luat drumul pribegiei, fără întoarcere. Între cele mai însemnate dezastre pomenite:

de documentele timpului sunt ravagiile de ciumă dintre anii 1708—1711, iar mai târziu la 1717 năvălirile tătare, precum și foametea și sărăcia din 1740. Anii 1786 până la 1800, apoi între 1800, 1815, 1836, 1846 și 1870 sunt timpurile de o mai intensă emigrare.

Pentru documentarea celor de mai sus este suficient să amintim, că la anul 1776 se găsea în 76 de sate din Bucovina populație maramureșană, iar cu 13 ani mai târziu, la 1789, într'un singur an emigrează 1990 de familii, pentru a se stabili în provinciile românești învecinate. Mișcările de populație se făceau în raport cu situația socială a celor ce plecau. Așa, iobăgimea se stabilea în mare parte în Moldova sau Bucovina, devenind cu timpul proprietară de pământ, în schimb spre Transilvania, în Ținuturile Chioarului, Valea Lăpușului, Ugocea, Sătmar, Someș și Năsăud emigra mai mult nobilimea. Mulți dintre acești emigranți maramureșeni au fost întemeietori de sate sau dețineau demnitatea de cneaz. Istoricul Ioan Mihalyi de Apșa pomenește la 1598 pe nobilul Stoica Iuga din Maramureș ajuns cneazul comunei Stoiceni din actualul județ Someș. La fel comuna Suci, din același județ, avea în anul 1553 de cneaz pe nobilul Andreica din Vișeu. Documentele maramureșene mai relatează că nepoții lui Sas Vodă, Draghienii, au stăpânit cetatea și Ținutul Chioarului până la 1553, când a trecut în proprietatea Principilor ardeleni. Unele dintre comunele din Transilvania au fost întemeiate ca dubluri de către populația maramureșană, după cum satele din Moldova : Ferești, Dragomirești, Strâmtura, Budești, Călinești ș. a., sunt tot creații ale populației emigrate din Maramureș. În Transilvania comuna Iapa, din județul Someș, a fost întemeiată de Maramureșenii plecați din comuna cu același nume din ținutul de origine. Așa se explică numeroasele comune din Transilvania sinonime cu cele din Maramureș, constituind o dovadă vie a deplasărilor neconținute de-a-curmezișul lanțului muntos, păstrându-i astfel caracterul românesc. Acest fapt este cu atât mai important dacă ținem seama că numai în județele învecinate cu Maramureșul, în Năsăud, Someș și Satu-Mare, s'au stabilit în peste 124 de sate nobili maramureșeni, în intervalul de timp din secolul al XV—XIX-lea. Iată comunele principale în care au emigrat Maramureșenii, în Transilvania județele Someș, Năsăud, Satu-Mare, Sălaj):

1 Aluniș	9 Beclean	17 Botiza	25 Chioar	33 Coșbuc
2 Apa	10 Bereg	18 Buteasa	26 Chiuza	34 Craifalău
3 Arad	11 Bistrița	19 Caianul-M.	27 Chiuzbaia	35 Cristur
4 Ardeni	12 Bixad	20 Caianul-Mic	28 Cicârlău	36 Cupșeni
5 Arpașeu	13 Bogata	21 Carei	29 Ciceu	37 Cuzdriora
6 Baia-Mare	14 Boiereni	22 Cernești	30 Cluj	38 Dej
7 Baia-Sprie	15 Bonțida	23 Certeze	31 Cămărzana	39 Dindeleag
8 Bărgău	16 Bosânta	24 Chichiș	32 Coroieni	40 Diosăg

41 Dobric	63 Lăpușul	81 Nicula	99 Rusul de Sus	119 Șomcuta
42 Dobricel	Ung.	82 Nimigea	100 Salva	120 Târciu
43 Dobritău	64 Lăzăreni	Rom.	101 Santău	121 Tăuții
44 Făurești	65 Lucăceni	83 Nireșul Să-	102 Săsarm	de Jos
45 Fernezei	66 Marghita	sesc	103 Sasfalău	122 Târșolț
46 Fiad	67 Mălini	84 Oradea-	104 Săcălășeni	123 Telciu
47 Finteuș	68 Mănăstur	Mare	105 Sălaj	124 Toplița
48 Gardani	69 Mediașul	85 Perișori	106 Sălsag	125 Turda
49 Gălgău	Aurit	86 Peteritea	107 Satu-Mare	126 Ugocea
50 Gârbău	70 Mesteceni	87 Piatra	108 Săghi	127 Ungureni
51 Gherla	71 Micăhaza	88 Pintic	109 Sănnicoară	128 Ungvar
52 Girolt	72 Mintiul	89 Pișcolț	110 Silivaș	129 Urișor
53 Giurgești	Gherlei	90 Plopiș	111 Sita	130 Valasut
54 Groși	73 Mireș	91 Poiana Lă-	112 Stoiceni	131 Valea-Eriului
55 Hadad	74 Mireșul Să-	pușului	113 Strâmba	132 Valea lui
56 Hășdate	sesc	92 Prilog	114 Suciul de	Mihai
57 Hideaga	75 Mititei	93 Răușor	Câmpie	133 Vama
58 Iapa	76 Mocira	94 Rebra	115 Suciul de	134 Vamfalău
59 Iclod	77 Mocod	95 Remetea	Sus	135 Vezend
60 Jimbor	78 Mureș	96 Reteag	116 Sudești	136 Vultureni
61 Larga	79 Năsăud	97 Rogoz	117 Surduc	137 Zagra
62 Lăpușul	80 Negrilești	98 Rusul de Jos	118 Șintereag	
Român				

Menționăm aici că prin amploarea acestor emigrări și roiri de populație în Transilvania, ele întrec pe cele făcute de Olteni spre Banat, în secolul al XVII și XVIII-lea. De altfel sunt și astăzi cunoscuți acești Maramureșeni stabiliți în satele din Ardeal sub numele de „moroșeni” sau „gubari”, numire împrumutată dela sumanul scurt (guba) ce-o poartă.

Numeroasele emigrări din veacurile trecute dovedesc că Maramureșul a fost veacuri de-a-rândul un izvor nesecat de populație românească, care a alimentat neconținut provinciile învecinate și în deosebi Transilvania, întocmai cum populația Țării Bârsei, Făgărașului sau Depresiunea Sibiului au alimentat cu populație Muntenia și Oltenia.

. . .

Dacă emigrările veacurilor al XV—XVIII-lea au fost atât de intense și uneori chiar totale, nu mai puțin adevărat este că și în veacul al XIX—XX-lea întâlnim *emigrări, dar mai mult cu caracter sezonier* și deci deosebite de cele dintâi, când populația maramureșană se stabilea definitiv în provinciile învecinate. Din dorința de câștig și pentru asigurarea existenței familiilor, mii de Maramureșeni pribegeau pe întinsele plaiuri ale pământului românesc. Cauzele principale ale acestor emigrări trebuie căutate în invadarea elementelor alogene în Maramureș, producând o exploatare intensă a populației băștinașe, iar de altă parte sărăcia, suprapopularea basinului și în fine o reducere simțitoare a exploatărilor forestiere. La aceasta se mai adaugă prigonirea

nemiloasă și lipsa de interes a Statului maghiar, care neglija complet problemele sociale ale populației românești. Așa se explică faptul că între anii 1899 până la 1913 au fost siliți să-și părăsească pământul țării lor 11980 muncitori maramureșeni, luând drumul pribegiei, după cum țărani români din Transilvania au emigrat, tot din aceleași motive, în număr de peste 200,000 suflete, în primul deceniu al veacului al XX-lea spre America. Statistica maghiară din această epocă ne arată că numărul emigrărilor a variat mult, după ani. Faptul reesă din următoarele date: în 1911 din totalul celor emigrați, numărul Românilor maramureșeni a fost de 82,2%; în 1912 de 76,9%; în 1913 de 82,3%. Mai este de relevat că tot în acest interval de timp au mai emigrat și în România, pentru exploatare forestiere, în proporție de 14,2%. Pentru exemplificarea puternicei emigrări este suficient să amintim că, numai în anul 1913 au emigrat 1249 Români maramureșeni în Vechiul Regat, fapt confirmat de Analele Statistice ale României.

Emigrări periodice se continuă și sub stăpânirea românească, dar spre deosebire de cele din timpul stăpânirii maghiare, ele au fost bine organizate, așa încât muncitorii erau îndreptați spre anumite centre de exploatare forestiere sau industriale. Este vrednic de reținut că emigrările din timpul stăpânirii românești corespund celor din intervalul de înainte de 1918. Ei se îndreptau, în căutarea muncii, spre Transilvania și Vechiul Regat. Numărul celor emigrați se cifrează pe intervalul dela 1924—1940 la un total de 68,849 suflete, după cum rezultă din datele oficiului de plasare din Sighet.

Astfel „butinarii”, tăetorii de lemne, prin iscusința și priceperea lor, au fost mult căutați în exploatarea forestiere, fapt confirmat și de profesorul maghiar Ștefan Szilágyi.

Tot timpul anului se întâlneau caravane întregi de butinari luând drumul pribegiei. Ei plecau din Borșa, Dragomirești, Leordina, Moiseiu, Repedea, Strâmtura, Vișeu etc., mergând la exploatarea forestieră din Munții Bârsei, Mții Făgărașului, Munții Sebeșului, Mții Lotrului, Retezat, Parâng, Mții Vâlcău, Valea Jiului, Petroșeni, din Carpații Meridionali, precum și în localitățile: Făgăraș, Sibiu, Deva, Sebeș-Alba, Zărnești, Merișor și Brașov din preajma Carpaților. La fel se mai îndreptau spre Munții Apuseni, la Gilău, Huedin, Someșul Rece, Someșul Cald, Abrud etc. precum și în Carpații Orientali, cu centrele Mții Călimani, Gurghiu, Toplița, Lunca Bradului de pe Valea Mureșului, și în regiunile învecinate Sovata, Praid, Borsec, Bilbor și Treiscaune. Unii din acești „butinari” treceau spre Moldova și Muntenia, mergând până la Râmnicul Vâlcea, Curtea de Argeș, Muscel, Valea Prahovei, Râmnicul-Sărat, Buzău, Bacău, Vaslui, Oituz, Valea Uzului,

Piatra Neamț, ajungând pentru unele lucrări sezoniere chiar până la Iași. Nici Banatul nu a fost strein de acești muncitori. Ei cutreerau ani de-a rândul Lugojul, Reșița, Caransebeșul, Băile Herculane, Bârzasca, Orașița și masivul Semenice, Țarcu, Muntele-Mic și alte regiuni. În Oltenia ajungeau până la Turnul-Severin, Novaci, Cloșani, Polovraci etc. Cele mai frecventate drumuri ale „butinarilor” erau peste pasurile Gutâi, Țibleş, Șetref, Rotunda, Prislop, trecând apoi de-a-lungul râurilor mai mari spre regiunile muntoase.

În afară de exploatarea de lemne se mai făcea și o *deplasare sezonală în legătură cu cositul fânului*, când locuitorii maramureșeni din Borșa, Săcel și Dragomirești plecau la Coșna, Cărlibaba, Iacobeni, Teșna, Dorna-Căndreni și Poiana-Stampii din Bucovina. Drumul cutreerat de ei era cel ce leagă V. Borșei cu V. Bistriței Aurii, trecând peste pasul Prislop.

În sfârșit o altă frântură a populației din satele Săcel, Dragomirești, Cuhea, Săliște, Bocicoel, Șieu, Rozavlea, Moiseiu, Borșa, Vișeu, Botiza, Ieud și Slătioara, începând cu luna Iunie și până la jumătatea lui Septemvrie cutreerau pentru lucru Câmpia Transilvaniei. Drumul frecventat era cel ce leagă prin trecătoarea Șetref, Valea Vișeului Maramureșan cu Valea Someșului-Mare din Transilvania. Un alt drum duce peste Gutâiu făcând legătură între satele din bazinul Izei cu cele din bazinul Lăpușului și al Băii-Mari.

Femeile din comunele amintite plecau mai puțin la prășitul porumbului și mai mult la seceriș. Era atât de mare această emigrare sezonală încât în anul 1937 au mers mai mult de 6000 femei la seceriș în Câmpia Transilvaniei, iar în 1938 numărul lor se ridică la 4500, în 1939 la un total de 6500 femei. Regiunile mai frecventate pentru seceriș sunt cuprinse între localitățile Bistrița, Beclean, Dej, Gherla, Apahida, Cluj, Turda, Ghiriș, Aiud, Alba-Iulia, Blaj, Uioara, Tg. Mureș, Reghinul-Săsesc și Teaca, înglobând întreagă Câmpia Transilvaniei.

Este interesant de amintit felul cum se exprimă istoricul maghiar Ștefan Szilágyi despre munca acestei populații. El spune că, dacă Românii maramureșeni au fost în trecut atât de vestiți prin vitejia lor, la fel și în diferitele lor munci sunt neîntrecuți, fapt afirmat de alții și de alți istorici germani și maghiari. Pentru raționalizarea acestor emigrări sezoniere, Statul Român, prin oficiile de plasare, a procedat în mod sistematic; astăzi când sunt sub stăpânire vremelnică maghiară, acest serviciu este complet desorganizat.

Cu toată agonisirea pe această cale a grâului, pentru satisfacerea nevoilor populației se mai importa din Banat, Transilvania, Moldova și Muntenia câte 1500 vagoane porumb și 7—8000 vagoane grâu, anual.

De aceea profesorul Szilágyi afirma că Maramureșenii își acopereau necesitățile de cereale din județul Satu-Mare și Ardeal, dar nicidecum din Ungaria.

Din aceste fapte rezultă că dacă Maramureșul se încadrează atât de bine din punct de vedere fizic în spațiul transilvănean, numai puțin adevărat este că la aceleași concluzii ne mai duc și emigrările. Dacă astăzi nu este cu puțință să se facă aceste deplasări, prin trasarea provizorie și nedreaptă a unei frontiere fictive, în schimb Maramureșenii suferă cele mai grele consecințe. Locul făinei de grâu și de porumb l-a luat ovăsul, mai puțin orzul și ceea ce-i mai trist coaja de fag și ulm măcinată cu ovăs, pentru ca măcar astfel să-și potolească foamea. Mulți dintre ei iau iarăși drumul pribegiei, în căutarea existenței.

. . .

La cele de mai sus adăugăm și profunda asemănare etnică, culturală și socială dintre Maramureș și Transilvania. În privința *structurii etnice*, se află aceeași masă românească de o parte și de alta a lanțului carpatic. Românii reprezintă, după datele statistice din 1938, un total de 57,4% față de 5,8% al Ungurilor din Maramureș; la fel în Transilvania 57,6% față de 29%, al Ungurilor, în care procent nu sunt înglobați Românii din Banat și Crișana.

Nu trebuie uitat să amintim aici și Românii din Rusia Sub-Carpatică, care prin poziția ei geografică face parte integrantă din unitatea naturală a Maramureșului. Numărul lor se cifra, după datele recensământului Republicii Cehoslovace din 1930, la un total de 14,170 suflete. Răspândirea lor este în imediata vecinătate a frontierei maramureșene, de-a-lungul Tisei, formând compacte masse românești. Ei sunt mai numeroși în comunele Apșa-de-Jos, Apșa-de-Mijloc, Sat-Slatina, Biserica-Albă, Peri, Rahău, Paloș-Remetea, Frăsiniș etc.

Sub raport istorico-social, populația acestor provincii este caracterizată printr'o adâncă tradiție. Maramureșenii se împart și astăzi în două categorii bine distincte: una a țăranului de jos, iar alta a țăranului nobil, având în trecut toate privilegiile nobililor. Este de remarcat că această distincție nu e de natură materială ci mai mult morală. Titlul de nobil l-au câștigat datorită faptelor vitejești făcute în trecut, ceea ce pot dovedi prin diferite diplome, păstrate cu mare sfînțenie din generație în generație. Populația care posedă titlul de nobil poate să fie astăzi chiar foarte săracă, cu toate acestea rareori se fac căsătorii cu ceilalți consăteni ai lor, care nu posedă acest titlu, chiar dacă ar fi mai bogați decât ei, preferând să rămână săraci, dar în schimb nobili.

Puterea nobililor era în trecut foarte mare, așa încât se amintește într'un document din sec. al XV-lea că un voevod maramureșan avea în stăpânirea sa 44 sate. La fel și alți nobili ca frații Iuga, Bogdan, Danciu, Balea, Bud etc.

Păstrarea conștiinței de oameni liberi, descinzând din vechi familii de voievozi și cnezi, cu averi neîmpărțite, așa numite „stăpâniri în de-vălmășie“, „composesorate“ se mențin și astăzi. La adunările compo-sesoratelor președintele se adresează sătenilor prin cuvintele următoare : „Cinstiți boieri și domni de viță veche“. Ca amintire a vechii lor tradiții voevodate de nobili, femeilor nu li se zice „mujere“, ca în general în Transilvania, ci „borese“, ceea ce echivalează cu titlul de „boereasă“, iar copiilor nu li se spune băiat și fată, ci „cocon“ și „cocoană“.

Dacă Maramureșenii păstrează organizații sociale atât de vechi, nu mai puțin adevărat este că și în Transilvania s'au păstrat multe organizații analoage. Tradiția de oameni liberi, stăpâni pe bunul lor, este vie în Țara Năsăudului, Țara Făgărașului, Țara Hațegului și Țara Bârsei, pentru a nu aminti decât câteva dintre ele. De aici și denumirea de „munteni“ sau „mărgineni“ în deosebire de „țărenii“ din Câmpia Transilvaniei. Ei își aveau în trecutul cel mai îndepărtat al neamului nostru organizațiile lor străvechi, de cnezate și voevodate. Ba chiar și în viața socială se deosebesc fundamental de regiunile periferice. Dacă tradiția nobilitară nu este cunoscută aici, în schimb aceea de oameni liberi, „ab antiquo“, a fost recunoscută și de Unguri.

Delicateța și armonia sufletului comun a acestor două provincii se vede în *arta populară*. Portul țaranului maramureșan, precum și a celui transilvănean, lucrat în întregime în casa lui, este plin de farmec și ales cu mult gust. Este atât de mare asemănarea între unele piese ale portului țaranului maramureșan și a celui oușan sau bihorean, încât arhaismul lui ne amintește de pitorescul port dac, sculptat atât de sugestiv în scenele vieții carpatice de pe Columna lui Traian. Același suman sau „gubă“, aceeași cămașă lungă și largă, încinsă cu cureaua ; aceeași glugă și în fine aceeași opincă (sandala) legată cu ațe de talpa piciorului este comună populației ambelor provincii. Bărbații bătrâni mai poartă și astăzi plete lungi, „comati“, fie că sunt din Munții Apuseni, Maramureș, Țara Hațegului, „regiunea pe după târg“ dela Bistrița sau depresiunea Sibiului, încât fizionomia lor ne completează și mai mult asemănarea între strămoșii Daci și armașii lor de azi. La fel femeile, au îmbrăcăminte astfel făcută încât produc admirația tuturor vizitatorilor străini. Câteva figuri geometrice și uneori florante cu multă artă îmbinate, constitue substratul comun al decorațiilor covoarelor, cămășilor, opregiilor sau zadiilor, țărancei maramureșene, oușane, năsăudene sau bucovinene. La acestea

mai adăugăm și frumoasele sculpturi în lemn, pictură bisericească, unelte agricole și pastorale, lucrate în întregime de țăranul român, care constituie substratul comun al provinciilor menționate.

Ceea ce e mai vechiu decât hrisoavele îngălbenite și prăfuite este tradiționalismul populației maramureșene și al celei transilvănene. Astfel bogăția folklorică, atât de plastic exprimată în basme, colinde, poezii și cântece, au aceiași eroi comuni. La acestea se mai adaugă și numeroasele obiceiuri. Din multele obiceiuri străvechi ne vom mulțumi să amintim doar unul. Este tradiția „*focului viu*“, păstrat cu sfințenie de bihoreni, oușani, bucovineni sau maramureșeni. Acest „foc viu“, păstrat din generație în generație constă din frecarea a două lemne atât timp până se aprind. Prin acest foc sfânt va trece turma din Munții Rodnei, Gutâiului sau Păpădiei maramureșene, când va pleca la munte, căci este oarecum sfânt „*că vine din voia lui Dumnezeu*“ cum îmi spunea un țăran din Borșa și numai astfel va fi ferită turma de spiritele rele din timpul verii, iar pe țăranul bihorean îl va vindeca de toate boalele dacă se va spăla cu apă încălzită la acest foc. Și câte alte tradiții, credințe și superstiții nu sunt comune acestor două cetăți, pe care nu le amintim socotind că depășesc cadrul acestui articol.

În continuare vom arăta și *legătura spirituală* dintre Maramureș și Transilvania. Dacă între Moldova și Maramureș au existat atât de numeroase legături, prin nobilii maramureșeni care au fost ajutați cu armate moldovene în contra asupritorilor maghiari și prin multele pelerinaje făcute la mănăstirea Sf. Ioan din Suceava, iar episcopii maramureșeni erau sfințiți de Mitropolitul Moldovei, introducându-se la slujbe cărțile bisericești din Moldova, cu atât mai importante au fost și legăturile culturale și spirituale cu Transilvania. Sub imboldul acestor legături, un român maramureșan face întâia traducere a Evangheliei, Apostolului și Psaltirei, dându-i o formă literară curat românească. De asemeni, corespondența între nobilii maramureșeni și vecinii lor din Bistrița, se făcea în secolul al XVI—XVII-lea în limba română. Tot în acest timp, la 1672, tânărul nobil maramureșan Nicolae de Petrova, menționează într'un codice versuri românești, transcriindu-le cu caractere latine. În secolul al XVII-lea mănăstirea Peri avea o imprimerie de sub teascurile căreia au eșit două lucrări religioase, în limba română, de o importanță deosebită pentru noi: un Molitvelnic și o Evanghelie. Mai târziu, în jumătatea a doua a secolului al XVIII-lea, cărțile bisericești au fost aduse dela Blaj. Prin emigrările Maramureșene în Transilvania, această provincie a dat Ardealului o pleiadă de personalități de mare prestigiu, care au jucat un important rol în viața politică și culturală a acestei provincii. Vom aminti aici numai o parte

și anume pe *Atanasie Rednic de Giulești*, nobil maramureșan care și-a făcut studiile la Viena și pe care-l întâlnim între primii profesori ai Liceului românesc din Blaj, inaugurat la 1754. Mai târziu, între anii 1764—1772, ajunsese episcop de Blaj. De asemeni *Metropolitul Ioan Vancea* face parte tot din pleiada distinșilor maramureșeni descălecați în Transilvania. La fel și poetul redeșteptării noastre naționale, *Andrei Mureșan*, apoi vicarul *Grigore Moisil*, unul dintre fondatorii Liceului grăniceresc din Năsăud, academicianul Ioan Mihalyi de Apșa sunt purtătorii spiritualității noastre, care și-au închinat viața idealului românesc de pretutindenea. Mai târziu, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de al XX-lea, în fiecare an, cât timp Maramureșenii au fost sub stăpânire maghiară, numeroși copii plecau la învățătură la Năsăud, Beiuș, Brașov și Sibiu. Pe teren religios există o legătură strânsă între ambele provincii, societățile culturale își continuau misiunea lor de luminarea masselor românești, atât în Transilvania cât și în Maramureș. Faptele etnice, antropografice și spirituale de mai sus, la care mai adăugăm și cele antropologice, de mare asemănare fizică între locuitorii *rasei carpatice*, ne duc la constatarea că, regiunile acestea învecinate au avut același substrat etnic comun, „*constituind temelia cea mai veche a vieții și poporului român*”.

Concluziuni. Ca urmare a celor expuse mai sus putem afirma: Transilvania prin poziția sa prezintă caracterul unui nucleu central în jurul căruia se înșiră salbele de depresiuni, născute ca rezultat al frământărilor lanțului Carpatic. Ele au favorizat nașterea celor mai vechi așezări românești sub formă de „*Țări*”.

Dintre Țările ce străjuesc cetatea Transilvaniei, Maramureșul este una dintre provinciile ce-a avut cele mai strânse legături cu acest bastion, înglobându-se din punct de vedere geopolitic atât de bine în pământul Ardealului. Acest raport de interdependență reesă nu numai din legăturile provocate de factorii fizici, dar în același timp și de factorii istorici. Așa se explică descălecările și emigrările istorice, iar mai târziu stăpânirea lui Mihai Viteazul care înglobează pentru scurt timp toate regiunile românești sub conducerea unei singure căpetenii. Peste hotarul natural, din Carpați și până la Tisa, s'a extins același hotar dacic, mai multe epoci de-a-rândul. La acești factori se mai adaugă și legăturile economice și spirituale. Incepând cu secolul al XIV—XVIII-lea, cele mai numeroase emigrări ale populației maramureșene se îndreptau fie spre Moldova sau spre Transilvania. Mai târziu în secolul al XIX-lea și XX-lea populația maramureșană își completează lipsurile economice din lucrările sezoniere din Transilvania și Vechiul Regat și nici decum

din Ungaria. La fel și substratul comun etnic, întreținea o serie de legături și mișcări de populație între cele două regiuni.

Cum coincidența aceasta istorică, economică și etnică s'a repetat veacuri de-a rândul, ne duc la concluzia că Transilvania și Maramureșul fac parte integrantă din blocul Carpatic românesc. Deci Transilvania prin poziția sa centrală constituie centrul de continuitate, de rezistență, de refugiu, de iradiație și de gravitație românească, pentru frații noștri de pretutindenea. Această unitate și individualitate geografică, geopolitică, cu o viață proprie manifestată în laturea politică prin mai multe secole de independență, care a dat naștere conștiinței unității de neam cu aceeași limbă, obiceiuri și credințe, mărturia legăturii permanente între Românii de pretutindenea, acest sâmbure al Statului Român, este știrbit. O treime din teritoriul național a trecut până în toamna anului 1940 sub stăpânire streină. Teritoriile pierdute reprezintă 33,8% din suprafața inițială a țării. Ungurii au răpit prin Transilvania de Nord 14,3% în luna August. La 1 Ianuarie 1941 din suprafața inițială a României, care era de 295.500 kmp. au mai rămas abia un teritoriu de 185.259 kmp. În ceea ce privește populația Transilvaniei 2,604.000 locuitori și-au schimbat forțat, în August 1940, supușenia. Dintre aceștia 1,305.000 (50,1%) sunt Români față de 968.000 (37,2%) unguri. Impilați, batjocoriți, înjosiți, persecutați, zăgăzuiți în manifestările culturale, nimiciți în viața economică, căci tot valahul este acel care este copleșit de impozite, furaže, tot ei sunt acei care își sacrifică viața în marea încețtare a neamurilor sub o comandă streină și plină de ură față de ei.

Și atunci, noi cei din România liberă, care urmărim zi de zi, clipă de clipă durerea înăbușită a fraților noștri, nu vom înceta atât timp cât mai este un suflu de viață de a lupta pentru desrobirea fraților noștri, pentru a ne reface vechile hotare.

Timișoara, la 30 Iunie 1944.

TIBERIU MORARIU

Bibliografie

Dragomir Silviu: Transilvania înainte și după arbitrajul dela Viena. Sibiu, Tipografia Românească din Cluj, 1943.

Filipașcu Alexandru: Istoria Maramureșului. Tipografia Universul, București, 1940.

Hurmuzaki Eudoxiu: Documente privitoare la Istoria Românilor, București, 1887—1897.

Lupaș I: Din trecutul Românilor maramureșeni. În: „Graiul Românesc”, An. I. 1927. București.

Manuilă Sabin : Evoluția demografică a orașelor și minoritățile etnice din Transilvania. Tipografia Cultura Națională, București, 1929.

Mehedinți S. : Ce este Transilvania ? Imprimeria Națională, București, 1940.

Mehedinți S. și Vâlsan G. : România. Imprimeria Socec. București, 1929.

Mihalyi de Apșa Ioan : Diplome maramureșene din sec. XIV și XV. Maramureș—Sighet 1900.

Mihălescu Vintilă : Blocul Carpatic Românesc. Bul. Soc. Rom. Geogr. Tom, LX, 1941. Imprimeria Națională, București, 1942.

Morariu Tiberiu : Maramureșul în organismul etnic și politic a Țării Românești. In Bul. Soc. Reg. Rom. de Geografie, An. LX, 1941. Imprim. Națională, București, 1942.

Morariu Tiberiu : Die Maramureș. Ein Rumänisches Kerngebiet. Imprim. Națională, București, 1942.

Pop. M. : Românii din Cehoslovacia. In : „Graiul Românesc”, An. III, 1929.

Tufescu Victor : Granița de Nord a României (Sub tipar).

Vâlsan G. : Transilvania în cadrul unitar al pământului și Statului Român. In : Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918—1928, vol. I București, 1929.

ȘTEFAN EMILIAN

(1819–1899)

Intr'un alt articol am încercat să evoc figurile lui Ioan Popp și Ștefan Micle, doi dascăli ardeleni puțin cunoscuți, care au pus temelia învățământului nostru științific universitar.¹⁾ Ei fuseseră tovarăși în viață și în opera lor de ctitori cu Ștefan Emilian, venit deodată cu ei din Ardeal, dar care le-a supraviețuit mult amândurora. Am găsit însă că trebuie să vorbesc separat despre acest al treilea ortac din echipa începutului, din anumite motive. Opera științifică-didactică a lui Emilian nu este atât de cunoscută, ca a lui Popp și Micle; în orice caz nu știu să fi fost analizată de vreun specialist, ca a celorlalți doi. În schimb ceea ce cunoaștem mai bine din viața lui Emilian, îl așează într'o lumină particulară. Se deosebia de colegii săi prin temperamentul și talentul său artistic, care l-au determinat să-și exteriorizeze ardoarea națională în domenii, care rămăseseră în general străine celor doi pustnici ai muncii didactice și organizatorii dela întâia noastră Universitate.

Principalele documente publicate asupra lui Emilian provin din timpul morții lui, când *Evenimentul* din Iași reproduce discursurile funebre ale lui Xenopol și Netter.²⁾ Amintirea lui se improspătează din nou în 1925, anul jubilar al liceului din Brașov, unde Emilian fusese profesor dela început. Anuarul publicat de directorul Iosif Blaga,³⁾ apoi două note din *Gazeta Transilvaniei* de atunci,⁴⁾ aduc noi și inte-

¹⁾ Vezi *Transilvania*, Nr. 3, din 1944.

²⁾ *Evenimentul*, Nr. 1965, din 21 Noembrie 1899 (Vezi și necrologul în n-rul 1963).

³⁾ I. Blaga: *Anuarul Liceului ortodox român „Andrei Șaguna”* (LX și LXI). Anuarul jubilar 1924–25. — Al 75-lea an școlar. — Brașov, 1925.

⁴⁾ *Figuri Ardelene dispărute și Două documente interesante*. — *Gazeta Transilvaniei*, 3 Iunie, 1925.

resante informații, transmise probabil de fiul lui Emilian (Valeriu), pe atunci colonel la Brașov.¹⁾

Alte date găsim în *Vieața și opera pictorului Mișu Popp*,²⁾ cumnatul lui Emilian și în articolul profesorului Myller despre învățământul matematic dela Universitatea din Iași.³⁾

Cât privește activitatea artistică a lui Emilian, trimitem la o interesantă broșură din 1886⁴⁾ și la articolele lui *Tiberiu Brediceanu* despre „Romana”.⁵⁾

Adaug, cu un sentiment de gratitudine, că am putut obține informații despre Emilian și pe cale particulară dela d-l director pensionar C. Popp din Sibiu și mai ales dela d-l Dr. Adrian Cristea din București, care a binevoit să-mi trimită un important manuscris, pe care îl utilizez în acest articol al meu.

Socotesc însă, că aceste documente eterogene, cunoscute de mine, trebuesc întregite cu altele, provenite dela elevii lui Emilian ca și dela rudele care l-au cunoscut — între altele un fiu și o fiică în viață — pentru ca să putem reconstitui cât mai fidel și mai conturat interesanta personalitate a „venerabilului dascăl”, cum îl numește Xenopol.

Ștefan Emilian s'a născut în 8 August 1819, la Bonțida, lângă Cluj. A fost crescut însă de un unchiu al său, Vasile Toporea zis Kertész, preot în Ocna-Sibiului, apoi protopop în Sibiu, unde tânărul Emilian a urmat liceul.⁶⁾ Pe când era elev desenase în tuș o „revistă

¹⁾ Vezi I. Blaga, l. c., p. XII.

²⁾ C. Comanescu: *Pictorul Mișu Popp* (In „Vieața și Opera pictorului Mișu Popp”) de C. Comanescu, C. Popp și V. Vătășanu. Brașov, 1932.

³⁾ A. Myller: *Schița dezvoltării învățământului matematic dela Universitatea din Iași* (Revista Științifică „V. Adamachi”, 1935, XX, Nr. 1, p. 3—9). (După succinta biografie a lui Emilian, autorul ne comunică: „Alte date biografice în manuscris la Seminarul Matematic Iași”. Am fi recunoscători conducerii Seminarului Matematic din Iași, dacă aceste manuscrise, pribegite acum pe la Alba-Iulia, ar fi date la tipar cu comentariile competente despre manualele lui Emilian.

⁴⁾ *Istoricul Renascerei jocurilor (danșurilor) noastre naționale Romana, Romanul și Bătuta, precum și a muzice și a teatrului românesc în Transilvania*. Descrișu de unu martoru ocularu. Iași 1886.

⁵⁾ Tiberiu Brediceanu: *Romana*. — Epoca și istoricul acestui dans. I—IV. — *Gazeta Transilvaniei*, April—Mai 1941.

⁶⁾ Din cauza acestei adopțiuni Emilian e trecut în documente și cu numele Șt. Emilian-Kertész (Kertes). — In *Date istorice privitoare la familiile nobile române* culese de I. Cav. de Pușcariu se vorbește de „Kertész, dintre care protopopul gr. cath. din Sibiu și fiul său ingineru în Iași”. Se face aluzie, greșit, la Emilian.

Așa se explică și de ce în *Istoria școalelor centrale române gr. ort. din Brașov* a lui A. Bârseanu se scrie: „Șt. Emilian — Kertész n. 1819 în Ocna Sibiului)?” — In „Anuarul” din 1925 al lui Blaga (v. mai înainte) greșala e corectată: „... A crescut însă la Ocna Sibiului la o mătușe a sa”.

a lui Napoleon cel Mare", care a fost expusă împreună cu lucrările absolvenților liceului. Un arhiduce care se găsea pe atunci în Sibiu, fu impresionat de talentul tânărului și i-a obținut numai decât o bursă pentru pictură la Viena.¹⁾

În capitala Austriei Emilian lucrează și termină între 1841 și 1845 Academia Artelor frumoase, luând premiul întâi pentru arhitectură. A frecventat timp de trei ani și Politehnica.

În 1848 Emilian se găsea în Ardeal și, după *Gazeta Transilvaniei* (1925, I. c.) „a luat parte la revoluția din 1848 luptând sub steagul lui Avram Iancu“.

N'am mai găsit confirmarea sau vreo completare a acestei informații. Știm însă din altă parte,²⁾ că pictorul Mișu Popp, fugind în Muntenia de urgență ungurească, a întâlnit la Ploiești pe Emilian, care fiind „bănuț de autoritățile din Ardeal pentru atitudinea sa românească în mișcările de acolo, fu nevoit și el să ia calea pribegiei dimpreună cu devotata sa soție, sora pictorului“. După multe peripeții, pribegii au ajuns la București, unde fuseseră bine primiți grație cunoștințelor lui Emilian.

În toamna anului 1849 îl găsim din nou la Brașov, în plină activitate artistică, despre care vom vorbi mai târziu.

Emilian deschide „un curs benevol de desen și științele tehnice“, iar în 1850 e numit profesor de matematici și desen geometric la liceul din Brașov, care se înființase atunci.

Unul din elevii săi era *Titu Maiorescu*. Acesta a plecat însă la Viena după ce terminase primul an de liceu. La despărțire el lasă profesorului său un autograf cu următoarele cuvinte: „*Să ne revedem în pace în România Unită. 27 Septembrie 1851*“. Se împlinește în curând un veac, de când un elev de 11 ani a scris această nădejde, care încolțise, bănuim, din convorbirile ce le avusese cu impetuosul său dascăl.³⁾

Emilian a fost însărcinat cu planul clădirii „*Liceului Andrei Șaguna*“ de azi, „*Sionul românesc*“, cum a fost numit de marele Arhitect însuși. Lucrările de construcție s'au făcut sub conducerea lui.

În 1858 Emilian părăsia Brașovul, fiind chemat de guvernul moldovean ca profesor de desen și geometrie descriptivă la Academia Mihăileană. El predă și la Școala Militară și Tehnică.

¹⁾ Vezi I. Blaga, I. c., p. XII notă.

²⁾ C. Comanescu, I. c.

³⁾ Documentul a fost donat Academiei Române de inginerul Dimitrie Emilian, fiul profesorului (manuscris A. Cristea). El fusese expus în expoziția jubilară a liceului din Brașov la 1925 (V. *Gazeta Trans.*, I. c.).

În Iași se întâlnește cu Ștefan Micle și cu Ioan Popp, cumnatul său. La înființarea Universității (1860) vor fi împreună fondatorii Facultății de Științe.¹⁾ Emilian este primul profesor universitar român de Geometrie descriptivă.

La inaugurarea universității din Iași, Emilian a fost însărcinat cu decorarea clădirii și a sălii festive. Scena ședinței de inaugurare este redată în basorelieful de pe soclul statuiei lui Kogălniceanu — după o schiță a lui Emilian. Basorelieful înfățișează și pe profesorii ardeleni (manuscris A. Cristea).

El tipărește la Iași un manual academic: „Cursu practic de perspectivă liniară” (Tip. Națională 1886), iar elevul său E. Pangrati, rectorul de mai târziu al universității din București, îi centrigrafiază Cursul de Geometrie descriptivă.

Dar activitatea didactică și cea de autor de manuale a lui Emilian nu este atât de bine cunoscută ca în cazul lui Popp și Micle. Ea va trebui cercetată de specialiști. Ceea ce știm până acum în această privință este deosebit de onorant pentru venerabilul dascăl. Xenopol zicea la mormântul lui: „Să ne descoperim în fața unui Român patriot și omului muncii”.²⁾

Activitatea profesională a arhitectului Emilian este de mână întâi. Pe lângă Liceul Șaguna, el construiește vechea fabrică de hârtie din Zărnești condusă de Gh. Barițiu, Institutul de anatomie din Iași, Biserica lipovenească din Iași (proiect aprobat de Sinodul din Moscova), biserica din comuna Bosia—Iași precum și alte multe clădiri particulare. A făcut numeroase hotărânicii și a început executarea planului orașului Botoșani, în colaborare cu profesorul M. Țoni și Ing. Gh. Duca. Lucrarea a fost întreruptă din cauza unui litigiu cu primăria din Botoșani.

Tot Emilian fusese invitat în 1899 să facă proiectul catedralei din Sibiu. Deși de 80 de ani, acceptă însărcinarea, dar nu o mai poate executa. În 17 Noemvrie a aceluiași an încetează din viață.³⁾

Tineretea și bărbăția lui Ștefan Emilian s'au desfășurat într-o epocă de opresiune politică a Românilor ardeleni. Conștiința și solidaritatea națională a acestora progresează nu prin exercițiul liber al unor drepturi firești, ci prin presa sugrumată, prin cărți, calendare și prin manifestații sociale și artistice, învăluite într-o atmosferă de viu naționalism. Casinele române, seratele de muzică și jocuri naționale, cu un cult progresiv al costumului național, piesele lui Alecsandri, jucate de amatori ș. a. m. d. răscoleau în acele timpuri atât de profund și

¹⁾ După organizarea de atunci: Secția II-a Facultății de Filosofie.

²⁾ *Evenimentul*, I. c. (după *Gazeta Transilvaniei*, I. c.).

³⁾ Vezi *Gazeta Transilvaniei*, I. c., și manuscris A. Cristea.

de constructiv vieața românească din Ardeal, încât astăzi aproape că nu ne vine s'o credem.

Un organism lipsit de lumina ochilor, progresează, dacă e viabil, prin intensificarea celorlalte simțuri. La fel, Românimea de dincoace de Carpați, siluită pe tărâm politic, își arată viabilitatea și încearcă să se ridice punând un sens superior și entuziasm clocotitor în manifestații, care apar mai puțin importante în vremuri de libertate. Ele trădau atunci o năvalnică și unanimă dorință de viață națională liberă și erau patronate, conduse sau chiar executate de cei mai de seamă intelectuali ai vremii.

Ștefan Emilian a avut un rol important, așa putea zice istoric, în deslănțuirea și orientarea unor astfel de manifestații. Talentul și vioiciunea caracterului său îi îngăduiau să fie creator și executant în același timp.¹⁾

Încă în 1849 începe, la inițiativa și colaborarea lui Iacob Murășan, să compună muzica și figurile dansului „Romana”, care a avut o carieră triumfală în societatea cultă din Ardealul veacului trecut.²⁾ Ea s'a jucat pentru prima dată la Brașov, în carnavalul anului 1850.

El compune mai târziu alte două „Romane”, foarte elogiade de Iacob Murășan junior.

La sfârșitul anului 1850, Emilian chemă la Brașov doi călușeri vestiți din Luna Arieșului (Ion Călușeru și Simion Țicudean), care joacă în fața publicului și dela care au învățat călușerul tineri de seamă din Brașov: Ștefan Emilian, Ioan Popp, Dimitrie Teclu, E. Verza, D. Iuga, etc.

Din figurile călușerilor, Emilian a ales 12, care i-s'au părut cele mai frumoase și compune astfel dansul, pe care îl numește „Romanul”. Emilian și tovarășii săi joacă Romanul, la propunerea lui Teclu la proxima nuntă brașoveană în sala Redutei, trezind un entuziasm delirant. Jocul se răspândește repede în tot Ardealul.

Emilian compune și popularizează *Bătuta*. Tot el propagă și realizează planul teatrului de diletanți și compune muzica pentru următoarele vodeviluri: *Muza dela Burdujeni*, *Piatra din casă*, *Doi țărani*

1) Nepotul său, d-l C. Popp, din Sibiu ne informează, că Emilian cânta foarte bine la pian, vioară, mandolină, armonică și flaut. În timpul studiilor sale, la Viena, frecventa casa marelui comerciant *Dumba* unde se făcea muzică aleasă.

2) Din broșura citată (*Istoricul Renașterii Jocurilor...*) și din articolele lui T. Brediceanu (vezi mai înainte) colaborarea lui Emilian la compunerea *Romanei* reese-nedoios. D-l C. Popp din Sibiu, nepot al lui Emilian, își amintește de cuvintele unchiului său, prin care susținea că este autorul principal al *Romanei*.

și cinci cârlani, Carantina, etc. Din muzica acestor vodeviluri compune „Cuadrilul Diletanților”, iar mai târziu „Cuadrilul Reuniunii femeilor române”. A colectat și pus pe note melodii populare din Munții Apuseni, de pe Crișuri, din Bihor.

În curs de doi ani „câțiva tineri și profesori brașoveni” au dat vreo 20 de reprezentații, regisate și jucate cu totul select.¹⁾

În 1853 au jucat la Brașov „Iorgu dela Sadagura”. Un afiș al reprezentației se păstrează la Teatrul Național din București, donat de fiul lui Emilian (Ing. D. Emilian; manuscris A. Cristea).²⁾

Piese au început apoi să se joace și în celelalte orașe ardelen. Ba în urma mișcării animate de Emilian s'au înființat societăți și reuniuni de cântări, care dădeau concerte și reprezentații teatrale în folosul școlilor, al bisericilor, pentru ajutorarea școlarilor, pentru fonduri de pensii.

La 1858, când Emilian pleacă la Iași, freamătul pentru asemenea manifestări artistice naționale se generalizează în întreg Ardealul.

Emilian venea mereu în Ardealul tinereții sale interesându-se de soarta acestor manifestări și entuziasmând tineretul pentru ele.

Mai știm că la Iași, Emilian ținea o casă ospitalieră în special pentru artiști și literați. „În casa lui au găsit prietenie și sprijin material și moral în vremuri grele literați ca Ion Creangă, poeți ca Mihail Eminescu, N. Beldiceanu, Miron Pompiliu, apoi baritonul Popovici-Bayreuth ș. a., precum și numeroși studenți ardeleni”.³⁾

Omul talentat și plin de avânt care a fost Ștefan Emilian, reprezenta deci printre colegii lui o direcție de muncă proprie, alături de activitatea universitară și științifică-literară comună. El lărgea în acest fel câmpul spiritual al dascălilor ardeleni din Iași veacului trecut, înmulțind posibilitățile lor de acțiune. Am fi chiar în drept să ne punem întrebarea: în ce măsură a isbutit personalitatea dinamică a lui Ștefan Emilian, să se afirme în cenacul lor și să le influențeze acțiunea culturală?

Un răspuns mulțumitor s'ar putea da numai în cadrul unui studiu istoric, care să încerce reconstituirea vieții spirituale care alcătuia esența cenacului de Ardeleni din capitala Moldovei. Nu este greu să ne în-

¹⁾ „Pe timpul băilor, veneau dela Vâlcele oaspeți veniți de pe la București, care oaspeți și-au dat verdictul în favorul micii trupe, zicând: că mai bine joacă diletanții aceștia, decât diletanții din București”, citim la p. 13 în broșura citată despre *Istoricul Renașterii Jocurilor*, etc.

²⁾ În 1925 afișul fusese expus la expoziția jubilară a liceului din Brașov.

³⁾ Citat combinat din *Gazeta Transilvaniei* (3 Iunie 1925) și din manuscrisul A. Cristea.

chipuim, că acești oameni, plecați cu toții din același ținut cu un accentuat particularism, înrudiți prin tradiție și educație comună, conștiinți de aceeași înaltă misiune, alcătuiau un cerc intim în care se depănau amintiri, se aprindeau discuții, se vânturau planuri și sugestii, se luau hotăriri.

Studiul acestei comuniuni active merită truda cercetărilor, nu atât pentru a măguli o curată mândrie a unei provincii, cât mai ales pentru a cunoaște și a re trăi un eroic proces de altoire și osmoză spirituală între Ardeal și Moldova petrecut la nașterea și întâia dezvoltare a învățământului nostru universitar.

EMIL POP

DIN RĂSUNETUL PROCESULUI MEMORANDIST IN MASELE POPULARE

Timp de o jumătate de veac s'a scris mult asupra acestui important moment din trecutul Românilor transilvani. Aproape totdeauna s'au repetat însă aceleași lucruri, uneori sub altă formă sau dându-li-se o nouă interpretare. S'a înfățișat până acum procesul Memorandului numai încât îi privea pe membrii comitetului național, trași înaintea curții cu jurați din Cluj, cu toate că se repeta mereu că aceștia n'au fost decât mandatarii poporului, că ei n'au acționat decât la îndemnul și pentru binele acestuia. S'a ignorat aproape cu totul răsunetul pe care l-a stârnit procesul în sufletul poporului român din Transilvania care, întradevăr cu această ocaziune, a dovedit odată mai mult că între el și conducătorii săi exista o legătură indestructibilă, că acei conducători și-au identificat deplin sbuciumările cu ale poporului din mijlocul căruia s'au ridicat. Ignorarea elementului popular cu ocaziunea înfățișării procesului memorandist s'a datorit lipsei de documentare asupra acestuia în operele din care istoriografii și-au cules informațiunile la studierea acestui proces. Istoricii de până acum nu s'au dus la un izvor foarte prețios și nebănuit de bogat, nu numai pentru momentul respectiv, dar pentru întreg veacul al XIX-lea din trecutul transilvan, la ziarele contemporane, fără consultarea cărora o istorie completă a poporului român din Transilvania — și chiar de dincolo de Munți — în veacul trecut nu se poate scrie.

Cercetând ziarele românești contemporane procesului memorandist, câte se găsește la Sibiu — cele ungurești lipsesc cu totul — am reușit să culeg știri foarte prețioase privitoare la răsunetul ce l-a stârnit procesul celor 25 de reprezentanți ai Românilor în masele poporului dela sate. Știrile acestea merită să fie cunoscute de un cât mai mare număr de Români, deoarece felul cum a înțeles să-și manifeste adeziunea și

să participe poporul dela sate din toate colțurile Transilvaniei la procesul conducătorilor lui, constituie unul din cele mai impresionante și totodată unul din cele mai importante capitole din sbuciumatul nostru trecut, dovedind atât prietenilor, cât mai ales dușmanilor, că într-o asemenea stare de spirit nu numai că încercările lor de desnaționalizare erau sortite să rămână fără niciun rezultat, dar că ceasul izbânzii poporului român se apropia cu pași repezi.¹⁾

Lupta țăranilor români din Transilvania pe teren politic începuse veacuri înainte, ea se intensifică însă după anul epocal 1848 când și-au dat seama că prin numărul și importanța lor nu mai puteau fi considerați o cantitate neglijabilă în afacerile publice ale țării și că, vrând-nevrând, oficialitatea va trebui să țină seamă de ei. Cu ocaziunea condamnării lui Aurel C. Popovici, autorul principal al *Replicei*, adrese de aderență îi sosesc din mai multe sate, iscălite de mai multe zeci de țărani români, Simion Bratu din Tilișca scria cu această ocaziune lui Aurel C. Popovici următoarele: „Și voi martirii românismului nu vă temeți de temnițele ungurești, de unde are să vină libertatea poporului român, că toată românimea din Europa vă admiră curajul ce aveți; nu desperați, că și noi câteva milioane de Români vă urmăim”.²⁾ Astfel de adrese trimit Românii din Igriș, iscălită de 44 persoane, cei din Turda iscălită de 17 persoane.³⁾ Unii dintre țărani manifestau o atitudine de-a-dreptul amenințătoare, revoluționară, la adresa oficialității care asuprea poporul și-i condamna conducătorii. De aceea chiar și unii dintre ei au fost trași în fața judecății, cum a fost același Simion Bratu din Tilișca⁴⁾ care cu această ocaziune avea îndrăzneala să afirme următoarele: „Să nu cugete nimeni că numai câțiva inteligenți sunt nemulțumiți cu stăpânirea actuală, ci întreg poporul român este nemulțumit, că eu sunt din popor și eu văd mai bine decât domnii de sus cât e de nemulțumit poporul. Mai ales de când cu demonstrațiunile dela Turda, Arad și Oradea Mare, așa a intrat în poporul român un simț național încât nu va fi putere în lume care să-l desfacă de programul partidului național...” Intrebat ce l-a îndemnat să adere la procesul intentat lui A. C. Popovici, Simion Bratu răspunde: „Pentru că

1) Cf. Șt. Pascu, *Istoria Transilvaniei*. Blaj, 1944, p. 254.

2) *Foia Poporului*, 1894, II, Nr. 12 din 3/15 Aprilie.

3) *Ibidem*, Nr. 14 din 7/29 Aprilie și *Tribuna*, 1894, XI, Nr. 73 din 12/24 Aprilie.

4) S. Bratu a fost condamnat la 20 zile, I. Munteanu și Aurel Lazăr la câte 6 săptămâni, I. Băbuțiu la 30 de zile, Gh. Lupu la 14 zile, Nichita Suia și M. Bungezean la 2 luni, I. Baci, C. Pop, A. Anca, E. Mureșan, Tr. Deac, T. Moldovan, I. Timaru, I. Bârseanu și I. Mureșanu au fost condamnați cu această ocaziune la câte 3 luni. Cf. V. Gionea, *Procese politice de presă ale Românilor din Transilvania*. Brașov, 1944, p. 22.

văzându-se (condamnații) îmbărbătați și de oameni din popor, suferă mai cu tărie... Eu sunt Român și vreau să mor Român și îmi iubesc patria, națiunea și limba cu care m'am născut. Pentru că tot omul care nu-și iubeste națiunea și limba lui, acela e un renegat și un mizerabil și acela nu va fi fericit nici în acest veac, nici în cel viitor, iar cine își iubeste națiunea și limba până în sfârșit, acela va fi fericit".¹⁾

Mintea luminată, curajul și iubirea de neam și de limbă a lui S. Bratu se găsea la mulți dintre țărani români din Transilvania dela sfârșitul veacului trecut și aceștia făceau dovada deplină ori de câte ori li se prezenta ocaziunea. Nu există adunare în acea vreme, cu orice scop s'ar fi convocat: să discute proiectul de lege privitor la căsătoria civilă, chestiuni de ordin bisericesc, școlar sau economic, la care să nu se adune popor numeros și să nu discute probleme de ordin național. Astfel la o adunare convocată la Alba-Iulia pentru ziua de 5 Aprilie 1894, cu scopul de a discuta probleme de ordin bisericesc, se adună peste 3000 de țărani din împrejurimi, cu toate că adunarea fusese oprită în ultimul moment.²⁾ Câți s'ar fi adunat dacă ea s'ar fi ținut își poate închipui oricine. Proiectându-se ridicarea unui monument lui Avram Iancu, țărani sunt cei mai zeloși în a-și da obolul și a face propagandă în acest scop, prin viu graiu sau prin liste de subscripțiuni. Așa într'un asemenea apel, Nicolae Lăzărescu, econom în Șiria Aradului spunea celorlalți țărani între altele: „Fraților țărani! Precum eroul nostru a știut să jertfească totul pentru națiune, așa și noi trebuie să jertfim o parte din prisosul nostru pentru el, pentru podobirea mormântului lui”.³⁾

Toate aceste mișcări și răbufniri izolate nu erau decât preludii aceleia ce peste o lună și ceva va cuprinde întreagă țara transilvană dela un capăt la altul și care va răscoli masele populare până în cele mai ascunse unghiuri ale țării, luând proporții amenințătoare pentru subreda alcătuire dualistă. Și a fost atât de spontană această mișcare tumultoasă a maselor, încât cuvintele prefectului de pe Târnave din 1848, Vasile Moldovan că „însuși Creatorul lucrează în inimile națiunilor la epoci mari,⁴⁾ referindu-se la entuziasmul poporului român ma-

¹⁾ *Tribuna* Nr. 64 din 24 Martie—5 Aprilie și *Foia Poporului*, Nr. 12 din 3/15 Aprilie.

²⁾ Cf. *Tribuna*, Nr. 73 din 12—24 Aprilie. Apelul prin care era chemat poporul la adunarea din Alba-Iulia, iscălit de Matei Nicola ca președinte și de prot. Nicolae Ivan ca secretar, este publicat, împreună cu un apel al *Foii*, pe întreagă pagina primă. Cf. *Foia Poporului* Nr. 10 din 1 Aprilie—20 Martie.

³⁾ *Foia Poporului*, Nr. 12 din 3/15 Aprilie.

⁴⁾ V. Moldovan, *Memorii din anii 1848—49*. Brașov, 1895, p. 21.

nifestat în anii 1848—49, se pot aplica cu deplină justificare și pentru primăvara anului 1894. În toate satele și orașele transilvane țărani se pregăteau să dea răspunsul cuvenit oficialității șoviniste. Adunări și adrese de protestare de un caracter aproape revoluționar au loc peste tot. Pretutindeni unde se simțea vreo mișcare, vreo adunare, reprezentanții țăranilor nu lipseau, ținând să-și spună răspicat cuvântul pentru a fi auzit de aceia care voiau cu tot dinadinsul să separe cauza conducătorilor de aceea a poporului. Este cum nu se poate mai frumoasă și mai semnificativă — dovedindu-se încăodată că țăranul român din Transilvania pe lângă sentimentele sale de curat patriotism era dăruit cu o minte și cu o judecată ce ar face cinste celui mai civilizat popor din lume — scrisoarea pe care o trimite *Foii Poporului* în preajma sărbătorilor Sf. Paști, Ioan Doda, plugar de pe valea Mureșului — probabil valea Mureșului bănățean căci aici este frecvent numele de Doda — în care spune: „Trăim în adevăr nu numai în săptămâna Patimilor marelui luptător pentru dreptate, Fiul lui Dumnezeu, ci totodată și în veacul patimilor neînfricatului luptător pentru dreptate neam românesc din Țara ungurească.

„Dat era în judecată, în săptămâna aceasta, Cel mai mare binevoitor al lumii, al omenirii, Fiul lui Dumnezeu, dată e în judecată în săptămâna aceasta cel mai mare binevoitor al acestei patrii, al acestei țări, Poporul Român întreg.

„Osândit a fost de pătimășii și nedreptii judecători jidovi și răstignit Fiul lui Dumnezeu în ziua de Vineri, în Vinerea Mare, osândit va fi și neamul nostru român zece zile mai târziu, de judecătorii unguri, binevoitori lui întocmai precum Jidovii lui Christos.

„Dragii mei frați, cărturari și săteni!

„In zilele acestor sfinte sărbători, prin veselia voastră și prin clipele voastre de fericire, nu uitați a vă aduce aminte și de marii voștri bărbați naționali, care peste o săptămână vor avea să stee în fața juzilor maghiari, siguri de o aspră judecată, siguri de o aspră osândă, siguri că își vor pierde libertatea și siguri că își vor pierde averile multe-puține câte le au, întorcându-se dela Cluj acasă săraci.

„In veselia și în fericirea voastră gândiți-vă și la ei, ca să-i ajutăm întru purtarea grelelor cheltuieli și să-i mângăiem în sufletul lor...

„Porniți, ajutați, ca să arătăm dușmanilor că și noi mult putem, dacă voim și ne punem la lucru..."¹⁾

Cât de puțin psihologi și cât de rău cunoscători ai realităților erau stăpânitorii de atunci și cât de mult și-au greșit aceștia calculele,

¹⁾ *Foia Poporului*, Nr. 14 din 17/29 Aprilie.

se invederează dintr'un articol apărut la începutul lunii Mai în ziarul clujan *Ellenzék*. „Niciodată — se spunea în acest ziar — nu s'a dat prilej mai bun decât prin procesul Memorandului de a se arăta cât de mult se umflă, cât de mult vorbesc numai în numele lor și a câtorva sute de sprijinitori acești domni, care vorbesc în numele poporului român". Cea mai bună desmintire și cel mai aspru răspuns l-au avut Ungurii din partea aceluiași popor român, din partea țărănimii române care cu acest prilej s'a dovedit mai identificată ca oricând cu acțiunea conducătorilor săi.

Așa, înainte să fi părăsit membrii comitetului național Sibiul, pentru a lua drumul Clujului, Golgota românească, cum îl numea poporul român — numele este adoptat și de un ziar ce a apărut cu această ocaziune la București, *Golgota* — se ținu la Sibiu o adunare, urmată de un banchet, la care participă numeros public, compus din intelectuali, meseriași și țărani. Ca de obicei, se ținură cuvântări de mărire și de îmbărbătare a celor care peste puțin trebuiau să stea pe banca acuzaților la Cluj. Între acestea a fost și a d-soarei Agneta Cristea — astăzi văd. Măcelariu — care predă președintelui, Dr. Ioan Rațiu o frumoasă cunună din frunze de stejar, cu petale în culorile naționale și cu inscripțiunea: *Totul pentru națiune*. În mijlocul acelei mari însuflețiri se ridică țăranul din Poiana Sibiului, Ilie Oprean, și într'o scurtă dar simțită cuvântare, expune suferințele poporului român din Transilvania, încheind astfel: „Astăzi d-l Rațiu cu partidul național nu zice numai „Deșteaptă-te Române" — referindu-se la anul 1848 — ci deșteptați-vă toate popoarele subjugate din Austria".¹⁾

A doua zi membrii partidului câți se găseau la Sibiu au luat drumul Clujului. Calea parcursă de ei dela Sibiu la Cluj, a fost o adevărată cale triumfală. La Sibiu poporul din împrejurimi se adunase în număr de mai multe mii, în frunte cu preoții și cu învățătorii satelor, manifestând entusiast pentru cei ce plecau, iar femeile cu brațele încărcate cu flori le așterneau calea. La plecarea trenului, un freamăt prevestitor a umplut gara, iar *Răsunetul* lui Andrei Mureșianu cu strofa:

„Murim mai bine în luptă cu glorie deplină,

Decât să fim sclavi iarăși în vechiul nost pământ..."

răsuna din toate piepturile. La Ocna Sibiului, deși ploaia curgea și-roaie, bărbați, femei și copii cu satele întregi au ieșit în calea trenului cu buchete de flori și cununi. Zărind pe membrii comitetului național au izbucnit în strigăte frenetice, iar femeile cu lacrimi în ochi aruncau

¹⁾ *Tribuna*, Nr. 82 din 23 Aprilie—5 Mai.

flori în compartimele lor. La Loamneș însuflețirea a fost și mai mare. Aici preotul în fruntea satului a ieșit întru întâmpinarea trenului, în timp ce clopotele din turnul bisericii sunau a sărbătoare. „E indescritibilă mișcarea ce am văzut aici — scria corespondentul *Tribunii*. Când trenul s'a oprit, aclamări orcanice au întâmpinat pe membrii comitetului ieșiți la fereastră, iar cupeul în care se găsea d-l Dr. Rațiu a fost inundat de flori”. Un învățător a pronunțat cuvintele: „Memorandul este jalba poporului român, procesul ce vi se face este procesul națiunii”. Când s'a pus în mișcare trenul s'au văzut sute de ochi lacrimând și sute de țărani cu capetele aplecate făcând emoționați semnul sfintei cruci.¹⁾ La Șeica Mare și la Calvasăr alte mii de țărani au întâmpinat trenul. Deși jandarmii i-au ieșit înainte, poporul n'a putut fi împiedecat a-și manifesta adeziunea față de acuzați prin aclamări și sute de buchete de flori. Același lucru s'a întâmplat în haltele următoare dela Agârbiciu și Frâua (Axente Sever). Din Ocna și până la Copșa, peste tot la plecarea trenului miile de țărani au cântat *Răsunetul*.

Cea mai impresionantă manifestațiune a fost la Copșa. Aici nu numai românimea din localitate, ci și din împrejurimi s'a adunat în număr de vreo 10.000, în frunte cu 40—50 de preoți. Nefiindu-le permis să intre în gară, s'au înșirat de-a-lungul șoselei și au trimis o deputațiune ca să roage pe membrii comitetului național să coboare la dânsii. Sosind în mijlocul lor, o adevărată furtună de strigăte „să trăiască” și o adevărată ploaie de flori i-au întâmpinat pe aceștia. Țăranii bătrâni cu lacrimi în ochi se îmbulzeau să sărute mâna președintelui partidului. Reîntorși în gară, membrii partidului național au trebuit să se reîntoarcă din nou în mijlocul mulțimii, deoarece noi cete de țărani sosiră și voiau să-i vadă. „Cu florile aduse aici și până aici de popor, fără nicio exagerare s'ar putea umplea un vagon” — scria corespondentul *Tribunei*.²⁾ Dela o vreme iureșul mulțimii a disconsiderat porunca jandarmilor și a intrat ca un puvoi în curtea dinaintea restaurantului gării și a încins acolo hore vesele și jocuri călușerești.

Din Copșa a fost expediată următoarea telegramă lui Eugen Brote, expatriat în „Țară”. „Zece mii de Români, ieșiți întru întâmpinarea acuzaților plecați la Cluj, salută pe membrii expatriați ai comitetului central și vă asigură că și din depărtare ai noștri sunteți și ai voștri suntem”.³⁾ La plecarea trenului din Copșa, strigăte frenetice de „să

¹⁾ *Tribuna*, Nr. 82 din 24 Aprilie—5 Mai.

²⁾ *Tribuna*, Nr. 82 din 24 Aprilie—5 Mai.

³⁾ *Ibidem*.

„trăiască” ieșeau din toate piepturile și cu o mare însuflețire s'a intonat *Răsunetul*, repetînd de zeci de ori versurile:

*Murim mai bine 'n luptă cu glorie deplină
Decît să fim sclavi iarăși în vechiul nost pămînt.*

Ca și dela Sibiu la Copșa, așa și dela Copșa la Cluj, acuzații au fost primiți în toate gările de entuziaste manifestațiuni populare. Dela Copșa pînă la Blaj mulțimea era înșirată cordon de-a-lungul liniei ferate. În toate gările trenul era întâmpinat de mulțimea poporului român în haine de sărbătoare cu flori și cununi. La Micăsasa, Hususău și Mănărade, acuzații au fost primiți cu aclamațiuni entuziaste. La Blaj aclamațiunile au atins punctul culminant. Gara orașelului nu mai cuprindea mulțimea adunată din împrejurimi, care la aparițiunea trenului, din mii de piepturi, aclamînd pe acuzați, a asaltat vagoanele. Câți au putut s'au urcat în tren ca să însoțească pe acuzați pînă la Teiuș.¹⁾

La Crăciunel și la Bucerdea aceeași însuflețire. La Cisteiu mai multe sute de țărani au întâmpinat trenul cu flori. Același lucru s'a întâmplat și la Mihalt. La Teiuș s'au repetat scenele dela Copșa și Blaj, poporul care se ridica la peste 2000 de persoane, cerînd acuzaților să coboare în mijlocul lui. Însuflețirea poporului, când Dr-ul Rațiu a ajuns în mijlocul mulțimii nu se poate descrie. Maghiarii au rămas încremeniți în fața acestei manifestațiuni. Nu departe de gara Teiuș, pe un câmp deschis altă mulțime de peste 2000 de persoane aștepta trecerea trenului. Femeile îngenunchiate își făceau cruce, însoțind pe cei care plecau de rugi fierbinți, în timp ce bărbați strigau între lacrimi: „să ajute Dumnezeu dreptății”. Mișcătoare a fost manifestațiunea poporului român la Aiud, unde autoritățile împiedecînd intrarea poporului român în gară, acesta în număr de vreo 1000 de persoane, își manifesta din câmp întreagă adevărata suferință, în timp ce jandarmii se dedau la barbarii față de popor. Dela Uioara la Cucerdea (Războieni) trenul a trecut prin mijlocul mulțimii entuziasmate. La Ghiriș poporul era înghesuit înafara gării, nepermițându-i-se intrarea în gară.

¹⁾ I. Agărbiceanu, martor ocular în *Licean odinioară*, descrie astfel manifestațiunea dela Blaj: „Cetele nesfârșite ale țăranilor de pe sate în port de sărbătoare umpleau toate coastele, de o parte și de alta a văii Târnavei Mari, de-a-lungul liniei ferate. În apropiere de linie, pe șes, nu-i lăsară jandarmii să pătrundă. În Blaj însă elevii răsbiră alergînd dintr'un loc în altul alungați de jandarmi, pînă la linie și aclamăra cu însuflețire pe memorandiști...”

Din manifestația dela procesul Memorandului rămaseră inscripții cu var pînă în anii de mai târziu, pe gardurile de lângă linia ferată: „Trăiască Dr. Ion Rațiu”, „Trăiască Dr. Vasile Lucaci”, „Trăiască Memorandiștii”.

La Cara, la Apahida și la Someșeni, la apropierea trenului poporul entuziast cânta *Deșteaptă-te Române*.¹⁾

Correspondentul Tribunei, sintetizează descrierea călătoriei acuzaților dela Sibiu la Cluj astfel: „După o călătorie triumfală, întâmpinați în tot parcursul, la toate gările și haltele de mulțimea poporului român, adunat cu mic cu mare, bătrâni, bărbați, juni, tineri, fete, fetițe, cu toții în vestmânt de sărbătoare, aclamați pretutindeni de mii de glasuri, încărcăți de flori, de buchete și de coroane, oferite în toate stațiunile de deputațiunile fetelor române, în auzul aproape neîntrerupt al imnului „Deșteaptă-te Române“, membrii comitetului național, porniți din Sibiu în frunte cu venerabilul președinte d-l Dr. Ioan Rațiu, au intrat în gara Cluj, la orele 6 p. m.”²⁾

De manifestațiuni entuziaste au fost însoțiți la plecarea din Bistrița spre Cluj și acuzații Gherasim Domide și Gavril Tripon, cu care ocaziune s'au adunat mai multe mii de țărani din județ, cu o mulțime de cunuai și buchete.³⁾ La plecarea sa spre Cluj, Gheorghe Pop de Băsești, în toate comunele pe unde a trecut a fost obiectul unor manifestațiuni însuflețite, fiind întâmpinat de popor cu preoții în frunte, femeile având brațele pline de flori.⁴⁾ Aceeași manifestațiune plină de însuflețire i s'a făcut lui Mihail Veliciu la plecarea sa din Chișineu-Criș.

La sosirea trenului ce aducea pe membrii comitetului, peronul gării din Cluj era înșesat de lume, alături de intelectualii români din oraș, fiind de față mare mulțime de popor din satele învecinate. La oprirea trenului, un frenetic „să trăiască” a izbucnit din toate piepturile. La apariția acuzaților, mulțimea însuflețită a intonat din *Răsunet*, strofa: *Preoți cu crucea 'n frunte*, în timp ce un buchet uriaș de flori naturale i-a fost oferit președintelui I. Rațiu. Intre aclamațiunile neîntrerupte, membrii comitetului și mulțimea ce li s'a atașat aproape la toate gările, au pornit într'un lung convoiu spre oraș.

Clujul ia îndată un aspect cu totul nou, își schimbă dintr'odată fața. Mulțimea poporului curgea din toate părțile spre Golgota românismului, iar prin cele patru intrări ale orașului mulțimea se revărsa neconținut. Spre Cluj mergea acum românimea: intelectuali, țărani din toate părțile. Dela Brașov sosesc 26 de vagoane pline cu Români, n'a fost comună din județ de unde să nu plece delegați, iar entuziasmul la gară cu această ocaziune era de nedescris — pentru înlesnirea călă-

¹⁾ *Tribuna*, Nr. 83 din 24 Aprilie—6 Mai.

²⁾ *Tribuna*, Nr. 84 din 26 Aprilie — 8 Mai.

³⁾ *Tribuna*, Nr. 83 din 24 Aprilie — 6 Mai.

⁴⁾ *Tribuna*, Nr. 82 din 23 Aprilie — 5 Mai.

toriei cărora se colectase suma de peste 1000 de fiorini;¹⁾ la Sibiu li s'au adăugat alți peste 1000 de Români; la Teiuș alți 5000 de Români au venit să sporească numărul celorlalți. Trenul dela Arad a adus peste două mii de țărani fruntași, preoți și învățători mai ales din părțile Timișoarei și a Oraviței.²⁾ A sosit popor chiar și din apropierea Tisei. Numai din Hunedoara, mai multe sate s'au prezentat în corpore în frunte cu vrednicul preot Suci, numărul țăranilor fiind mai mare de 2000. Mulți au plecat pe jos, mai ales dintre Moși, care și-au încărcat merindea pe 200 de cai.³⁾ În ziua de 8 Mai sosesc alți 4—5000 de Români din Sibiu, Săliște, Sighișoara, Arad, Chișineu, Bistrița, Abrud, Câmpeni etc.⁴⁾

Astfel putea raporta corespondentul *Gazetei Transilvaniei* la 8 Mai că „de ieri Clujul și-a schimbat fața. Cu toate trenurile și pe toate intrările Clujului veneau Românii din toate părțile țării, cete, cete. Aproape toate satele din Transilvania sunt reprezentate astăzi la Cluj, Banatul-Timișana, Crișana, Maramureșul, Sălajul, Valea Bistriței, Munții Apuseni, cu un cuvânt toate colțurile locuite de Români și-au trimis reprezentanții săi la Cluj”.

În ziua de 8 Mai se aflau în Cluj peste 30.000 de Români — ziarul maghiar *Ellenzék* dă cifra de 40.000.⁵⁾ — Desdediminează se vedeau pe străzile orașului zeci de mii de țărani români care dela hotelul „Hungaria”, unde erau găzduiți acuzații, până la Redută, unde se desbătea procesul, formau o mare de oameni de amândouă părțile străzii, manifestând pentru acuzați. Ca vuietul unei furtuni se înălțau spre cer strigătele de „vivat” și „să trăiască” ieșite din pieptul a peste 30.000 de oameni. Cei mai bătrâni spuneau că o manifestațiune atât de grandioasă nu s'a văzut decât pe „Câmpul Libertății” la 1848.⁶⁾ După debaterile din ziua aceea, poporul și conducătorii săi s'au adunat în grădina Bánffy (Parcul orașului) unde cu o însuflețire ce întrece imaginația omenească — spune corespondentul *Tribunei* — ca dintr'un piept

1) *Gazeta Transilvaniei* din 1894, Nr. 91 din 26 Aprilie — 8 Mai. În raportul pref. de Brașov se dă suma de 2000 de florini. Cf. Zenovie Păclișanu, *Guvernele ungurești și mișcarea memorandistă a Românilor din Ardeal în Rev. Fundațiilor Regale*, I. 1934, part. 2, p. 96.

2) *Dreptatea* din 1894, An. I, Nr. 91 din 25 Aprilie — 7 Mai și Nr. 93 din 26 Apr. — 8 Mai.

3) *Tribuna*, Nr. 84 din 26 Aprilie—8 Mai.

4) *Ibidem*, Nr. 89 din 1—13 Mai și *Gazeta Transilvaniei* Nr. 91 din 26 Aprilie — 8 Mai.

5) R. Patîția în *Amințirile lui, Transilvania*, 1944, Nr. 4—5, p. 288, dă cifra de 25.000.

6) *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 94 din 29 Aprilie — 11 Mai.

au dat expresiune conștiinței lor naționale, dorinței de libertate, de cultură și de civilizațiune, dovedind în mod unanim că-și cunosc conducătorii și că sunt una cu ei și în bine și în rău. „Să fi fost cineva de piatră, era cu neputință să nu-l treacă fiori de emoțiune la vederea entuziasmului de care era însuflețit poporul adunat”,¹⁾ spune același corespondent. Acești țărani adunați în grădina Bánffy, au lansat un apel „*Către poporul român*” și l-au distribuit celor prezenți. În acest manifest, printre altele se spunea: „De aceea, în aceste zile grele, noi, poporul român, care suntem adunați în Cluj la această pertractare și cei ce împiedecați fiind n'au putut lua parte la ea, cu toții, într'un singur simțământ și un singur glas, să declarăm în auzul lumii întregi următoarele: 1. Memorandumul este al nostru, al poporului românesc și comitetul național din încredințarea noastră l-a redactat și l-a așternut la M. Sa și l-a împărțit la popor; 2. Poporul român cere sus și tare autonomia Transilvaniei, ca noi poporul român să fim stăpâni pe soarta noastră; 3. Hotărîm în unanimitate, ca numai decât să meargă din mijlocul nostru o deputație la M. Sa, la Viena, și să-i spună M. Sale că nu mai putem trăi de necazurile multe ce ni le face această ocărmuire vitregă și nu mai voim să suferim starea înjositoare ce ni-au creat-o dușmanii și 4. Și dacă dușmanii M. Sale și ai noștri, vor împiedeca iară ca durerile și cererile noastre să nu le putem descoperi înaintea M. Sale, tot poporul român din orașe și din sate să stăm gata ca un singur om și să ne înțelegem noi între noi și să așteptăm momentul apropiat când M. Sa ne va chema ca să ne consfătuim în numele lui Dumnezeu și al drepturilor noastre ce avem a face ca să scăpăm țara de relele și primejdiiile ce o amenință.

Să trăiască Comitetul național!

Jos asupritorii noștri! ²⁾

Au ales dintre ei trei reprezentanți în persoana venerabililor bătrâni Nicolae Herlea din Vinerea (Hunedoara), Teodor Onișor din Blaj și Gavrilă Trifu din Chiuzbaia (Satu-Mare), cu scopul de a merge la Viena ca să arate Împăratului cum sunt tratați Românii și conducătorii lor. După o cuvântare a Doctorului Ioan Rațiu, ținu o preafrumoasă alocuțiune, plină de cele mai frumoase sentimente naționale Moș Herlea. Intervenind polițiștii care turburară entuziasta manifestațiune, poporul era gata să-i sfășie, dacă nu intervenea părintele Vasile Lucaciu.³⁾

¹⁾ *Tribuna*, Nr. 84 din 26 Aprilie — 8 Mai și Nr. 85 din 27 Aprilie — 9 Mai.

²⁾ Cf. Z. Păclișanu, *Guvernele ungurești și mișcarea memorandistă a Românilor din Ardeal și Ungaria* în *Rev. Fund. Reg. I*, 1934, part. 3, p. 121—122.

³⁾ *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 93 din 28 Aprilie — 10 Mai.

În fiecare zi noi cete de Români soseau la Cluj. Oficialitatea alarmată de această stare de spirit, după manifestațiunea din grădina Bánffy a început să maltrateze poporul, atât pe acela ce se găsea adunat în oraș, cât și din provincie, să nu permită intrarea în oraș nouilor veniți, mai ales Moșilor care în număr de mai multe sute au fost opriți în satele din apropiere, să confişte Românilor tot ce aveau asupra lor și să-i silească să părăsească orașul. Ziarele maghiare încep să dea alarma asupra intențiunilor revoluționare ale poporului român și să ceară măsuri de siguranță pe seama maghiarimii amenințate. Într'adevăr starea spiritelor era peste măsură de nervoasă. Cei adunați la Cluj spuneau că au venit aici, deoarece au citit în „foi” ce li se pregătește conducătorilor lor, declarând că preferă să fie închiși cu toții decât să fie osândit comitetul care a făcut și a înaintat Memorandul din încredințarea poporului.¹⁾

Spre dovedirea acestui lucru fură trimiși și țărani Nicolae Herlea, Teodor Onișor și Gavrilă Trifu la Viena. Ajunși în Burgul imperial, aceștia au încercat să obțină audiență la bătrânul împărat Francisc Iosif căruia aveau să-i înfățișeze plângerile poporului român din Transilvania. Dar cum persoana sacro-sanctă a Împăratului nu putea fi deranjată cu astfel de lucruri, bieții reprezentanți ai țărânimii noastre au fost nevoiți să se mulțumească a lăsa pe masa șefului de cabinet următoarea plângere :

„Maiestatea Voastră Cesară și regească !

„Grele timpuri au ajuns Românii, credinciosul popor din Transilvania. Reprezentanții aleși ai națiunii noastre, care au așternut în anul 1892 la treptele tronului un Memorand, sunt trași astăzi pentru acest act de lealitate înaintea barei judecătorești ca orice alți criminali ordinari. Ceea ce acești merituosi bărbați au făcut este numai rezultatul unei hotărâri puternice a celor 3 milioane de Români.

„Noi în numele mandatarilor noștri adunați în Cluj la 71. c. cerem scut împotriva acestui fapt silnic al guvernului unguresc și contra rușinii ce acela, prin procesul Memorandului, o aruncă asupra noastră.

Viena, 12 Mai 1894.

Ai Maiestății Voastre cei mai credincioși supuși:
*Teodor Onișor, Nicolae Herlea, Gavrilă Trifu“.*²⁾

¹⁾ *Tribuna*, Nr. 88 din 30 Aprilie — 12 Mai.

²⁾ *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 99 din 5—17 Mai și *Tribuna*, Nr. 95 din 8—20 Mai și Z. Păclișanu, *Guvernele ungurești și mișcarea memorandistă a Românilor din Ardeal în Rev. Fundațiilor Regale*, I. 1934, part. 2, p. 342.

Pentru ca să nu creadă — ceea ce ar fi fost mai greu — și să nu se interpreteze că numai cei adunați la Cluj erau solidari cu acuzații, dar mai ales pentru a dovedi acuzațiilor că întreg poporul român este cu ei, în timp ce se desbătea procesul în sala Redutei, în toată țara poporul se întrunește în adunări protestatate. Astfel de adunări au loc în jud. Brașov, la Zărnești, în jud. Caraș la Doman, Moldova Nouă și Maidan, unde se face un Te Deum și se aprind luminări, încheindu-se cu manifestațiuni de „să trăiască națiunea română”;¹⁾ în jud. Cluj la Ghiriș unde se adună locuitorii din satele vecine; în jud. Hunedoara la Vinerea, Cugir și Jibot cu ocaziunea întoarcerii la Moș Herlea;²⁾ în jud. Bistrița-Năsăud la Sângeorgiu;³⁾ în jud. Sibiu la Apoldul inferior, la Sibiu și la Gurariu au loc mari manifestațiuni cu ocaziunea zilei de 3/15 Mai;⁴⁾ în jud. Târnava Mare la Șeica Mică manifestațiunea se sfârșește cu hotărîrea celor adunați de a merge cu toți la Cluj, însă sunt împiedecați de jandarmi;⁵⁾ în jud. Timiș la Grebenați, unde după o cuvântare înflăcărată a preotului, poporul entuziasmat aclamă: „Dumnezeu să ajute dreptății; trăiască conducătorii noștri”, jurând că până va bate inima în el nu va lăsa ca dușmanii să-l nimicească;⁶⁾ și la Lipova, unde din 4000 de locuitori câți avea orașelul erau de față 3000, participând la Te Deum-ul la care au fost pomeniți memorandiștii și A. Iancu; în jud. Turda la Inclasel se adunase popor și din satele vecine, numărul participanților ridicându-se la peste 4000, iar la întrebarea pretorului cum de s'a putut însuflăi poporul român așa de tare i s'a răspuns: „de aci puteți vedea că poporul este una cu inteligenții săi”. Dar cele mai multe și mai entuziaste manifestațiuni au loc în jud. Târnava Mică unde trăiau mai vii în amintirea poporului adunările dela Blaj din anul 1848, la Micăsasa, Soroștin, Țapul, Tăuni, Chisar, Lunca, Lodroman, Cenade și Hususău unde se adună poporul din 7—8 sate, pentru a da și mai multă greutate protestului său, culminând cu aceea dela Blaj din 3/15 Mai.⁷⁾ Să nu se creadă însă că s'au făcut numai manifestațiunile pomenite. Vor fi fost și altele multe, însă n'au fost înregistrate de ziarele contemporane sau a fost oprită de cenzură publicarea lor.

Cei care nu s'au putut întruni pentru a-și manifesta public sentimentele de solidaritate și identitatea de simțire cu cei acuzați, au

¹⁾ *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai.

²⁾ *Ibidem*, Nr. 92 din 5—17 Mai.

³⁾ *Ibidem*, Nr. 93 din 6—18 Mai.

⁴⁾ *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai și Nr. 95 din 8—20 Mai.

⁵⁾ *Tribuna*, Nr. 89.

⁶⁾ *Ibidem*.

⁷⁾ *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 92 din 5—17 Iulie și Nr. 95.

căutat să le facă cunoscute acestea prin adrese de aderență. În ziarele contemporane au fost publicate peste 360 astfel de adrese sosite la redacțiunile lor, înafară de nenumărate altele reținute la oficiile poștale. Din toate județele Transilvaniei afară de cele trei județe din Secuime, s'au trimis astfel de adrese iscălită de țărani și țărance, numărul semnatărilor ajungând uneori la peste 600. În toate acele adrese se accentua și se mărturisea sus și tare ca să ajungă și la urechile nedrepților judecători că Memorandul este fătul întregului popor român din Transilvania și nu numai al membrilor comitetului național și că poporul român se solidarizează cu toată ființa lui cu acuzații.

Astfel poporul român din Săliștea Sibiului într'o adresă din 23 Aprilie—3 Mai, iscălită de 414 persoane, între care 265 femei, declară sărbătorește încă odată Memorandul de al său, consimte cu toți pașii întreprinși până acuma de comitetul național și pretinde ca pentru acest Memorand numai el, poporul român, să fie judecat și nimeni altul.¹⁾ Românii din Brașov într'o adresă din aceeași zi, iscălită de 400 de persoane, declarau răspicat: „Vrem numai să știți că loviturile ce vi se aplică vouă falnicilor stejari, sunt lovituri pe care întreg codrul le resimte. Voi stați neînfrânți, iar codrul vâjâie. Codrul vostru, poporul nostru, nu vă lasă”²⁾. Femeile române din Poiana Sibiului spuneau în adresa lor de aderență din 23 Aprilie—5 Mai, iscălită de 115 persoane: „Noi femeile române din Poiana, comitatul Sibiului, ne-am hotărît a înștiința pe fruntașii noștri că inima și sufletul nostru sunt la ei și cu ei și la bărbații și la copilașii noștri le vom șopti acum și totdeauna ca să-i cinstească pe adevărații apostoli ai mântuirii neamului românesc.”³⁾ Românii din Valea Lupșei în adresa lor din 23 Aprilie,

¹⁾ *Tribuna*, Nr. 84 din 26 Aprilie—8 Mai.

²⁾ *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 92 din 29 Aprilie — 11 Mai și *Tribuna*, Nr. 87 din 29 Aprilie — 11 Mai. Dela Brașov mai sosesc adrese de aderență din partea femeilor române, iscălită de 460 de persoane, din partea domnișoarelor române, iscălită de 265 de persoane și o altă din partea cetățenilor din Brașov, după cum trimit o astfel de adresă și Românii din Bran și jur. Cf. *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 91 din 26 Aprilie — 8 Mai și *Tribuna*, Nr. 103 din 18—30 Mai.

³⁾ *Tribuna*, Nr. 98 din 2—12 Mai. Din jud. Sibiu se mai trimit astfel de adrese din partea Românilor din Tilișca, iscălită de 271 persoane între care și 92 de femei, dela meseriașii români din Sibiu, iscălită de 56 de persoane, o altă adresă din Sibiu, iscălită de peste 100 de persoane, dela femeile române din Sibiu, iscălită de 34 de persoane, dela fetele române din Sibiu și jur, iscălită de 50 de persoane, dela Românii din suburbia Iosefină din Sibiu, iscălită de 56 de persoane între care 21 de femei, dela Românii din Săcel, iscălită de 118 persoane între care 40 de femei, dela Românii din Gurariu, iscălită de 120 de persoane, dela Românii din Sad, iscălită de 117 persoane, dela Românii din Boița, iscălită de 328 persoane între care 114 femei, dela Românii din Alămor, iscălită de 230 de persoane între care 84 de femei,

iscălită de 40 de persoane, într'o dârză declarațiune așa cum era caracterul lor de Moți, scriau: „Noi poporul român din Valea Lupșei ne grăbim a striga în fața lumii întregi că una suntem cu voi în simțăminte, în gânduri și în aspirațiuni. Procesul ce vi s'a făcut vouă, nouă ni s'a făcut. Amuțească deci toate acele voci care cearcă o despărechere între noi poporul și domnii noștri conducători. Pe calea apucată înainte, căci noi având cunoștință deplină despre dreptatea sfinteii noastre cauze, cu voi suntem. Inimile noastre cu voi sunt și vor rămâne până la ultima suflare”.¹⁾ Românii din comuna Neagra (Arad) cereau în adresa lor din 30 Aprilie—12 Mai, iscălită de peste 200 de persoane, în frunte cu preotul și învățătorul satului: „Spuneți lumii și noi vom adevăra că ați lucrat ca încrezuții noștri; spuneți lumii că plângerile înaintate de voi M. S. sunt plângerile noastre, durerile scrise în acele plângeri sunt durerile noastre, iar trăgându-vă pe voi la răspundere, răspunderea cade asupra noastră, asupra imputerniciților voștri, asupra poporului român”.²⁾ Românii din Sălcud (Târnavă Mică), declarau la 15 Mai: „Poporul român din comuna Sălcud,

etc. Românii din suburbia Iosefină spuneau în adresa lor din 21 Mai: „Alăturați suntem cu voi cu trup și suflet și nici zăvoarele temniței nu vor putea să ne despartă de voi. Voi sunteți conducătorii noștri și noi pe voi vă urmăm în zile grele de luptă națională”, iar cei din Alămor declarau în adresa lor din 5 Mai: „Subscriși locuitori din Alămor, bărbați, femei, bătrâni și tineri ne alăturăm cu trupul și cu sufletul vouă, spunând întregii lumi că Memorandul nu e al vostru numai ci al întreg poporului român din Ardeal și Ungaria; judecata ce vi se face vouă este și va fi a întreg poporului român”. Cf. *Tribuna*, Nr. 84 din 26 Aprilie — 8 Mai, Nr. 85 din 27 Aprilie — 9 Mai, Nr. 88 din 30 Aprilie — 12 Mai, Nr. 92 din 5—17 Mai, Nr. 93 din 16—18 Mai, Nr. 97 din 11—23 Mai și Nr. 98 din 12—24 Mai.

¹⁾ *Tribuna*, Nr. 98 din 2—14 Mai. O adresă identică trimit și Românii din Lupșa-Hădăraș. Din jud. Turda se mai primesc astfel de adrese dela Românii din Certeje, iscălită de 90 de persoane între care 18 femei, dela Românii din Velcheriu, iscălită de 23 de persoane. Aceștia din urmă spuneau în adresa lor trimisă în ziua Învierii: „Tot pasul vostru, toată lucrarea voastră este a noastră, a poporului pe care-l reprezentați... Să iee odată la cunoștință (Ungurii) că poporul român este neîndreptățit și că clenodiile sale scumpe erezite (moștenite) dela străbuni, morți numai le dăm”. Cf. *Tribuna*, Nr. 84 din 26 Aprilie — 8 Mai, Nr. 85 din 27 Aprilie — 9 Mai, Nr. 94 din 7—19 Mai și Nr. 102 din 17—29 Mai.

²⁾ *Tribuna*, Nr. 83 din 25 Aprilie — 7 Mai. Din jud. Arad se mai primesc astfel de adrese dela Românii din Bodești, iscălită de 15 persoane, dela cei din Zăzand, iscălită de 21 de persoane între care 7 femei, dela cei din Nădab, iscălită de 78 de persoane, dela cei din Măderat, dela cei din Siclău, iscălită de 31 de persoane, dela cei din Socodor, etc. Cei din Bodești spuneau: „Voi ai noștri sunteți, noi suntem ai voștri, voi pe noi ne reprezentați și dacă veți și suferi pentru sfânta noastră cauză, vă mărturisim că suferința voastră asupra noastră se resfrânge”. Cf. *Tribuna*, Nr. 84 din 26 Aprilie — 8 Mai, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 92 din 5—18 Mai și Nr. 102 din 17—29 Mai.

bărbați, femei, tineri, bătrâni, mari și mici salută cu entuziasm pe stegarii poporului român care cu fruntea ridicată stau pe banca acuzaților la Golgota. Cugetul și inima lui e aproape de voi, căci pentru ei luptați; suferințele voastre sunt ale lui, pe toate căile vă urmează și declară că procesul Memorandului e procesul lor; judecați fiind luptătorii noștri, judecată va fi toată suflarea românească".¹⁾

Pentru a sfârși aceste câteva spicuiuri ce ni s'a părut mai caracteristice, din sutele de adrese sosite din toate unghiurile țării, vom mai lăsa să urmeze încă una, aceea a poporului român din Obreja (Caraș), iscălită de 116 persoane între care și 44 femei, caracteristică pentru felul cum știa poporul român să-și oglindească în versuri improvizate starea sufletească:

*Să nu gândești că singuri stați în judecată,
Suntem și noi acolo, chiar cu voi de-odată
Cuvintele rostite din pieptul vost român
Voi le-ați dus acolo din al nostru sân.
La osânda ce dușmanul sigur pe voi pune
Cu drag lua-vom parte cu întreaga-ne națiune.
Trăiască luptătorii, cari luptă și-au luptat;
Să trăiască țara, dreptatea și Regele Împărat.²⁾*

Nici Românii din celelalte județe ale țării transilvane n'au rămas mai prejos. Astfel de adrese se primesc din mai multe comune ale jud. Alba,³⁾

1) *Tribuna*, Nr. 93 din 6—18 Mai. Din jud. Târnava Mică se mai primesc adrese de aderență dela Românii din Blaj (femeile meseriașilor, meseriași și sodalii români) dela cei din Chirileu, iscălită de 20 de persoane, dela cei din Boziaș și dela Românii din Târnava Mică. Cf. *Tribuna*, Nr. 85 din 27 Aprilie — 9 Mai, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 98 din 12—24 Mai.

2) *Tribuna*, Nr. 93 din 6—18 Mai. Din jud. Caraș mai trimit adrese de aderență Românii din Maidan, din Gherliște, din Bozovici, iscălită de 21 de persoane. Cf. *Tribuna*, Nr. 92 din 5—17 Mai și Nr. 102 din 17—29 Mai.

3) Din jud. Alba se primesc adrese din partea Românilor din Ighiel, dela Românii din Cergăul Mare, iscălită de 20 de persoane, dela cei din Craiva, iscălită de 29 de persoane, dela cei din Abrud, dela cei din Mogoș, iscălită de 80 de persoane, dela cei din Cioara, iscălită de 600 de persoane: bărbați, bătrâni, juni, tineri, femei, fete și copii, dela cei din Zlatna, etc. Românii din Ighiel spuneau în adresa lor din 30 Aprilie—12 Mai: „Poporul român din com. Ighiel declară înaintea lumii civilizate că plângerile subtervute în Memorandum sunt plângerile poporului român”. Cei din Zlatna, scriau la 7 Mai: „Am trimis și delegații noștri spre a rușina pe aceia care susțin că voi sunteți izolați de corpul mare național și luptați numai principiile voastre, spre a dovedi că una suntem, că toate dorințele voastre sunt ale noastre”. Cf. *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 93 din 5—18 Mai, Nr. 97 din 11—23 Mai, Nr. 98 din 11—24 Mai, Nr. 102 din 17—29 Mai și Nr. 103 din 18—30 Mai.

ale județului Bihor,¹⁾ ale județului Bistrița-Năsăud,²⁾ ale județului Cluj,³⁾ ale județului Făgăraș,⁴⁾ ale județului Hunedoara,⁵⁾ ale județului Săjaj,⁶⁾ ale județului Severin,⁷⁾ ale județului Satu-Mare,⁸⁾ ale

¹⁾ Din jud. Bihor se primesc adrese dela Românii din com. Horodnicenii de jos și dela cei din Almaș. Cf. *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai.

²⁾ Din jud. Bistrița-Năsăud se primesc adrese din com. Feldru, Sfornea, Bichigiu, iscălită de 52 de persoane, din Nepos, iscălită de 188 de persoane, între care 56 de femei, din Salva, iscălită de 64 de persoane, din Ilva Mare. Cei din Salva scriau la 7 Mai: „Comuna Salva își ține de sfântă datorință a declara sus și tare, că membrii comitetului național au lucrat în numele nostru”. Cf. *Tribuna*, Nr. 85 din 27 Aprilie — 9 Mai, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 92 din 5—17 Mai, Nr. 97 din 11—23 Mai.

³⁾ Din jud. Cluj trimit adrese de adeziune Românii din com. Feleac și cei din com. Giula. Cei din com. Giula scriau la 15 Mai: „Urgia vrășmașilor să nu vă intimideze, de osândă să nu aveți teamă și de întunecul temnițelor să nu vă înfricați, căci cu voi stă la judecată și cu voi va sta la osândă întreg poporul românesc”. Cf. *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai și 97 din 11—23 Mai.

⁴⁾ Dela femeile române din Țara Făgărașului și dela Românii din Țara Făgărașului. Cf. *Tribuna*, Nr. 97 din 11—23 Mai.

⁵⁾ Din jud. Hunedoara trimit adrese de adeziune Românii din Deva, cei din Varmaga, cei din Luncoiul de jos, cei din Scroafa, iscălită de 36 de persoane, cei din Bucium-Șasa, iscălită de 120 de persoane, între care 33 de femei, cei din Bucium-Isbita, cei din Hațeg, iscălită de 54 de persoane între care 15 femei, cei din Hunedoara, Româncele din Hunedoara, cei din Orăștie, fetele române din Orăștie, iscălită de 13 persoane, cei din Valea-Brad, iscălită de 25 de persoane, cei din Livezeni, etc. Românii din Deva spuneau în adresa lor de aderență: „Poporul român bărbați, femei, tineri, bătrâni, mici și mari din opidul Deva cu trup și suflet declară că procesul Memorandului e procesul lor; judecându-se și osândindu-se reprezentanții legitimi ai noștri judecați și osândiți vom fi noi poporul”. Românii din Bucium-Șasa spuneau în adresa lor din 7 Mai: „Memorandul este cea mai sinceră expresiune a voinței și a dorinței poporului român. Și procesul Memorandului nu este numai al vostru, ci este procesul poporului român întreg... voi sunteți sufletul care dă vieață întregului popor român, pentru aceea nu va fi putere în lume care să ne desprată de voi”. Cf. *Tribuna*, Nr. 85 din 27 Aprilie—9 Mai, Nr. 88 din 30 Aprilie—12 Mai, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 90 din 3—15 Mai, Nr. 94 din 7—19 Mai și Nr. 102 din 17—29 Mai.

⁶⁾ Dela Românii din Ortelec, iscălită de 52 de persoane. Cf. *Tribuna*, Nr. 90 din 3—15 Mai.

⁷⁾ Dela Românii din Caransebeș, care spuneau: „Împărtășiți fraților tribunalei și procurorului că gravaminele cuprinse în Memorandum sunt ale poporului român întreg și judecata ne va lovi deopotrivă fără deosebire pe toți”. Cf. *Dreptatea*, Nr. 94 din 27 Aprilie—9 Mai.

⁸⁾ Din jud. Satu Mare trimit adrese Românii din Finteșul Mare, cei din Șomcuta Mare, iscălită de 24 de persoane, cei din Sisești, iscălită de 176 de persoane. Aceștia din urmă spuneau în adresa lor: „Acel Memorand e și al nostru în toate proiectele sale... Procesul pornit împotriva comitetului național este o prigonire împotriva întregului popor român și îi rugăm pe fruntașii noștri conducători ca fără de frică să pășască înainte în lupta sfântă pentru dobândirea dreptului poporului român și-i încredințăm că noi pururea una suntem cu ei”. Cf. *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai și Nr. 94 din 7—19 Mai.

județului Someș,¹⁾ ale județului Târnava-Mare²⁾ și ale județului Timiș.³⁾

Întoarcerea acuzaților dela Cluj în orașele lor, a constituit motive noi pe seama poporului pentru ași manifesta simțămintele sale de solidaritate cu aceștia și de a dovedi lumii dorința și voința sa nestrămutată la o viață de libertate într-o țară unde libertatea era în temnițe. Drumul condamnaților dela Cluj a fost același drum triumfal ca și la plecare. Cu toate că nu se știa dinainte ziua întoarcerii, toate gările erau înșesate de lume. Țăranii îmbrăcați în haine de sărbătoare, cu flori în mână, așteptau sosirea trenului, la ivirea căruia poporul intona imnul său național, cântecul redeșteptării, iar femeile și fetele aruncau flori în vagoanele în care se găseau condamnații, în timp ce în sat sunau clopotele bisericilor a sărbătoare. În gara din Sibiu peste 3000 de persoane așteptau sosirea trenului, la oprirea căruia un puternic strigăt de „să trăiască” și „bine ați venit” a răsunat ca dintr'un piept din piepturile celor 3000 de Români. La banchetul oferit condamnaților, primul cuvânt rostit a fost al țăranului din Porcești, Zaharia Grecu, care tălmăci în cuvinte simțite sentimentele de iubire de neam ce încălzeau sufletul țăranului român și solidaritatea cu conducătorii săi.⁴⁾ La Alba-Iulia, cu ocaziunea întoarcerii avocatului Rubin Patiția, la fel gara era înșesată de lume, — peste 3000 persoane — în majoritate țărani români din împrejurimi, care au manifestat călduros la adresa celui sosit.⁵⁾ Aceeași manifestațiune i s'a făcut lui Mihail Veliciu în

1) Din județul Someș se trimit adrese din partea Românilor din Losna Mare, din partea acelora din Ileanda Mare și dela cei din Lăpușul unguresc. Cf. *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 97 din 11—23 Mai și Nr. 98 din 12—24 Mai.

2) Din jud. Târnava Mare trimit adrese de aderență femeile române din Dârlos, Români din Șeica mare și cei din Sighișoara. Cf. *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 92 din 27 Aprilie—9 Mai și *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai.

3) Din jud. Timiș se primesc adrese de adeziune dela Români din com. Guilvăș, iscălită de 17 persoane, dela cei din Vinga și jur, dela cei din Grebenați, dela cei din Sacud, dela cei din Sănniclaul Mare, iscălită de 300 de persoane, dela cei din Gaiul Mic, dela cei din Tolvadia, iscălită de 40 de persoane, două dela cei din Biserica Albă: una din partea femeilor iscălită de 26 de persoane și alta din partea bărbaților iscălită de 29 de persoane, două dela cei din Cenad: una din partea femeilor iscălită de 75 de persoane și alta din partea bărbaților iscălită de 112 persoane. Cf. *Tribuna*, Nr. 88 din 30 Aprilie—12 Mai, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 92 din 5—17 Mai, Nr. 96 din 4—22 Mai, Nr. 102 din 17—29 Mai și Nr. 103 din 18—30 Mai.

4) *Tribuna*, Nr. 102 din 17—29 Mai.

5) *Ibidem*, Nr. 104 din 19—31. Despre manifestațiunile dela Alba-Iulia și despre maltrătarile poporului în această ocaziune vezi R. Patiția, *Amintiri din timpul Memorandului în Transilvania*, 1944, Nr. 4—5, p. 292—297.

drumul dela Arad la Chișineu.¹⁾ Lângă Ludoșul de Mureș, la Inclăzel, întorcându-se Vasile Suciu și Romul Orbean, președintele și secretarul cercului, dela Cluj, au fost întâmpinați de o mare mulțime de oameni care au manifestat puternic pentru condamnați, iar reprezentanții poporului: Vasile Vodă, din partea bărbaților, Anisia Crețu din partea femeilor, Simion Mureșan din partea tinerilor, Anca Șopterean, din partea fetelor și Letiția Inclăzel din partea elevilor, țin cuvântări de bineventare.

Dacă autoritățile și ziarele românești contemporane nu îndrăsneau să împărtășească această stare de spirit revoluționar ce domnea la poporul român de pretutindeni în acea vreme, deoarece aceasta ar fi servit oficialității maghiare ca justificare pentru a lua măsuri și mai drastice împotriva poporului și a conducătorilor săi, ziarele și oficialitățile maghiare în schimb se făceau interpretele, chiar dacă exagerau intrucâtva lucrurile, a atmosferei încărcate ce domnea în Trarsilvania. Astfel la 25 Aprilie—7 Mai, prefectul jud. Alba, informa Min. de Interne că după știrile primite din Blaj, scopul conducătorilor este ca prin mase impunătoare de țărani să se organizeze manifestațiuni, la Blaj observându-se chiar o febrilă agitațiune, țesându-se cele mai fantastice planuri. La 9—29 Mai, același prefect scria că, mișcarea valahă din acel județ a crescut într'atâta, iar prin condamnarea acuzaților poate lua o direcțiune periculoasă, căci ea a pătruns în cele mai largi și în cele mai de jos cercuri ale poporului; masele fanatizate pot fi oricând mobilizate de conducători, care pot dispune de ele cum vor; situațiunea maghiarimii din județ devine pe zi ce trece mai grea, în urma spaimei de neînchipuit pe care i-o inspiră atitudinea amenințătoare a „valahimii”, căci masele fanatisate se pot deda la violențe și la nesupunere față de autorități, după condamnarea acuzaților urmând să aibă loc mari manifestațiuni. În urma acestor constatări, prefectul propune unele măsuri ce trebuiesc luate: 1. Să i se pună la dispozițiune forța armată necesară reprimării mișcărilor; 2. Să se intervină la direcțiunea liceului din Blaj a opri pe elevii care poartă tricolorul României, iau parte activă la opera de agitațiune a poporului și prin intonarea cântecelor naționale contribue la ațâțarea sentimentelor naționale ale poporului, a-i opri dela orice manifestațiuni, în caz contrar se vor lua măsuri împotriva liceului; 3. „Întru cât se poate afirma că în agitațiunile actuale, preoții uniți au o parte cu mult mai mare decât cei ortodocși, ba mai mult chiar, firele mișcării sunt în mâinile unor membrii ai consistorului din Blaj, e necesar ca scaunul mitropolitan din Blaj să fie ocupat de o persoană energică și de încredere în ce privește sentimentele sale

¹⁾ *Ibidem*, Nr. 111 din 29 Mai—10 Iunie.

patriotice, dat fiind că vicarul Ion M. Moldovan nu numai că nu e dispus a înfrâna agitațiunea fără frâu a preoțimii, ci poate fi socotit ca șeful invizibil și conducătorul secret al întregii mișcări". 4. Dublarea jandarmilor din Teiuș, Blaj, Ocna-Sibiului și Aiud. Raportul prefectului era însoțit de două rapoarte ale prim-pretorului din Blaj și de unul al celui din Ighiu. Cel dintâi spunea că vizitând pe vicarul I. M. Moldovan, acesta i-a spus că numai datorită intelectualilor poporul este destul de liniștit și că a fost arestat în comuna Mănărade un oarecare Costea care a umblat din casă în casă, făcând recensământul tuturor Românilor peste 16 ani, pentru a cunoaște în caz de războiu numărul acestora. Al doilea raporta că în comuna Galtiu populația a ținut în noaptea de 5 Mai o adunare în casa preotului unit Iosif Șerban, hotărând să se răscoale și să omoare pe toți „nevalahii” dacă autorii memorandumului vor fi condamnați. Pregătitorii răscoalei sunt preoții din Galtiu, Coșlar și Oiejdea.

În același sens este și raportul prefectului jud. Târnava-Mică, acuzând pe preoți și în rândul întâi pe cei uniți, ca răspunzători de întreaga situațiune și de urmările ei, cerând a fi luate unele măsuri de prevenire: 1. Să fie urmărită corespondența trimisă de acuzații din Cluj, de Comitetul național din Sibiu și de „*Tribuna*” învățătorilor și preoților; 2. Să se facă percheziții la domiciliul agitatorilor cunoscuți și 3. Să fie angajați spioni în rândurile Românilor.

Asemănătoare și stăpânite de spaima unei apropiate răscoale sunt și rapoartele celorlalți prefecți din Transilvania, precum și cele ale gen. Török Ferencz inspectorul general al jandarmeriei ungurești, luându-se măsuri energice de reprimare a mișcărilor și de împiedecare a legăturilor cu frații de dincolo de Carpați, ziarele și revistele cărora nu mai puteau pătrunde în Transilvania.

Așa ziarul *Hazánk* din 5 Mai scria că Moții care erau informați că Dr-ul Ioan Rațiu, noul principe al Valahilor, n'a putut fi încoronat din pricina Maghiarilor, sunt de tot fanatizați, iar cei sosiți la Cluj au apărut pe străzile orașului cu băte mari și cu buzdugane ghintuite cu cuie și fiecare avea ascuns în cureaua cuțite mari și iatagane.¹⁾ Ziarul *Magyar Hirlap* din aceeași vreme prezenta situațiunea în culori și mai întunecate, spunând că Ungurii sunt foarte supărați pe Români, deoarece peste tot se lățise în oraș vestea că un conflict sângeros între Valahi și Maghiari este aproape inevitabil.²⁾ Cu ocaziunea manifestațiunii dela Blaj din 3/15 Mai, ziarul

¹⁾ *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 93 din 28 Aprilie—10 Mai.

²⁾ *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 94 din 29 Aprilie—11 Mai.

maghiar *Kolozsvár* într-o telegramă din 15 Mai dată din Blaj spunea că agitațiunea între Români era așa de mare încât se băteau copiii pe stradă, iar Ungurii erau amenințați că vor fi omoriți cu toții.¹⁾ Ziarul *Ellenzék* din 18 Mai avea informațiuni și mai precise și anume că la Ormeniș (jud. Turda) și în satele vecine, Românii țin câte 2—3 adunări pe săptămână, iar Moții nici nu tăgăduiesc că se pregătesc de lucruri mari. Așteaptă numai sfârșitul procesului dela Cluj pentru ca apoi la 3 Iunie să deslănțuie revoluțiunea.²⁾ Mai știau aceste ziare că în Munții Apuseni erau adunați peste 20.000 de Români înarmați.³⁾ Același ziar *Ellenzék* cu șase zile mai târziu scria într'un articol intitulat: Muncă de subminare, că în urma îndrumărilor date de episcopii români, preoții atâta mereu poporul împotriva ideii de stat; se înțeleg la adunări și la petreceri, ba învățătorii au copiat cu copiii de școală scrieri revoluționare. Din Zlatna toți Maghiarii s'au refugiat. Patru episcopi și anume acela din Oradea, Gherla, Blaj și Lugoj, au dat ordine să se aranjeze meetinguri de protest în diecezele lor... Ținuta Valahilor e hotărât amenințătoare. Comitatele Hunedoara, Alba Inferioară și Sibiu, stau în legătură întru conducerea mișcării. Locul de întâlnire e la Institutul de credit și economii „Iulia” din Alba-Iulia. În orașul acesta s'a început agitațiunea valahă și agitatori fără suflet atâta masele pașnice. Ei țin noaptea adunări prin biserici și dimpreună cu preoții fanatizează poporul. Răul crește, iar valurile agitațiunii trec și peste Muntele Craiului... Azi și în Ciongrad se simte puternic munca de subminare valahă. În părțile Hălmagiului și a Cinteului (jud. Arad) fierberea a luat proporții așa de mari, încât ne putem aștepta la ce e mai rău... Valahii așteaptă ora răzbunării.⁴⁾ Corespondentul ziarului *Pesti Naplo* scria la 29 Mai că a auzit țărani români amenințând; le-a văzut ochii injectați de sânge; i-a auzit strigând către jandarmi că nici pe copiii care sug nu o să-i ierte.⁵⁾ În sfârșit, în această ordine de idei este prețioasă și mărturia ziarului *Hazánk* din 21 Mai care scria că din părțile transilvane mereu sosesc știri alarmante despre ținuta Românilor. Mai spunea că Românii din Transilvania dela 1848 nicicând n'au fost în mai mare neliniște ca acum. Astăzi liniștea Transilvaniei atârnă numai dela dorința comitetului național român — declară ziarul.⁶⁾

¹⁾ *Tribuna*, Nr. 95 din 8—20 Mai.

²⁾ *Tribuna*, Nr. 97 din 11—23 Mai.

³⁾ *Ibidem*, Nr. 92 din 5—17 Mai.

⁴⁾ *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 109 din 17—29 Mai.

⁵⁾ *Tribuna*, Nr. 104 din 19—31 Mai.

⁶⁾ *Ibidem*, Nr. 100 din 14—26 Mai.

Intradevăr liniștea țării atârna în împrejurările acelea numai de voința comitetului național. Căci spiritele erau în deajuns de pregătite și înfierbântate pentru a deslănțui o furtună revoluționară ca cea dela 1848. Flacăra răscoalei ardea în piepturile tuturor Românilor dintre Carpați și Tisa care așteptau numai un semn pentru a porni la luptă. Mai ales Moții, acei oameni dârzi și hotărâți erau într'o stare de supra tensiune nervoasă, iar dacă s'ar fi aflat cineva care să arunce scânteia, dacă s'ar fi aflat un alt lăncu, care să spună ca la 1847 că nu cu argumente filosofice și umanitare vor putea fi învinși tiranii, ci numai cu lancea lui Horia, aceștia nu ar fi pregetat un moment să pună mâna pe acea lance ca și cu două veacuri și mai bine înainte. Dar membrii comitetului erau cu toții oameni mai în vârstă, mai ponderați, care au căutat să împiedece deslănțuirea unei furtuni și nu să o provoace. Nici amestecul Regelui Carol I al României nu este exclus la împiedecarea izbucnirii unei revoluțiuni cu această ocaziune, fapt pentru care s'a simțit „obligat moralmente” să intervină la Împăratul Francisc Iosif pentru eliberarea condamnaților. Numai astfel s'a evitat repetarea anilor 1784—85 și 1848—49 la 1894.

ȘTEFAN PASCU

DISPREȚUIȚII „CIOBANI VALAHI“

Îmi răsună și azi încă în urechi, nu mai puțin viu ca în anii de elev în școala Statului milenar cu crucea strâmbă pe coroana regească, disprețul pe care-l asociau dascălii noștri, aproape totdeauna, amintirii numelui de „cioban“ și „mocan“, uneori în aluziuni prea străvezii ca să nu le simțim, alteori neincapsulate în bulinul eufemismului, anume ca să ne simțim umiliți cei de-un neam cu ei, dacă nu chiar descendenți ai lor din prima generație.

Vor fi urmărit odraslele herghelegiilor de pe Pustă, cum urmăresc și azi — căci năravul n'a dispărut — ca, prin acest dispreț să se distanțeze pe ei de „semisălbaticii“ noștri înaintași, și ca, prin umilirea lor, și implicit a noastră, să ne simțim mândri că ne acceptă între ei — toți, până la unul: țândări de *aristocrați*?... Se prea poate.

Rezultatul a fost însă opus celui scontat, cu toată poezia în care învăluiau pe „bojtăr“-ii lor, în opoziție cu ignoranța primitivismului în care viețuiesc creatorii „Mioriței“ noastre.

Că acești oieri valahi — „oláh csobán“, cum îl numiau, alarmate, ziarele din Budapesta, prin 1905, și pe întreprinzătorul rășinărean Nicoalae Vidrighin, care îndrăsnise să cumpere între alte moșii și pe a unui nemeș ungur din Ocna Sibiului — nu erau așa de „înapoiați“, „ignoranți“, „primitivi“, „semisălbatici“, cum căutau „civilizatorii“ sud-estului european să-i înfățișeze — deci nici de disprețuit — o dovadă, împotriva tuturor bârfelilor de tractoriilor lor, atât reprezentanți ai celor care s'au îndeletnicit și se îndeletnicesc cu păstoritul oilor.

N'am intenția de a-mi dovedi afirmația, pentru cei care au încă nevoie de astfel de dovezi, cu figuri de „ciobani“ cum a fost d. p. îndeobște cunoscutul *Badea Cârțan* — cu pasiunea lui de a-și cunoaște trecutul Neamului, națiile înrudite și țările locuite de aceste nații, cu râvna neogoită de a-și lumina, prin răspândirea cărții românești, pe semenii săi țărani — nici cu alții, mai puțin cunoscuți, din alte părți

ale pământului locuit de Români. Mă mărginesc la o singură comună — la Săliștea de lângă Sibiu — limitându-mă și aci doar la câteva figuri de oieri care ies din linia comunului colectiv prin ceea ce știm despre ei, prin amintirea lor păstrată de urmași sau de acte oficiale.

Mă gândesc la un *Dumitru Ghibu*, despre care fostul stareț al mănăstirii Suruceni din Basarabia, mai apoi episcop al Cetății Albe, Dionisie Erhan, scria în 1918 în „România Nouă” din Chișinău, sub titlul: „Un apostol necunoscut al Basarabiei” — rezum din memorie — că de câte ori se înapoia din Ardeal, întotdeauna revenea, pe lângă marfa pe care o ducea acolo (mai ales articole de fier necesare gospodăriei), și cu cărți românești — calendare, gazete, în deosebi, însă, cărți religioase — strecurate, el știa cum, prin vămile de atunci, cărți pe care le desfăcea apoi pe la mănăstiri și târguri. — Va să zică, un fost oier valah difuzor de carte românească — de hrană sufletească — printre frații săi lipsiți de bucuria ei, mai vitregiți de soartă decât cei dela care venea acest dar.

Mă mai gândesc la un *Mitiu (Dumitru) Răcuciu* (mort la 1884, în vârstă de 75 de ani), fost membru al „Fundației Șaguna” — oierul care se bucura de multă considerație din partea mitropolitului Șaguna — ca și la consătenii săi *Dumitru Popa*, *Dumitru Herția*, *Oprea Milea* care, la 1840, împreună cu „titorul” (epitropul) bisericii *Mitiu (Dumitru) Borgia*, conduși de fiul acestuia, cu același nume, protopop namesnic (locțiitor), pleacă la Viena cu căruța, ca să ceară și să obțină cum au și obținut,¹⁾ dreptul vămii târgului pe seama bisericii și a școalei confesionale, — oieri care, ceva mai târziu, ca delegați ai comunelor din Scaunul Săliștei, fac al doilea drum spre capitala austriacă pentru câștigarea pădurilor și regaliilor deținute până atunci de Sași.

Tot așa îmi stăruie în minte oierul *Stan Răcuciu*, tatăl lui *Dumitru*, care împrumută fostului membru al guvernului provizoriu din anul 1848 și al Divanului ad-hoc generalului *Gh. Magheru* 14.000 Lei vechi și a cărui casă din Săliște deveni adăpost familiei acestuia pentru zilele de restriște.

Ființe „primitive”, demne de dispreț... cei care pot număra printre ai lor pe *Cneazul*²⁾ oier *Dumitru*, trimis, în anul 1508, din

1) Pe diploma cu nr. 4410/840, prin care se asigură acest drept Săliștenilor — diplomă de o rară frumusețe, păstrată până azi împreună cu intactul ei sigiliu — sub iscălitura împăratului Ferdinand I, figurează și semnătura lui *Alexius Nopcsa*. Se crede, și nu fără îndreptățire, că succesul obținut de delegația sălișteană se datorește în bună parte acestui nobil de origine Român, în care, la vederea mândrilor țărani sălișteni, se va fi trezit glasul sângelui.

2) Primarul, judele.

partea oraşului Sibiu, în misiune diplomatică la Radu cel Mare şi la Craiovescu Banul Craiovei, cerut de aceştia, ca foarte priceput, şi pentru alte însărcinări diplomatice care se vor mai ivi?

Fiinţe *ignorante*, demne de dispreţ, un *Oprea Alemănuţ*, despre care văduva sa mamă spune în testamentul din anul 1651, păstrat în traducere germană în Arhiva săsească din Sibiu, că averea rămasă se împarte numai între fiul Stanciu şi cele două fiice ale sale, al doilea fiu, Oprea, primind-şi partea sa de moştenire când a plecat în Moldova să înveţe carte „(Schrift zu lernen)”?...

Deci, un băiat de oier trece în altă ţară, ca să înveţe *carte*. Semnificativ pentru rasa asta „*primitivă*”, „*ignorantă*”, nu?...

Fiinţe *semisălbatic*e, „ciobanii” care, în 1674 când s'a clădit cea mai veche biserică de piatră din comună (azi dărâmată) — smulsă cu forţă armată dela sânul bisericii strămoşeşti — îşi afirmau, spre veşnică pomenire, pe un părete al lăcaşului dumnezeiesc ridicat cu ajutorul lor, mândria de oieri numindu-se *boierii* „Scaunului Sălişte”.

Fiinţe *înapoiate*, oierii — „ciobani” care au dat pe un *Oprea Miclăuş*, cel ce în Aprilie 1752, împreună cu preoţii *Moise Măcenic* din Sibiel şi *Ioaneş Vârvorea* din Galeş, n'au pregetat, fără să ia în seamă grutăţile de atunci ale unui drum atât de lung, să facă de vreo patru ori drumul la Viena, spre a protesta la Curtea Imperială împotriva siluirilor şi nedreptăţilor deslănţuite asupra celor ce n'au voit să primească Unirea cu „legea nemţească” (catolicismul) şi care pe urma protestului, din „graţie prea înaltă” au fost aruncaţi în cea mai temută închisoare austriacă, în fortăreaţa dela Kufstein, unde, după vreo 30 de ani de adevărat muceniceşti suferinţe, s'au stins ca martiri ai neşovăitoarei lor credinţe?

Când Iosif al II, sesizat de „lăcrămaţia” de eliberare înaintată de una dintre soţiile rămase cu sufletul cernit de suferinţe, a ordonat cercetarea cazului, ei n'au mai fost găsiţi, — plecaseră în „lumea dreptilor”.

Tovarăşii lor de acasă, nu mai puţin conştienţi de drepturile sufletului omenesc, spuneau cu mândrie, dar şi cu dârzenie:

„Înţelegem că nu putem fi slobozi cu trupul; cu sufletul însă, vrem şi trebuie să fim!”¹⁾

Ce elită sufletească aceşti „ciobani” dispreţuiţi! Care naţie de pe lume nu s'ar mândri cu astfel de „ignoranţi”, „primitivi”, semisălbatici?... ”

1) Informaţiile despre figurile aparţinătoare sec. XVI şi XVII le datoresc eruditului şi asiduului răscolitor şi luminător al trecutului nostru, d-lui profesor Ioan Lupaş.

Ian să fi făcut parte acești „ciobani” din neamul lui Bendeguz, nu din cel al lui Doja, Horia, Miclăuș, ce surle și chimvale i-ar fi în-tovărășit în manifestările lor, ce atribute sonore li s'ar fi acordat spre a învedera calitățile păturii sociale căreia aparțineau!

Ceea ce m'a determinat să evoc aceste figuri, amintindu-mi de bârfelile și disprețul concetățenilor sau foștilor concetățeni ai „ciobanilor” noștri, a fost descoperirea între „hârtoagele” familiei a unui inventar și a unei cărțițele cu scoarțele scorojite, roase de dintele vremii și de mânilor care de atâtea ori le vor fi deschis și închis.

Inventarul, făcut la 19 Febr. 1868 de notarul comunei Săliște, D. Florian, și încheiat cu o „avere curată” de 30.815 *floreni și 86 cr. v. a.* (Faceți socoteala, cât ar reprezenta azi această avere!) privește avutul bunicului meu după mamă *Petru Roșca Căpitanul*,¹⁾ mort de holeră în anul 1866, în vârstă de abia 45 de ani și care la Ismail, unde-și avea târlele, herghelia și moșia, se impusese și își câștigase într'atâta încrederea autorităților militare, încât aprovizionă el armata din acea regiune.

Va să zică, încă o figură care nu se lasă micșorată, nici umilită de aerele de superioritate ale lui „Fală goală, traistă ușoară”, sfidând disprețul prin rostul unei vieți care le-ar putea servi de pildă multor urmași ai hăitașilor și pogănicilor de pe Pustă.

Cărțulia are 56 de file, dintre care 20 cuprind copia, cu frumoase caractere cirilice, a calendarului pe o sută de ani.

În pg. 1 se poate încă descifra: „Această bucoavnă este alui Alleman Popovits²⁾ din Săliște ano 1812 Septemvrie 10 zile cumpărată cu 4 Dutce bani buni”.

Copistul calendarului e posesorul cărțuliei, care spune în introducere:

Calendariu acumu

Întâi rumănescu, alcătuit de pe cel sirbescu, așezat pe limbă rumânească, ca pentru o sută de ani să slujească. Că și cel slovenescu intracestu chipu au fost fiind de un mare astrologu la Kiiovu scosu de un mare dohtory muscal sau tălmăcit intracestași chip, precum acuma sau izvodit și precum în izvod am aflat acuma în stambă noao sau dat Februarie în 20 zile 1733. Iară dipe acela am luat copie la anul 1812 Noemvrie 26 zile eu Aleman P. V. din Săliște.

¹⁾ I se spunea „Căpitanul” pentru anumite *calități* ale lui, căci nu fusese *căpitan*.

²⁾ Fost preot în Săliște.

Intru numele lui Is. Hs. când sau început această carte au fostu
dela Hs până acum 1812
dela zidirea lumi(i) 7320 de ani
dela potop 4999
dela stricarea Sodomului 3816.

In pag. 2:

Inceputul a patru monarhii adevă Babilonul... 4368. Persiea...
Greciea... Romania...

Dela eşirea Israilteanilor...

dela izvodirea puşcilor cu meşteşugul lui Gherman monahul...
decândui tipografia...

Dela venirea Romanilor în Daŭiea 1706

Dela începerea crăiiei ungureşti 812

Dela chemarea Sasilor în Ardeal 670

Dela închinarea ţări(i) Ardealului întâie împăratu(lui)
Leopoldu 113

Dela începerea călindarului cel nou 112

Dela zidirea şanţului la Belgrad 97

Dela închinarea Bănatului Curŭi(i) austriceşti) 94

Dela începerea miliŭi(ei) de graniŭă în ŭara Ardealului 49

Dela ridicarea Ardealului în marele prinŭipatu . . . 46

Dela începutul toleranŭii în ŭara nemŭească 31

Dela începerea răzmiriŭi(i) Curŭi(i) austriceşti cu curtea
otomană 24

Dela începerea răzmiriŭi(i) între Austria şi Galiea . 21

In pag. 3, copistul continuă :

„La aceşti ani ce scrie întraceastă tablă la toŭi iaste planeta Sa-
turnusu şi spune precum va fi în fieşte care anu după cum arată innainte“.

Urmează diferitele constelaŭiuni cu prevestirea vremii din fiecare
lună, eclipsele de soare şi lună, îndatoririle plugarului etc., transcrise,
după cum spune la sfârşitul paginilor calendaristice, din „calendarul
prin osteneala dascălului *Petcu Şoanul dela Braşov*“.

In pp. 40 şi 42 scrie şi semnează trei notiŭe privitoare la naşterea
a trei copii ai săi diaconul *Emilian Moga*, pe a cărui văduvă o luase
bunicul în căsătorie în a. 1836.

Restul paginilor cuprind însemnări de ale acestui bunic al meu
după tată Stan Banciu¹⁾, privitoare la anumite evenimente familiare:
naşteri — dintre care două, a celor doi fraŭi mai mari, sunt scrise de

¹⁾ Cum a ajuns acest calendar în posesia lui, nu ştiu.

tatăl meu, una datând din anul 1863 și alta din 1865, singurele însemnări scrise cu caractere latine — căsătorii, decese, cheltuieli cu băieții la școală, cu nunțile, judecățile, sumele încasate sau datorate de unii cumpărători, după-și deschisese prăvălie și câteva rugăciuni.

De curiozitate, spre a se vedea cum purta acest „cioban” socoteală de tot banul cheltuit, lăsăm să urmeze câte o mostră din fiecare fel de cheltuieli, înșirate de el sub titlul: „*Foaie pentru a ținea aminte de când mam însurat*”: Stan Banciu.

Cheltuieli cu băieții dați la învățătură și cu o „judecată”:

„Anu 1836 Ianuarie 26 zile. Ce am cheltuit cu băieți pentru învățătura lor pe la școli și pe haine și ce am cheltuit pentru judecată țae (?) minte.

Pentru Ioan la anu 1832 un peptariu cu	3 zloți
pe cizme	zloți 4 + 30x
pe cămeșe de bumbac	3 zloți + 30x
eară o cămeșe de jolju	4 zloți
eară niște călțuni de peale	3 zloți + 40x
pe cioareci	2 zloți
pălărie	1 zloți + 30x

Pentru băeatu Ion la 1836:

la gazdă 10 zloți în bani și un stânjin de lemne

ear 10 zloți profesorului

4 zloți și lui tot pe 15 zile

1 zlot pentru cheltuiala hârtiei, cerneală, covrigi, ce au vrut el

Odată un mătrăcălău¹⁾ de grumazu 6 duce²⁾

Iam luat odată pe laibăru el³⁾ vânat flanelu, cu

cusut cu tot 7 zloți

Odată pe călțuni (i) ei⁴⁾ de pele 4 zloți

potcoavele 18 crețari

Odată 4 zloți pe o cămeșe de jolj

Odată 4 zloți pe cioareci țigări⁵⁾ 3 zloți

în Iunie 29 zile.

1836 la August pălărie cu 4 duce

La Octomvrie 28, cioareci țigări 3 coți 3 zloți 30x

Tot atunci țindră 5 coți, câte 12 duce cotu.

1) șal.

2) dutce (1 dutcă=4 crețari).

3) cel.

4) cei.

5) țigări (din lână țigae).

La Noemvrie 20 zile pe tălpuit(ul) călțunilor 30 x talpa, 16 x cusută
La dascălu un punct¹⁾ de pește cinște

1837 Pe căciulă	66 x
Ianuarie, pe hârtie	20 x
cioareci la Crăciun	5 zloți
călțuni de lână la Crăciun	21 x
plivas ²⁾	12 x
cerneală de	15 x

. * .

Pentru Măia (=Maria) cheltueala hainelor

1836 Pe oie	4 zloți
Odată pe cizme	3 zloți 20 x
pe călțuni de pele	3 zloți
pe 2 sovonele ³⁾	3 zloți
pe șurțu	8 duce 3 crețari
pe brâu	6 duce, un cop și jumătate 18 duce
La Octomvrie, călțuni de lână	1/2 cop și 6 duce
La Noemvrie, la țăgan pe călțunași 8 zloți 2 duce	
La 1837 Ianuarie, pe curăle	18 duce

. * .

În pg. 88 se mai găsesc următoarele însemnări :

7 ii	40 f. (?)
5 cămăși	80 f.
1 masă lungă	10
2 mese de pânză	10
1 masă de lână	12
16 chindeaoă ⁴⁾	50
25 mâneșterguri	10 f. (?)
60 coți de pânză	50
25 salba	25
1 țântă	50
5 pahio(a)le	25

¹⁾ Funt

²⁾ Plaivas (< germ. Bleiweiss).

³⁾ Învălitorea de cap, din borangic alb, purtată de femeile mai în vârstă. Cea purtată de fete și de nevestele tinere, se numește *pahiol*.

⁴⁾ Ștergar (< ung. kendő).

1 rochie, 1 brâu	
2 p. cizme	25
papuci	6 f.
șurtă, perini, căpătăe	
2 cojoace noăă	
2 cheptare infundate de pele	
1 cheptariu vechi	
1 sovonele (fără indicarea prețurilor)	
1 cârpă denvălit	2

Cheltueli la nuntă:

Lemne	8
Grâu	50
Carne de oae	20
Carne (de) vită	15
Morcoi ¹⁾	4
Curechiu	4
Orzu	5
Slănină	15
Rachiu	19
Vin	45
Țiganului	9
Mazăre	2
Sare, ceapă	3
Grâu de pogăci	4
Lumini de său, ceară	5
Glăji, blide sparte	5
Ladă zăhar	15
Țolu dela târg	25

Din pg. 100:

„Și eu pentru moara dela (indescifrabil) am dat cheltueală 6 zloți la anu 1836. Și de luat am luat odată 3 copuri de cucuruz și de grâu 5 copuri și aldată 6 copuri cucuruz și 7 copuri grâu”.

Cheltuelile avute cu o judecată:

„Intâi când sa pornit judecata am dat lu Domnu Miclăuș 10 zloți hârtie, a doilea 5 zloți camcinște, a treia 2 stanți eară camcinște, a

1) Morcovi.

patra la Domnu scriitoriu 3 sfanți, o zâs că arvună, a cincea oară 5 sfanți tot la scriitoriu.

Altădată un galbin împărătesc eară camcinște lu Miclăuș. Aldată de trei ori câte o păreche de găini, părechea câte 9 duce. Aldată niște pește cu 5 duce dat lu Miclăuș, și la Domnu I(n)șpeactor eară 3 părechi de găini câte 9 duce părechea.

Odată la Curte 6 punți de carne, câte 9 crețari fac 54 de crețari.

Odată 4 punți carne, eară câte 9 crețari

Aldată eară 3 punți

Odată ear 6 punți

Aldată eară 3 pun. brânză, câte 18 crețari

Aldată eară 5 punți brânză

Aldată mere de 3 du(ce)

Aldată eară mere de o dutcă

Aldată eară 4 punți brânză

Aldată eară 8 (indescifrabil) 12 crețari

De 2 câte 1 arm de care, câte 2 pepeni unu, și pentru scosu Delibăratului 3 mărieși argint în luna lui Noemvrie 20 1836

Aldată pere de 4 duce și eară oao de 2 duce

Și eară la Bobotesză scriitorului 3 zloți și 30x au făcut cu (indescifrabil) ...

In 26 Ianuarie 1837 lui Miclăuș 5 zloți.

La Februarie 26 zile pe scosu cărților dela Sfat am dat 12 crețari de bani buni.

La 30 Avgustu 1837 am datu lui Miclăuș 50 de zloți pentru oste-neală cu fitanță. Și pentru scosu Delibăratului dela Sfat eară am datu 51 crețari de argintu la Domnu notarășu in Avgust 30 zile 1837.

La judele când neamu împăcat, ia 3 jurați 15 duce și un copu de vin 40 de crițari.

La notarășu 12 crețari.

Astăzi la 4 Noemvrie 1837 când am imprumutatu bani(i) dela Borcea am pusu un copu de vin 48 x și 12 x la notarăș pentru zapis.

Și eară când neamu judecatu pentru hainele Măi(i) Bucă lu Că-rășină am cheltuit cu (?) Comana 18 zloți și popi(i) am datu 30 de zloți și Bucă '1) 15 zloți și la jurați 1 zlotu și la notarășu 12 x.

Pentru peatră la stâlp 3 sfanți argint.

La facerea biciului (sic!) arânzi sâmbătă 3 zloți și 6 x. La facerea biciului dela Când(e) Apolzan am datu la jurați 1 zlot și notarăș(șului) 12 x. La scriitoriu 10 zloți și la jurați 2 copuri vin 2 sfanți și pentru copie 3 sfanți.

1) Lui Bucur.

Când sau biciuluit¹⁾ venitu moșiloror am datu 3 jurați 15 duce și la notarășu 15 duce. La casă la grajdu eu am datu 4 sfanți pe 12. 16 perechi de lați câte 5 x argitu ștucu.²⁾

. . .

Din pagina 73

Istoria 6 de Samson judecătoriu

Samson era împărțășit de o putere preste seamă și aceasta putere îi venia lui numai din perifi) capului său. Acest Samson au iubit o muere din fetele celea de alt neam și mai vârtos că fără voia părinților săi. El mergând odată pre cale întâmpină un leu pe care prinzându-l el îl rupse cu mânilor lui.

. . .

Din pag. 69—71.

Istoriea 41 de venirea lui Hs la Ierusalim Matei: cap: 21. Marcu 11. Luca 19. Ioan 12.

Când sau apropiat Is. de Ierusalim a trimis pre doi ucenici(i) lui zicându-le lor ducvăță(i) în satul cel din potrive voastră și îndată veți afla o asină legată și un mânz împreună cu dânsa și aceasta toată sau făcutu ca să să îplinească graiul prorocului ce zice „Spuneți featei Sionului: Iată Împăratul vine blând și șezând pre asină și pre mânz fiul celei de sub jug (?). Așa dar ducându-să ucenici(i) făcură după porunca lui Is. și aduseră și pre asină și pre mânz și puseră deasupra lor îmbrăcămintele sale și puseră pre Is. preste dânsule, iar cei mai mult așternea hainele lor pre cale și uni(i) tăea ramuri din copaci și le așternea pre cale și atât aceia care merjea înainte cât și cei ce venea pre urmă toți striga zicând Osana fiul lui David să trăiască, fiul lui David bine este cuvântat cel ce vine întru numele Domnului Osana întru cel dintru înălțime. Ear uni(i) dintre Farisei zise lui Is.: Invățătoriule ceartă pre ucenici(i) tăi ca să nu mai strige așa. Iar Is. le-a răspuns: Dacă aceștea vor tăcea, petrele vor striga. Așa dar intrând Is. în cetate toată cetatea s'a clătît zicând: cine easte acesta, ear mulțimea striga: acesta easte I. C. prorocul cel din Nazaret al Galilei(i)”.

. . .

¹⁾ Prețuit, estimat, evaluat (< ung).

²⁾ Bucata (germ. Stück).

Pentru cei ce se trudesă să cunoască viața înaintașilor și în amănuntele lor gospodărești și în necazurile conexe cu viața, ca și anumite obiceiuri ale „pământului”, nu ale Nației — cum era d. p. *captatio benevolentiae* în daraverile pe la oficii, care în vremea aceea se numia „cam cînste”, nu *bacșiș*, nici *mită*, nici *șperț* (de al căror păcat mulți cred încă și azi că Ardealul era nemolipsit) — chiar pentru filologi, care pot da în aceste însemnări de termeni ieșiți din uz (ca *mătrăcălău*, care înlocuia *șalul* turcesc de azi) sau de termeni alterați de graiul ținutului (ca „punt”, „țigări”, „plivas”), — pentru aceștia, zic, își au de sigur importanța lor aceste însemnări de cheltuieli. De aceea le-am și dat la tipar.

De mai mare importanță sunt, însă, însemnările privitoare la locurile pe unde a umblat și cum i-a umblat, ca și notările de date și evenimente istorice: o pasiune care ar face cînste și unei odrasle cu blazon nobiliar, nu unui „cioban” dela sate.

Iată această parte a însemnărilor :

*Pentru finearea minții
de cînd mam prins eu la oi, în ce an și în ce
vreamă și cum am petrecut și cum mam folosit*

Că la anu 1827 în Noemvrie 11 zile am plecat eu deacasă cu Oprea Mutu și am mers în Holerca (Lolerca ?) de am ernat. Și o fost earna foarte tare friguroasă și zăpada mare. Dară o fost biusug de bucate și de fân și vitele bune o eșit din earnă. Și primăvara timpurie și bună.

Și la anu 1828 o venit muscali(i) în Țara rumânească de sau bătut cu turci(i) primăvara. Și vara aceea am vărat întrun munte Molița și am fost strungariu și am căpătat 2 oi de sâmbrie și o fost vara ceea foarte săcetoasă și bucatele scumpe, cu 12 părăle ocoa de mălaiu și nu se găsea. Și toată țara au fost mîncată de lăcuște.¹⁾ Și earna au fost timpurie și am ernat earna până la Crăciun la raeaoa Brăili(i). Și am trecut Dunărea pe gheață și au dat ghiforu de leam prăpădit în Valea Grecilor.

¹⁾ Palatalizarea spirantei dentale *s* în *ș* și *z* în *j* în grupurile de sunete: *sti*, *spi*, *schi*, *sni*, *smi* (> *sn'*), *sbi*, *zbi* (> *sghi*, *zghi*) și, cu unele excepții, în cele care au vocala *e* în loc de *i*, *e* o caracteristică a graiului ținutului. D. p. mănăstire, pustiu, șpirt, șchinare, șchic, Parașchivă, schimbăcios, șchilod, deșchid, a trăjni, a plejni, șn'eură (*jn'eură*), șn'irdă (= smirnă), a ișghi (> *ijghi*), a șghici (> *jghici*), a deșghina (> *dejghina*) a deșn'erda, (< *dejn'erda*). La fel cu vocala *e*: cînște, șteag, dragoste ește. — Face parte dintre excepții: a spinteca.

Și la anul 1829 au fost primăvara timpurie și foarte bună și mănoasă și am primăvărat în lunca Călmățuiului la zăvoae. Și în anul acela au murit vitele cele mari de n'au rămas. Și mai pe vară au început a muri și oamenii de ciură și atâția au murit cât puținii rămăsease pe unele locuri. Și bucatele atâta sau făcut de multe cât nu le mai lua pământul. Și în vara aceea am vărat în Vivoda și în Boarcășu eară toamna au fost foarte ploioasă și eara foarte timpurie și zăpadă multă și ghiață foarte rea și am ernat în lăptu.... la Satu Nou și am făcut cheltueală mare, 5 lei de oae, uni(i) și 9 Lei. Și cârlani(i) eam ernat în salce. Și au murit mai toți. Și primăvara au fost târzăe și și vara am venit eară în Boarcășu.

La anu 1830 am vărat în Boarcăș în 2 veri dupolaltă și neau fost bine. Eu am fost baci cu Oașu lu Lupașu. Și toamna au fost câmpu uscat. Și toamna am tomnat pe Călmățui, când cu Mitițu Marcu. Și au ținut până la Bobotează tot bine și locu negru, am ernat bine. Și primăvara la anu 1831 am primăvărat la Căzănești pe Ialomită și primăvara au fost bună numai au cam murit oile de earbă pe la uni(i) și am venit la munte în Otic, atuncea am făcut răbă... la Ierești(?) Și vara au fost bine de vite dară la țară au fost moarte foarte mare, holeră întră oameni. Și am plecat cioban cu Stăncicu și am ernat în Țara turcească la Măsurata și ne-au fost oile vârsate și au fost bine și primăvara la anu 1832 am venit la munte în Meza și au fost vara cu potoapele, zăpezi multe pe munte și eara am trecut în Țara turcească. Și m(am) băgat la un turc Sali(?) pașa și am ernat bine. Și primăvara începu să miște harapu să vie la Dunăre și n'au venit. Și primăvara la anu 1833 a(m) trecut Dunărea cu Mutu. Și m'am ales de mam dus la cumnatu și am venit în munte în Valea Sâmbetăi și foarte rău o a(m) dus, am păgubit mult și ernat în Țara turcească cu Adam și cu Dan Ghib și au fost eara foarte bună.

Și pimăvara la 1834 am rămas în Țara turcească de am vărat acolo cu Nicolae Burlacu și neau fost foarte bine. Și au fost vara foarte săcetoasă cât nu sau (sic) pomenit acest rând de oameni că au săcat crăcile Dunări(i) unele de tot și sau făcut foamet(e) foarte mare că venisă ocoa de mălaiu cu 60 parale cătră Moldova. Da în Valahia cu 24 până în 30 de părăle oca și eu am venit toamna acasă și apoi mam dus de am ernat la Câmpulung și au fost eara foarte bună și mam dus primăvara cu călugări(i) Crețului în Țara turcească și am primăvărat la anu 1835 la Șibla au fost primăvara bună și atunci miam vândut eu oile și am venit cu bani (indescifrabil) de am umblat cu fratele Dumitru (pagina roasă, șirele care urmează indescifrabile).

Ultimele șire;

Earna la anu 1836 Ianuarie 16 zile mam însurat. Și (în această earnă) atâta degerase cât nu sau pomenit și earna lungă tăman dela Oc-tomvre. Dela vinerea mare vitele pe fân până la....

Din paginile 103—104:

La anu 1834 vinu multu și bunu, foarte..., vadra cu 14 duce.

La anu 1835 vinu mult și eftin, 30 x vadra.

La anu 1836 am venit cu frate meu Nicolae acasă și mam în-surat. Și la 1836 vinu bunu sau făcut.

La 3 Aprilie 1837 au venit Deta în Sibiu. Dumitru Bloțu jude.

La 1837 am scosu bani(i) judeaților și au fost vara foarte săce-toasă și berechet de bucate și earna foarte rea, sau prăpădit oilea tare în țară de foame, șorecime multă.

Eară vara la 1837 spre 1838 a fost atâta călbază cât nu sau po-menit intraceaste 2 țări Ardeal și Valahia, bucatele nu sau copt, cu-curuzu și prunele și struguri(i) răi, acri, vadra 36 x

La 24 Martie 1838 am petrecut pe prințu pe drumul cel mare de sau dus din Sibiiu Dumitru Bloțu jude.

Din pagina 41:

Anul 1769. Au venit Muscali(i) în Țara românească și în Mol-dova întâiu și au stăpânit 5 ani.

Al 2-lea venire la anul 1788, au stăpânit 4 ani,

Al 3-lea venire la anul 1806 și au stăpânit 6 ani.

Al 4-lea au venit după Ipsilante și Tudor a: 1829. Anul 1575, au robît tătari(i) Țara de Jos".

În fața unor „ciobani” cu astfel de preocupări, megalomanii lor disprețuitori oare câți nu *bojtări*, ci reprezentanți ai diplomelor scrise pe piele de câne ori ai biletelor de vizită cu coroană sau alt blazon nemeșesc ar putea pune în linie de bătaie?

Pe „ciobanul valah” nu-l poate umili niciun dispreț, cum nu se pot umili pasiunile nobile de pasiunea chefurilor, femeilor, cailor sau a cartofurilor.

AX. BANCIU

MĂRTURISIRILE POPII UNGUR

Când eram încă la Cluj, prin vara anului 1940, prietenul meu ing. Ioan Ungur, secretarul școlii de conductori tehnici, descendent al unei vechi familii de preoți luptători pentru cauza Transilvaniei românești, mi-a pus la dispoziție un caet conținând însemnările unui străbunic al său popa Ungur din Măgura, privind evenimentele din 1848.

Am parcurs scrisul preotului de lege veche cu mult interes, nădăjduind să-l transcriu în întregime și să-l public cu un comentariu, pentru ca să nu se piardă acest isvor important privind evenimentele de acum aproape un veac. Întâmplările ce au urmat spre sfârșitul verii anului 1940, refugiarea și temnițele, ne-au împiedecat să ne ducem la îndeplinire gândul. Caetul a fost predat nepotului preotului cronicar, fără să fi transcris decât câteva file pe care le reproducem mai jos pentru valoarea lor documentară.

* * *

Înălții împărați Maria Teresia, Francisc Ferdinand, Francisc Iosif al II-lea, toți au pus silință mare a face ceva ușurare amărăților oameni proști și iobagi care în 848 de ani au fost subjugăți de domni, slujindu-i fără nicio plată; încă în loc de plată i-a bătut cu băta și cu nuiele fiind mai nebăgați în seamă decât niște vite. Care nu putea sluji pe placul domnului, îl gonia de pe moșie și din casă, înlocuindu-l cu alt om. Tot pământul și pădurile, ba zicea Domnul că și cerul de deasupra casei și moșiei lui, este al lui, Domnii erau scutiți de porție (dare către stat) și de a-și da băieți în armată. Ei stăpâneau toate locurile bune, iar proștii ce nu le trebuia la domni. La lucru se duceau bărbații și femeile cu copii mici. Dacă nu le plăcea la Domni cum lucrau, îi bătea ca pe vite și nu le da de mâncare. Tiranie și barbarie ca aceasta, încă nu s'a mai auzit între creștini.

Poți dar afla, iubite cetitorule, cu câtă ușurință se îmbogăteau acei Domni mișei, storcând toată vloga din bietul om sărac.

Câte un Domn avea trei-șase iobagi; altul 30, 40, 100, 300, 600, o mie și mai mulți, cari serveau la o curte, așa că mulți dintre ei nici nu știau ce să facă cu binele. Zideau curți minunate, făceau baturi, mergeau la case de dezmierdări trupești, dând la câte o curvă

zece mii de zloți, bani câștigați prin sudoarea iobagilor. La un băiat al unui baron, la botezul lui i-a dăruit soacră, groff Giulayné, optzeci iobagi, cu câte șase boi unul.

În anul 1848, sosește ceasul cel binecuvântat de Dumnezeu. Iarna se ținu la Viena, la înălțatul împărat Ferdinand, o mare adunare prin care se hotărește *Libertatea, Egalitatea și Fraternitatea*, cu un cuvânt *Libertatea*, ca tot omul să fie liber... *Frățietatea*, adică de aici înainte nu numai oamenii proști, țărani, ci și domni ca grofii, baronii și ne-meșii, pentru binele comun, să facă armată, să dea dare către stat, să poarte alături cu toții toate greutatea publică și dările statului și țării.

Această sfântă și dreaptă hotărâre s'a făcut numai pentru *Țara ungurească și Ardeal*. Deci întru acestea, în 1848, luna Aprilie în 3, înălțatul împărat Ferdinand a pus pe fereastra Curții flamura steagului de mătase scris cu litere de aur: Libertate, Egalitate și Frățietate.

Dar înțelesul acestora, domni unguri, fiind puterea de stăpânire în mâinile lor, îl împiedică de a-l ști proștii, țărânimea. Ungurii sub o politică adânc ascunsă, cer dela împăratul Ferdinand pentru ambele țări: Țara ungurească și Ardeal o Dietă, prin care să aducă o hotărâre prin care să dobândească Minister unguresc, adică Neatârnare (independență).

În urmă toate acestea le dobândesc dela bunul și blândul împărat Ferdinand și se publică Dieta la Pesta, unde se adună deputații din amândouă țărișoarele acestea. Din partea Românilor au fost: Episcopul Lemeny cu 16 deputați români lângă sine, iar Ungurii fiind 70 deputați, 6 dintre ei sași. Adunarea deputaților unguri nu lasă să aibă drept de naționalitate nici o altă națiune decât cea ungurească, căci a lor este țara și nici decum a românilor. Deci aleg miniștrii unguri, în număr de 12, toți numai unguri, iar deputații români le stă împotrivă.

Dar înzădar. Ungurii își pun ministru președinte pre Koșut Laios, el împreună cu ceilalți miniștri lucrau și dau drepturi numai la unguri și în partea lor.

Văzând bieții români deputați aceasta, s'au dus drept la Viena, iar episcopul Lemeny s'a întors în Ardeal așezându-se în Cluj.

Focul și primejdia se înmulțesc. Ungurii își fac bani de hârtie de 6 creițari, de 30 creițari, 1 florin, 5 florini, etc., bancnote roșii, scrise pe dinafară cu această pedeapsă: „Falsificatorul acestor bancnote se va pedepsi cu 15 ani închisoare”. Până la cel mai mic, purtau în pălărie pamblici roșii, semn de foc, de sânge. Cuprind toate magazinele împărătești, tunarile, praful, comorile cu bani. Silesc pe români a primi flamura lor la biserici cât și la casele lor și a ține cu ei. Robii din închisori îi liberează și le dă arme în mâini. Gonesc armata împăratului din tot locul. Pe unii îi cuprind de partea lor, alții fug din țară; fuge și guvernatorul groff Teleghi Iosef, și nu rămâne nici o putere împărătească în țară, numai Comanda Generală din Sibiu. Aceasta pune 7 români care să domnească și să cârmuiască țara. Ungurii la aceasta nu se supun; ei stau contra lor, iar românii pornesc din Sibiu și se împrăștie prin țară, unde adună și ei armata lor, feciori români.

Ca generali mai mari dintre români erau: Axentie din Câmpie, fiu de preot, Butean și Iancu din Abrud și alții mulți. Aproape de Cluj erau tribunii: Miaoș din Jud și doi clerici: Baternai și Simionici. Simțindu-i ungurii clujeni că aceștia strâng feciori de români, fără veste au năvălit asupra lor și i-au prins.

Pe Baternai și Simion i-au dus legați într-o căsuță de lângă Cluj, unde înspre Someșeni i-au spânzurat. Tot la fel au făcut și cu protopopul din Cătina, pe Turcu. L-au legat în Cluj de stâlp, în mijlocul curții la casa orașului, bătându-l toată noaptea pe ploaie cu furtună și zăpadă, iar dimineața l-au dus din sus de Cluj și l-au spânzurat. El fără frică, cu gura lui, striga către unguri că: — „*Ce vreți voi nu va fi chiar de veți crăpa de necaz. Nu va ajuta Dumnezeu să faceți pe împăratul de râs și pe români să fie de partea voastră*”. Atunci l-au ridicat sus și a murit cu bărbăție românească.

Auzind și văzând bieții români ce se petrece, se îmbărbătară, își făcură și câștigă arme după putință. Ungurii fiind mai cu putere, adună și iau clopotele dela bisericile românești și fac tunuri din ele. Ei se laudă că nu va rămâne pui de român pe pământ, iar românii la fel că nu va rămâne pui de ungar pe pământ. Intră o pizmă groasă și înfricoșată între unguri și români, așa încât oriunde se întâlnesc se omoară îndată. În vremea asta aud sârbi din Țara ungurească și sub comanda generalului lor Ielașici se răscoală contra lor și îi bate cumplit. Sârbii prind unguri cu femei cu copii cu tot ca robi, pe bărbații unguri îi omoară fără milă; pe femei le chinuesc grozav, trăgându-le ațe prin țâțe, iar pe copiii unguri îi răstignesc în ușile bisericilor ungurești și pe urmă pușcă în ei ca la țință.

Văzând ungurii această batjocură nemaiauzită, fiind comandant al Ardealului la Unguri Kosut, dă un ordin să adune toți grănicerii și toți secuii, între care erau și mulți români, și se duc în Țara ungurească să țină front alături de unguri. Românii nu vor să se lupte cu confrății lor sârbi, cu care erau de o lege cu românii. Oare câți dintre români pun armele jos, iar ungurii îi leagă și-i înfrică că de nu se supun, pe toți îi vor împușca.

Nu peste mult s'a auzit că la Năsăud stă o mare putere împărătească, armată multă, sub comanda generalului Urban. Îndată se face o veste ca toți românii să meargă la generalul Urban să-și aducă pajura împărătească, că de nu, se va porni toată țara cu armata lui și unde nu se va găsi această pajură, se va socoti de partea ungarilor și toate satele le va pustii.

Românii se duc câte doi-trei oameni din sat la Urban. Toate satele unde auzeau ungurii că au adus pajura împărătească, se duceau și le aprindeau. Așa se întâmplă pe Mureș, pe Târnave; în toată țara au aprins și au ars 59 de sate românești luând toate vitele, pe cari le duceau cu turma întreagă dela bieții români.

Deci auzind românii aceasta, se scoală și ei, în frunte cu generalii lor: Acsente, Buteanu și Iancu. Într-o noapte năvălesc fără veste asupra Aiudului, ce era oraș unguresc mare în Ardeal, fiind școlile cele mai de seamă ale calvinilor și biserica; îl aprind din margine în

marginile și-l pustiesc. Pe urmă trec la Vințu ce până aici era scaunul Varmeghiei (județului); îl fac și pe ăsta tot pulbere și cenușe.

Și se pornește și Urban prin țară. Dela Năsăud, se împreună cu românii cu arme și fără arme, iau pe unguri înainte și-i duc, val, la Cluj. A luptat Urban cu românii cari acum aveau patron. Scot toată ungurimea din Cluj și o gonesc spre Huedin până la Ciucea, între munți. De aici fug în țara ungurească. Mai sus de Huedin, Urban generalul se bagă pe unguri pe la Mureș. Răsună tunurile lui Urban și ale ungarilor; puștile și tobele, de credeai că se prăpădește lumea. Aprins-au cârciumile de pe lângă drumul țării și altele s'au pustii. Suiți-ne-am noi de aceea din *Bărgău* în vârful *Horoiței*, ca să auzim mai bine. Trei-patru zile tot într'una au fost bătălii și pușcături, dar toți se temeau să se apropie deolaltă. Ungurii din Țara Ungurească năvălesc sute de mii, vrând să inconjoare pe Urban de pe toate laturile, să-l prindă cu armată cu tot; deci o aripă de unguri s'au fost băgat în Ardeal pe la Dej, alta vine pe la Mureș, pe la Deva, să se întâlnească aripele la Cluj.

În vremea asta au fost trimiși de unguri doi soli, ducând carte către ungurii dela Mureș să se grăbească a înainta. Dar solii s'au greșit și în loc de Mureșul mic s'au dus la Mureșul Mare, unde este fratele meu preot cu numele de Mihai Ungur; el ia cartea dela soli, și o trimite în mâna lui Urban, care după cetire, vede planul ungarilor. Îndată adună armata dela Almaș, dela Jinbor și ziua-noaptea, ajunse la Apahida, unde trecu Someșul. Aici de nu strica podul de peste apă, îl ajungea Ungurii și era vai de el. Urban a tras cu tunurile asupra lor, apoi s'a retras către Năsăud, iar de acolo în Bucovina. Pe noi, pe românii, ne-a lăsat pe mâna ungarilor să facă cu noi ce vor vrea. Și așa ungurii, sub generalul lor Bem, au umplut toată Țara Ardealului, urmând bucurie mare pe unguri, iar pe bieții români mare supărare, căci ungurii strigau: *Eljen a magyar vesszen el az oláh* (Să trăiască ungurii, jos cu valahii).

După ce ocupă Ungurii țara, își pun guvernator pe *Cioani Laslo*; culeg toate armele dela români și publică că la care român se va găsi ceva arme, cu moartea se va pedepsi. Pe urmă se întăresc atât în Ardeal cât și în Țara Ungurească, alegându-și generali-comandanți pe cei mai isteți: pe *Görgei*, capul tuturor oștilor ungurești, pe *Klapka*, pe *Nagy Sandor* și alți mulți, pe care nu le știu numele. Domnii toți le aduc ca cinste vase de aur, de argint pentru a face dintr'insele bani de argint și de aur pentru cheltuiala armatei.

Se adună armată de voluntari.

La noi în sat încă au venit 300 de astfel de militari sub căpitanul *Vistoe Ianoș*, care era profesor din Măgura, prieten și om cunoscut cu noi preoții din Măgura, așa că nu ne-a făcut niciun rău, ba din contră ne-a fost ca scut bun, fiindcă avea toată trupa lui din feciori români după Boroaede, din Fehetan și Bucea. Țara Ardealului toată era în mâinile ungarilor, afară de Abrud, unde era Iancu, ca general român.

Pe Iancu, ori și câți unguri se răscoală, tot acolo le rămâne capul. În multe rânduri s'au răscolat ungurii în număr mare să ocupe Abrudul,

băile de aur, dar nu și-au ajuns ținta lor niciodată. Totdeauna au ajuns ungurii rușinați, bătuți și scoși din pământul Abrudului. Odată cu înșelăciunea politică, un român din Țara Ungurească, Dragoș, fiind general la unguri, s'a lingușit prin niște scrisori false cu Iancu, nu ca dușman, ci ca amic. Prefăcându-se, l-a lăsat Iancu de a intrat în Abrud cu trupa sa, unde, având planul secret de a prinde pe Iancu, fu scăpat din căpcana asta mare de o *fată româncă*. Descoperind planul pus de unguri, momentan se puse călare pe un cal și repede se duse până la Câmpeni, dete ordin să se adune toți românii din toate părțile, chemându-i prin tulnice. Se adună ca ploaie și se duc înspre Baia de Abrud spre Dragoș și spre armata lui de unguri. Aprind românii toate casele ungarilor, iar pe generalul Dragoș îl prind într'o pivniță, unde mi-l ia Iancu și-l taie tot în bucățele mici. Se dă apoi la unguri; ei încep la fugă. Abrudul tot era în talpă...

Bărbații, copiii, femeile, le țin calea ungarilor pe unde erau coaste, prăvălind pietroaie pe ei, tăindu-i și măcelărindu-i. Cu vieața au scăpat foarte puțini.

În mânia asta mare Iancu aprinde Roșia, pustiind pe toți ungurii, scăpând oarecâți și fugind la Zlatna. Pustiește și risipește tot. Pe urma acestor fapte se lățește vitejia lui Iancu și străbate prin toate părțile. Se cutremură ungurii cu toții de frica lui, ajungând ca fiecare ungur să aibă pe limbă cuvântul: Nagy hunțfuta Ianco (Iancu e tare istet). Și nu se lasă ungurii până nu spun că Iancu ar fi ungur, căci un român nu se poate găsi atât de viteaz în lumea întreagă. Românii râdeau de laudele ungarilor, lăsând după ei.

Totuși nici decum nu s'au lăsat ungurii să nu bată pe Iancu și de a intra în pământul Abrudului, unde ei credeau că în Abrud zac comorile de aur și argint, ca pietrele pe valea Zârnei. Și lăcomia asta mare i-a îndemnat la o mare pregătire de luptă cu Iancu. Aduc tunuri mari împărătești de aramă, iar Iancu avea numai tunuri de lemn de frasin făcute și cercuite cu câte 14 cercuri de fier. Scoală ungurii pe lângă catane toate satele dela Almaș, din prejurul Almașului până sub munte, cu furci, cu securi, cu lănci și înconjoară Abrudul pe de toate laturile cu armată și prin nouă locuri năvălesc pe bietul Iancu. Ungurii toți nădăduesc că acum cu siguranță le va cădea Iancu pradă lor. Cu Iancu erau mulți români din acei scăpați numai cu vieață din mâinile ungarilor din toate părțile țării, fiind arși și jefuiți de ei. Nici nu știau ungurii de unde să se ferească, numai că vedeau unguri morți. Pe urmă dau ungurii să fugă. Numai că acum era mai greu de mers înapoi, căci drumul le era plin de lemne, fiindu-le la unguri foarte greu de a se retrage. Impiedecându-i aici românii, se dau la ei cu armele, dar mai ales cu lăncile. I-a înjunghiat și cu lemne omorându-i ca pe niște câini, luându-le tunurile lor cele de aramă.

Din cei trei căpitani unguri numai unul a scăpat. Feciorii, afară de un dobaș, toți au murit. Pe generalul Vașvari de lângă tunuri l-au prins românii de viu. După ce destul se rugase să-l lase cu vieață, iar moșii îl ocărau, zicându-i: „Ce ai căutat aicea din Țara Ungurească cea bogată și ai venit la noi niște oameni flămânzi prin munții aceștia

puștii și neroditori și nici aici nu te lăsați să ne odihnim", aceste cuvinte aruncându-i-le în obraz s'au repezit la el cu lăncile, despicându-i trupul în patru părți.

Și de data asta s'au întors ungurii rușinați și bătuiți, fiind goniti din pământul Abrudului. Românii lăncului i-au alungat cu bărbăție. Această toată pățind ungurii, s'au cutremurat și mai mult, de frica lui Iancu; ba încă ziceau despre Iancu că nu este curat. Ungurii ar fi dat în schimb orice avut al lor, numai să-l poată prinde.

Peste puțină vreme auzim o tristă veste despre fratele nostru Mihai Ungur, preotul Mureșului, cumcă l-au prins ungurii și l-au dus rob la Oradea, pe motivul că a prins spionul ungurilor mai înainte pomenit și luându-i scrisoarea dela spion, au dat-o în mâna generalului Urban.

Această veste a fost dreaptă. Pe dulcele nostru frate Mihai, ungurii l-au prins rob și l-au dus la Oradea, confiscându-i ungurii tot ce a avut, rămânând preoteasa lui cu 6 copii, jefuită și sărăcită, necăjită foarte. În Oradea l-au examinat ungurii cu deamănuntul, întrebându-l: — „Pentru ce ai făcut aceasta?” Scoțându-l afară să-l împuște, iar dânsul știind foarte bine ungurește, s'a apărut cum a putut el mai bine, mai ales că din vorbă nu-l cunoșteau ungurii dacă-i român sau ungur. Pe urmă l-au băgat în pușcărie și în ziua următoare l-au scos ca să-l împuște. El le-a mai vorbit ungurește, că nu este vrednică fapta lui de moarte. A spus că spionul lor a rătăcit, neștiind nici dânsul că la Mureșul Mare sau la Mureșul Mic a fost mănăst. Dacă a fost mănăst la Mureșul Mic, pentru ce a venit la Mureșul Mare? Prin urmare, numai spionul singur este de vină. Văzând ungurii că vorbește tare bine ungurește, nu l-au împușcat, ci iară l-au băgat în temniță, și iar l-a scos și a treia oară să-l împuște. El iar se apăra zicând și rugându-se că dacă a dat Dumnezeu stăpânirea acestor două țări care se cheamă patria Ungurească, precum în Țara Ungurească sunt tisturi (ofițeri) și scaune de legi și în Ardeal sunt. Și zicând că nu-i cale pașnică să-l omoare în țară străină, adică în Țara Ungurească. De a greșit greșală de moarte în Ardeal, în Ardeal să fie judecat și omorât, unde a săvârșit greșala sau fapta. Și a mai zis: „Ori unde voi muri și mă veți pierde, nu va fi vitejia domniilor-voastre vrednică de mare laudă că ați omorât un om calificat, civilizat, lipsind 6 copii mici și lăsându-i în lume săraci și fără de tată”. Aceste cuvinte le-au pătruns inima la toți cei ce erau de față, lăsându-l și de data asta cu viață. Și totuși iar l-au băgat în închisoare. Acolo a fost rob și închis amărâtul de frate, flămând și necăjit, mai un an întreg, până au venit Rușii în Oradea, nimicind puterea ungurească. Atunci Rușii l-au scăpat și liberat din închisoare.

Până a nu se lăți primejdia revoluției în măsură așa de mare, venise la Huedin 100 de călăreți dragoni cu mânzi să-i treacă în Țara Ungurească; însă aceștia căpătără înștiințare că acolo ungurii s'au răscolat contra armatei împărătești.

Ce să facă dragonii în Huedin? că și pe aici prin prejur încă se aprindea focul revoluției. Ungurii luaseră arme la mână, făceau in-

strucție în toate zilele, învățau instrucția militarăască. Acum dragonii nu puteau nici merge înspre Țara Ungurească, nici să se întoarcă înapoiu la Cluj. În toate zilele eșiau la plimbare cu caii la câmp în hotarul Huedinului și iarăși se întorceau înapoi.

Așa au zăbovit în Huedin vreo șase săptămâni. Odată vine dela Cluj un om sărac, un român, numai în izmene. Era formă ca cerșetor. Se apropie de locotenentul dragonilor, având o carte cusută în izmene, pe care a înmănat-o locotenentului. Sta scris în ea cum că în momentul acela să se urce pe cai făcându-și numai socoteala pe unde să scape, câți mâine dimineată vine din Cluj o mulțime de unguri înarmați numai cu acel scop, să-i poată înconjura și prinde în Huedin, ca să le ia și caii și armele. Acum ce să se facă bieții dragoni, socotind și ei cum să se poată scăpa de această primejdie ce-i amenința, și să nu cadă în mâna ungarilor.

Ei se scoală noaptea în ascuns încet, pentru ca să nu-i zărească cineva și fug cu toții, vrând să treacă muntele Vlădeasa peste munții până la Bălgărad (Alba-Iulia). Dar ei rătăcesc în pădure din sus de Secueni, unde se culcă toată noaptea, amărâți, flămânzi, cu cai cu tot. Plâng de frig. Noaptea mare, ca toamna. Foc n'au cutezat a face. Dimineata se scoală. Li văd secuienii, cari se duc să tragă clopotele, într'o ureche, fac o călăgie, zbiară, strigând să fugă care încotro, că acei oameni au venit să-i omoare pe ei, fug la munte, unde văd lumea cu ochii, iar dragonii văzând aceasta se înspăimântă și ei luând-o pe Valea Săcuiului în sus, și nimeresc pe valea noastră, pe Mărgăușă. Pruncul nostru Mihai s'a fost dus până la Tăul Gârjobi după puțină papură. Uitându-se pe vale în jos, vede niște călăreți cu căști în cap clipicioase. Erau dragonii. Băiatul o ia repede către casă speriat. Ne spune că vin pe vale din jos o mulțime de cătane călări. Se facu îndată o zarvă mare în tot satul. Bieții oameni se înspăimântă. Incep să fugă, bărbați, femei, copii, care încotro. Ioan Ungur văzând atâta spaimă între oameni și frică, a ieșit afară la drum, la vale, și a început a striga la ei să nu fugă nici unul și să nu se teamă, căci aceea sunt cătane împărătești și nu vin să ne facă ceva rău, ci din contră, să ne apere.

Pe urmă au ieșit cu fratele, cu Petre, notarul comunei înaintea lor. Vedeau 6 călăreți dragoni sergenți venind în trap cu caii în spre noi. Noi stam loculul și când la noi ajung, ne întreabă dacă avem unguri în sat. Noi le răspundem că nu avem nici un ungur, pe urmă râd către noi, părându-le bine, dar totuși se iau pe vale în sus, toți cu săbiile scoase până din sus de sat și pe urmă se întorc înapoi. Mulțimea dragonilor intră în sat încet și blând. Vedem înainte pe un povățuitor al lor, Florea, pe țiganul din Huedin, care ne fu tuturor cunoscut, călare pe un căluț slab și mic, numai că nu-i ajungeau picioarele pe jos. Noi nu eram atunci fricoși de loc. Pe urmă se apropie cu blândețe locotenentul de noi și doi plutonieri, ne întreabă dacă nu sunt unguri în sat. Noi le răspundem că nu sunt.

Indată înțelesesem noi despre ce este vorba, și zicem: „Poftiți cu toții, descălecați de pe cai, pentru a vă servi cu drag cu toate cele

de trebuință". Acum stă înaintea noastră un șir lung de dragoni militari, tineri, frumoși, călări, încât îți era drag să te uiți la ei. Le păru foarte bine de primirea ce le-o făcurăm și ordonăm la biraie să facă tot ce le stă în putință și să le dea cuartir la toți, dându-le de mâncare atâta la feciori cât și la cai îndeajuns și să nu se teamă că aceia sunt oameni buni și prieteni de ai noștri.

Comunicată de E. BOȘCA-MĂLIN

D. POPOVICI: CERCETĂRI DE LITERATURĂ ROMÂNĂ¹⁾

În ultimii ani, D. Popovici a publicat numeroase studii asupra scriitorilor români din secolul al XVIII-lea și cel următor. Dintre ele, s'au retipărit în volumul recent apărut numai câteva. Criteriul după care au fost selectate l-a indicat însuși autorul: „Alegerea articolelor a fost determinată de importanța pe care, în clipa de față, o atribuim punctelor de vedere exprimate într'însele”, pentru că ele „năzuesc să fie o contribuție la definirea spațiului căruia îi aparține poporul român, cu tangențele sale orientale și occidentale”. Dar pe lângă semnificația anunțată de pasajul citat, înmănunchierea articolelor verifică prodigioasa activitate științifică a lui D. Popovici și dintr'un alt punct de vedere: „Volumul de față inițiază biblioteca „Studii Literare” a Seminarului de Istoria literaturii române moderne dela Facultatea de Litere din Cluj-Sibiu. Precedată de apariția, în 1942, a buletinului *Studii Literare*, în jurul căruia se grupează, ea însemnează al doilea pas în afirmarea activității desfășurate în acest Seminar sau în legătură cu el. Ea pornește în timpuri atât de aspre, încât simpla enunțare a programului pe care își propune să-l realizeze ar putea să pară un act de îndrăsneală necugetată... Am ținut totuși ca primul volum să apară, în aceste timpuri, ca o mărturie a încrederii noastre nesdruncinate în biruința finală a puterilor spiritului”.

Trei dintre articole: *Primele mărturii de teorie literară în cultura română*, *I. Heliade Rădulescu. Portret intelectual și Cesar Boliac: romanticism și socialism în definiția poeziei* au o trăsătură comună: preocuparea — mărturisită — de a expune analitic și critic elementele de teorie literară, iar pentru jumătatea întâi a secolului al XIX-lea, de ideologie socială adoptate de cultura română; contagiunea de o intensitate rară a curentelor de gândire apusene în cuprinsul ei, precum și efectele înregistrate de aceste curente în ținuturile noastre, dornice de luminare și de progres. În această ordine, D. Popovici și-a concentrat interesul asupra scriitorilor, francezi și germani, din veacul „Luminilor”: La Harpe, Voltaire, Montesquieu, Marmontel, Condillac, Destutt de Tracy, Rousseau, Pufendorf, Lanjuinais, Baumeister, Wolff, etc., urmărind reflexele și rezultatele ideilor răspândite de ei până în depresiunile spiritelor care au izbutit să smulgă poporul român din beatitudinea mentalităților retrograde.

¹⁾ Sibiu, „Cartea Românească din Cluj”, 1944, I—VIII + 296 p.

Operele de prestigiu ale mișcării de „Luminare” au pătruns în țările române și prin contactul nostru direct cu Occidentul; cunoașterea unora dintre ele trebuie însă explicată prin raportarea la Greci, la școala grecească din Principate și profesorii ei. Acțiunii exercitate de această școală îi consacră D. Popovici paginile introductive din studiul despre Heliade Rădulescu, punând în lumină aportul mare al epocii fanariote, văzută până acum printr'o optică deviată, discutată superficial, în studii care se resimt de desorientarea autorilor lor în filosofia secolului al XVIII-lea. Aceleași pagini realizează și o limpezire în privința rolului îndeplinit de Gh. Lazăr, un „Luminător” care, sub anumite raporturi, continua, la București, ideologia ce a preocupat aici, înaintea lui, școala grecească, dar aducea cu sine și un nou element de dinamizare a conștiințelor: „Rolul revoluționar al școlii lui Lazăr nu constă în lansarea unei idei noi (a originii noastre române), pentru că această idee exista încă de mult în conștiința neamului românesc de pe întreg întinsul Daciei, ci în năzuința de a crea în jurul ei aceleași stări de sentiment de care era însoțită în Ardeal: era o tentativă de a provoca apariția conștiinței naționale la un popor care se complăcuse în paradisul ideilor cosmopolite”. Legat de „josefinism”, de „Luminile” austriace, Gh. Lazăr avea să promoveze în capitala Munteniei ideile desprinse din regiunile explorate de mișcarea ce poartă, în nume, efigia liberalului împărat Iosif al II-lea, dând astfel prilej lui Heliade Rădulescu „să continue pregătirea sa de luminător, ale cărei începuturi datau de pe vremea studiilor în școala grecească”.

„Elev credincios al „Luminilor” ardeleni”, H. Rădulescu n'a rămas străin nici de agitația romantismului, așa că lupta lui pe plan literar, social, politic și religios este stimulată, după 1830, de aflulxul unor crezuri captivante. „Organizarea spirituală a lui Heliade însuși”, apoi Lamartine, V. Hugo, Saint-Simon, Louis Blanc, Proudhon, etc. au accentuat îndrumarea sa către valorile ideologiei secolului al XVIII-lea: cultul rațiunii, încrederea în progresul omenirii, cultul pentru ideile cosmopolite, și i-au lărgit orizonturile, reținându-i forțele spirituale într'o ambianță din care aveau să ia naștere și planurile de organizare utopică a societății românești, iar — dincolo de ea — a omenirii în general, dar și formularea clară a problemelor pentru împlinirea cărora va lupta generația revoluției din 1848. Lui D. Popovici, care a examinat tot sbuciumul activității enciclopedice a lui H. Rădulescu, mereu tentat de reducerea opozițiilor dintre concepții de factură diversă, portretul intelectual al marelui scriitor îi apare nuanțat de reflexele cele mai eterogene: „Epavă aruncată de lumea „Luminilor” în secolul romantismului, desfășurarea vieții sale sufletești ne sugerează imaginea acelor stânci ce se ridică pe țărmurile mării și pe care fulgerele le-au ars, vânturile le-au bătut și valurile le-au măcinat. Smuls din lumea intelectuală în care se formase, scriitorul român se găsește prins în ritmul trepidant al vieții spirituale din secolul trecut. Faptul acesta avea să-l facă să fie, pe plan social, un conservator care plutește pe valurile socialiste; în literatură, un clasic îndrăgostit de poezia romantică, iar în ordine religioasă, un credincios care bate totuși la porțile fiecărei idei, întrebând dacă Dumnezeu locuiește înlăuntru”.

Un deschizător de drumuri este și Cesar Boliac. Adeziunea sa uneori la formele pozitive, alteori la cele ditirambice ale romantismului francez și însușirea capitolelor de avantgardă din scrierile lui Fourrier, L. Blanc, Saint-Simon, Proudhon, Cabet, etc., în epoca anterioară anului 1857, fac din el un agent remarcabil, un luptător de frunte pentru integrarea noastră în ritmul cultural occidental. Ceea ce îl individualizează însă pe Boliac față de premergătorii și contemporanii săi este împrumutarea câtorva elemente din opera d-nei de Staël, definiția dată de autorul *Meditațiilor* frumosului, „formulată, cu mult înainte de Radu Ionescu și Titu Maiorescu, în termeni ce ne îndrumă către concepția hegeliană: frumosul nu este altceva decât „o revelație a însăși ideii poetice sub forme externe și simțite”, dar mai ales faptul de a fi „primul teoretician al romantismului în cultura română. Elementele ce determină mai de aproape această poziție înaintată sânt două: repudierea valorilor literare anterioare și încadrarea grandilocventă în prezent în primul rând, iar în rândul al doilea, recepționarea, în faze premergătoare, a unora dintre ideile care cu vremea aveau să devină pietre angulare în crezul literar al lui Taine: făcând ca opera să depindă de mediu și de epocă și îndrumându-se către teoria rasei, el pregătea spiritele române pentru acceptarea sistemului marelui critic francez”.

Articolul închinat de D. Popovici lui *Dimitrie Bolintineanu* deschide perspective noi interpretării operii poetului. Reținem ca deosebit de semnificative datele referitoare la preromantismul său și, în legătură strânsă cu acest curent, la Volney, Bürger, Ossian, Joung și Gray, pentru că reînvierea temelor preromantice de către Bolintineanu însemna pregătirea climatului în care se va realiza poezia de un inegalat nivel artistic, dar de aceeași esență, a lui M. Eminescu. De asemenea trebuie să menționăm analiza ascuțită a baladei fantastice *Mihnea și baba*, a poeziilor din *Macedonele* și *Florile Bosforului*, ca și capitolele destinate poemei *Conrad*, *Traianidei*, literaturii de călătorii și celor două romane: *Manoil* și *Elena*, judecate și în sine, dar și în raport cu *Serile de toamnă la țeară* ale lui Alecu Cantacuzino și *Aldo și Aminta sau Bandiții* de C. Boerescu.

În *Vasile Alecsandri și generația „Junimei”* istoricul literar cercetează detaliat cauzele ce au determinat pe T. Maiorescu și I. Negruzzi să obțină cu orice preț colaborarea lui Alecsandri la *Convorbiri Literare*: era cel mai indicat „scut de apărare” contra animozităților stârnite de vehemența criticilor junimiste; situația reputației literare a înzestratului poet înainte și după apariția periodicului dela Iași: o situație oarecum strâmtorată, din pricina atacurilor „necruțătoare” tipărite în *Atheneulu Romanu*, *Nichipercea*, *Țăranul Român*, *La Voix de la Roumanie*, el găsindu-se astfel „în dispoziția cea mai favorabilă pentru noua publicație”; în cele din urmă, consecințele atitudinii manifestate de T. Maiorescu față de Alecsandri: concesivă până la complăzanță, ea îl pune în conflict cu propriile sale teorii literare.

Într'un alt articol, *Studii franco-române*, se urmărește activitatea literară și publicistică a membrilor coloniei franceze dela București, după 1848. Datele invocate interesează în primul rând literatura ro-

mână, dar, într-o măsură mai redusă, ele completează și unele capitole din cea franceză. Sânt discutați: Auguste Gruson, autorul articolului *Une excursion aux Karpathes* și traducător din I. Văcărescu și V. Cârlova; Vaillant, devenit mistic, descoperitorul „Epopticei”, și Francisc Robin, profesor de limba greacă și poet. Mai multilateral, mai complex decât toți aceștia este însă Ulysse de Marsillac, colaborator la *Românul*, conducătorul publicațiilor *La Voix Roumaine*, *La Voix de la Roumanie*, *Le Pays Roumain*, *Le Journal de Bucarest*, etc., teoretician literar, în *Lecțiile de literatură*, critic competent (a scris și despre P. Ghica, N. T. Orășanu, Gr. H. Grandea, D. Bolintineanu, Revista Română, V. Alecsandri și izvoarele franceze ale unora din pieșele sale, despre colecția acestuia de poezii populare, etc.) și autor a numeroase scrisori și studii despre România (*Lettres sur la Roumanie* și *Études sur la Roumanie*). În concluzie, susține D. Popovici, „profesorul francez aducea o reală curiozitate pentru literatura zilei, dar... în analiza ei se lăsa condus încă, într-o largă măsură, de codul literar clasic. Pe linia aceasta el se întâlnea cu unul din spiritele române de elită ale timpului, Alexandru Odobescu. Luptând pentru păstrarea tradiției, pentru înlăturarea crudităților realiste și a preocupărilor politice din poezie, el mergea pe o cale pe care, în urma lui, avea să se îndrumeze și să recolteze mari succese Titu Maiorescu”.

Din familia spirituală a lui Ulysse de Marsillac face parte și Ange Pechméja. Om de preocupări variate: „În proză, în dramă, în poezia lirică, — pretutindeni el dă expresie aceleiași dorințe de noutate, de particular”, A. Pechméja se simte atras de Baudelaire, pe care îl admiră și îl imită, așa încât se poate afirma, că opera lui „aducea în țările române o timpurie participare la poezia baudelairiană”. În anumite momente, atenția lui s'a fixat și asupra literaturii române, din care traduce — până la cap. XVIII — romanul *Ciocoii vechi și noi* (în foiletonul ziarului *Le Pays Roumain*) și mai multe balade populare, între altele *Miorița*. „Traducerile lui Pechméja pot fi socotite printre cele mai bune traduceri făcute din românește”. Se impune de asemenea să notăm articolul său *Despre frumos* (1860) și ostilitatea față de realism, exprimată în *Quelques réflexions à propos du réalisme dans l'art*. Contribuția lui D. Popovici din *Studii franco-române* este inedită în cea mai mare parte, ceea ce, adăugându-se la originalitatea concluziilor, sporește considerabil valoarea articolului.

Vorbind despre *Evoluția concepției literare a lui G. Bogdan-Duică*, D. Popovici ne-a dat cel mai desăvârșit portret al fizionomiei lui ideologice. D-sa studiază amănunțit în special „peregrinarea” lui Bogdan-Duică între diferitele sisteme estetice, drumul străbătut de el din epoca debuturilor critice, de când era „un resonator fidel al teoriilor lui Maiorescu”, până la ancorarea sa în domeniul istoriei literare, și identifică totdeauna izvoarele străine care stau la baza codului critic și estetic al acestuia: Marmontel, Batteux, Lessing, Hegel, Taine, Brandes, etc. Absorbit de prezentarea cât mai completă a evoluției teoriei literare a lui Bogdan-Duică, D. Popovici găsește totuși prilejul să-și enunțe și pozițiile ideologice proprii. Ne limităm să reproducem aici doar alineatul final din mărturisirea d-sale: „Literatura comparată, care a fost

și care continuă încă să fie studiul *dependențelor de fond*, trebuie să-și lărgască sfera preocupărilor sale și să devină în același timp studiul *diferențelor de expresie*".

Inventarierea sumară a problemelor desbătute în *Cercetări de literatură română* ne-a dovedit că, sub raportul informației științifice, ceea ce caracterizează îndeosebi studiile lui D. Popovici este bogăția surprinzătoare a materialului documentar. După lectura lor, rămâi cu impresia că fiecare cuvânt a fost meditat temeinic, fapt care relevă nu numai un cult particular pentru conținut, ci și o venerație singulară a frazei, concisă și scânteietoare.

I. VERBINĂ

D. PRODAN: TEORIA IMIGRAȚIEI ROMÂNILOR DIN PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN TRANSILVANIA ÎN VEACUL AL XVIII-lea*)

Teoria imigrației Românilor din Principatele Române în Transilvania, în secolul al XVIII-lea, și-a găsit în istoriografia maghiară, dela plasmuitorul ei, istoricul Jancsó Benedek, numeroși susținători, care — cu argumente în plus — au încercat să-i consolideze punctele de sprijin.

Dela formularea ei, a fost adoptată de aproape toate tratatele de istorie, nu atât ca un bun comun cucerit de știința istorică maghiară, cât pentru concluziile cărora le servea ca punct de plecare. Într'adevăr, după teorie, Românii alungați din Principate de apăsătorul regim fanariot, imigrează în Transilvania, unde află stări sociale și economice mai bune, majorează numărul Românilor aflați aici, dar, în același timp constituie și elementul negativ, în fața căruia se năruie toate străduințele maghiare de a-l ridica pe o treaptă de civilizație mai înaltă.

La începutul studiului, autorul redă, în traducere, pasaje caracteristice din teoria de care se ocupă, după expunerea făcută de istoricul Iuliu Szekfű și cuprinsă în istoria generală maghiară: Hóman Bálint — Szekfű Gyula, *Magyar történet*, ed. VI, Budapesta, 1939. Nu ne putem reține să nu spicuim câteva fragmente:

„În voevodate, țaranul valah — după descrieri valahe — dormea pe pământul gol, sub cap își puneă o piatră în loc de pernă, acoperământul lui era bolta cerească, singura lui mobilă o rogojină sdrențuită, unica lui hrană mămăliga" (p. 11)... „trecând granițele Transilvaniei ei găseau numai decât un mai înalt grad de cultură, o mai mare siguranță a vieții și averii, o mai fructuoasă muncă" (p. 9). „Contactul dintre Maghiar și Valah, pentru Valah însemna neconținut posibilitatea de ridicare din barbaria străbună, primul e element dătător de cultură, al doilea primește cultura, o primește de-a-gata, sau pur și simplu și-o însușește dela celălalt" (p. 10). „Maghiarimea nu numai că a apărut cu jertfe de sânge, consumându-se pe sine fără vreo bănuială, această linie primejdută a civilizației europene, atunci când aceste popoare ale raialelor, în nedisciplina lor barbară, n'au fost în stare să pornească nici măcar o singură răscoală organizată împotriva jefuitorilor lor turci, nu numai acesta a fost meritul european și tragicul poporului nostru,

*) *Studiu critic*. Sibiu, 1944. Tip. „Cartea Românească din Cluj", 8°, 173 p. (Biblioteca Institutului de Istorie Națională, XVIII).

ci și faptul că, în același timp, a primit la sânul său pe robii fugari și s'a străduit neconținut, cu noi și noi mijloace, să-i înalțe spre cultura sa" (p. 10).

D-l Prodan își propune o reexaminare a teoriei, atât în liniile ei generale, cât și, mai ales, în partea pozitivă, din pasiunea cercetătorului de a participa, cu argumente noi, la o problemă în discuție, după cum însuși mărturisește. Stăpân pe material, cu o logică strânsă, cu răbdare și migală, împinge discuția până la amănunte, care ar părea de însemnătate minimă, dar care, în ansamblul lor, sunt de natură să dărâme întregul eșafodaj al unei teorii istorice, fără suficient reazim documentar. Nu se pierde în considerații generale, ci intră, dela început, în miezul problemei, supunând unui examen critic datele demografice ale teoriei și temeiurile ei documentare.

Pentru stabilirea numărului Românilor, a evoluției lor demografice și a raportului de procentaj între națiunile din Transilvania în secolul al XVIII-lea, teoria are la bază două lucrări, anume: a lui Jancsó Benedek, *Istoria năzuințelor naționale române și starea lor actuală I—II*, Budapesta 1896—99, iar a doua *Populația Ungariei pe timpul Sancțiunii Pragmatice 1720—21*, a lui Acsády Ignác, niciuna dintre ele însă nu se sprijine pe vreun recensământ general, ci fie pe chibzuiele personale arbitrare, potrivit cu trebuințele teoriei, fie pe izvoare tendențios interpretate sau, în cel mai bun caz, pe conscripții de dare. Se străduiește însă din răspuseri să facă dovada că Românii din Transilvania, în secolul al XVIII-lea, nu se puteau înmulți prin spor natural, așa, încât să ajungă la majoritate absolută și că sporul se datorește emigrării din Principate, adică este de dată recentă.

Autorul analizând datele teoriei, probează până la evidență, că numărul contribuabililor e departe de a acoperi pe cel al locuitorilor, în special în ce-i privește pe Români, care constituiau marea majoritate a populației sărace și, deci, neimpozabilă, fără a mai vorbi de sustragerile posibile și sigure dela acest fel de conscripții.

Scoțând în evidență lacunele conscripțiilor de dare, calculând evoluția demografică normală și întrebându-l înseși datele cu care operează teoria istorică maghiară, demonstrează că *numărul Românilor din Transilvania nu numai că nu a sporit prin imigrații de peste munți, dar că mișcarea s'a produs tocmai invers, o emigrare din Transilvania în Principate.*

E adevărat că a existat o mișcare de populație în sec. al XVIII-lea, ea a fost mai masivă însă înăuntrul granițelor, și nu s'a produs numai în Transilvania, iar cauzele ei trebuiesc căutate în evoluția demografică firească, apoi în stările sociale și economice și, în sfârșit, se datorește evenimentelor de ordin istoric.

D-l Prodan nu neagă nici sporadicele urme istorice lăsate de trecerea Românilor de peste munți în Transilvania, numai că, așa cum foarte bine remarcă, sunt incomparabil mai multe documentele care atestă trecerile inverse.

Partea cea mai meritorie a lucrării o aflăm în confruntarea stărilor din Principatele Române cu cele din Transilvania. Nici autorul teoriei maghiare, nici susținătorii ei nu studiază starea țărănimii din

Principate după scrieri istorice temeinice sau după publicații de documente, nici nu o compară cu stările din Transilvania. Ceva mai mult, până și starea țăranimii din Transilvania este superficial studiată. Și doar acesta este argumentul esențial al teoriei pentru trecerea masivă de populație românească peste Carpați: stările mai rele din Principate, stările mai bune din Transilvania. Sarcina aceasta și-o ia d-l Prodan. Aici aflăm și partea cea mai plină de interes a lucrării d-sale.

De sigur, d-sa însuși nu face decât o schiță comparativă — o cercetare amănunțită a sarcinilor iobăgești, feudale și fiscale, din Transilvania, raportate la stările din Principate, ar fi reclamat un studiu aparte — dar prezentarea, așa sumară cum este, se integrează organic în ansamblul lucrării și constituie pârghia de rezistență a argumentării că Românii din Principate nu aveau motive să treacă în Transilvania și că, dacă a fost vreo trecere, aceasta s'a făcut în sens invers, așa după cum s'a văzut și din expunerea datelor statistice.

Cercetând sarcinile feudale ale iobagului din Transilvania, în raport cu aceleași sarcini în Principate, examinează rând pe rând: dijma, cenșul, robotele, sarcinile indirecte, apoi obligațiile fiscale, ajungând iarăși la concluzia că *sensul migrațiunilor, din cauza sarcinilor iobăgești, a fost dinspre Transilvania spre Principate*.

Între cele mai sigure dovezi despre sensul migrațiunilor, amintește așezările transilvane din Țările Române în sec. XVIII și XIX, precum și emigrația Secuilor.

Un important capitol al lucrării autorul îl consacră păstoritului românesc, întrebându-se, pe bună dreptate, cum au putut trece Românii în Transilvania turmele lor de oi, fără să lase urme documentare la vămi, așa cum s'a întâmplat cu trecerile din Transilvania în Principate? Mișcării păstorești, și păstoritului în general, i-au fost consacrate numeroase alte lucrări, toate căzând de acord, pe temeiul documentelor, că trecerea s'a făcut *numai din Transilvania în Principate, mai ales în Țara Românească*.

Când premisele tezei maghiare sunt false, așa cum dovedește autorul punct cu punct, false sunt și concluziile de ordin istoric și cultural, asupra cărora d-l Prodan nici nu mai insistă. Și e păcat că nu insistă, fiindcă avem impresia că această parte finală a studiului a fost tratată cu mai multă căldură.

Teoria imigrației Românilor din Principate în Transilvania în secolul al XVIII-lea nu s'a născut dintr'o necesitate științifică, ci pentru a susține un iluzoriu drept istoric. De aceea fugarii români trebuiau să fie păstori seminomazi, semisălbatici, incapabili de cultură. Străduința maghiară de a-i transforma în popor de ordine și de cultură s'a lovit de insuficiența lor nativă. Căci imaginarul drept istoric avea nevoie de suportul „misiunii civilizatoare”, creată de optica falsă a istoriografiei maghiare.

Fără considerații teoretice de prisos, informat și bine documentat, cu un simț critic caracteristic, autorul operează numai cu date pozitive, imprimând studiului seriozitatea maturității științifice, care îi asigură trăinicia.

O COLECȚIE DE MONOGRAFII ALE ȘCOALELOR PRIMARE CONFESIONALE DIN TRANSILVANIA

Istoria învățământului primar din Transilvania e prea puțin studiată, aproape necunoscută. Afară de studiile d-lui prof. univ. Onisifor Ghibu despre materiile de învățământ și afară de monografiile d-lui insp. gen. C. Stan: *Școala Poporană din Făgăraș și de pe Târnavă, vol. I. Făgărașul* și ale regretatului inspector Marian Sas despre Școlile primare din jud. Alba, alte studii-monografii nu știu să avem decât scurte monografii publicate ocazional în diferite reviste de specialitate, ca de pildă în revista „Școala Noastră” a învățătorilor din județul Sălaj ș. a.

Un studiu mai temeinic asupra trecutului învățământului primar este îngreunat foarte mult prin faptul că școlile noastre, pe vremuri, n'au avut arhive proprii. Fiind la noi în Transilvania învățământul primar confesional, deci lăsat în grija celor două biserici, putem afla date în arhivele parohiale, cari însă se restrâng mai mult la angajarea învățătorilor și la retribuțiunile acestora, fără să fie dosare speciale referitoare la învățământul propriu zis.

Arhivele școlare independente s'au introdus abia prin legea din 1883 și mai ales prin legea din 1896. Cele mai multe însă au fost nimicite în timpul revoluției din 1918.

Astfel cercetătorul de azi, pe lângă cercetarea arhivelor sărăcicioase ale parohiilor și arhivele consistoarelor, se vede nevoit să se mulțumească de cele mai multe ori numai cu ceea ce s'a păstrat prin tradiție, mai ales când e vorba de trecutul mai îndepărtat.

Treptat, cum trece timpul, se pierd și aceste mărturii prețioase, ce se mai pot culege azi din spusele bătrânilor satelor noastre. Bătrânii duc cu ei în mormânt mărturiile trecutului nostru.

În anul 1932, fiind inspector general al învățământului secundar, am fost numit și de inspector general pentru învățământul primar, având însărcinarea de-a îndruma activitatea extra-școlară a membrilor corpului didactic din acest învățământ, în special a celor din Transilvania.

Am constatat, încă mai înainte de aceasta numire că foarte mulți învățători, veniți în Transilvania din alte părți ale țării, nu cunoșteau trecutul învățământului nostru primar și nu cunoșteau nici chiar trecutul școlii, în care activau. Mulți aveau convingerea, că aici în Ardeal n'a fost, înainte de unirea din 1918, un învățământ primar românesc, ci unguresc și astfel se credeau, că ei sunt inițiatorii unei ere noi în viața școlară și chiar națională a Românilor din Transilvania, sau erau continuatorii unei activități școlare și naționale ori cât de modestă ar fi fost aceasta, pentru că nici n'o cunoșteau cei mai mulți.

Am socotit, că e mai bine, ca fiecare învățător să-și cunoască în primul rând școala, unde activează și apoi pe urma unor discuții colegiale, chiar indirect să cunoască în linii mari, cel puțin, trecutul învățământului nostru din Ardeal.

Cunoscând de altă parte, cum spuneam, că ne lipsește o istorie a învățământului primar din această parte a țării, am crezut, că prin contribuția învățătorilor se pot culege multe date istorice relativ la

problema învățământului nostru primar, din puținele și modestele arhive ce ne-au mai rămas și mai ales se vor putea păstra pentru posteritate multe date, pe cari le mai putem avea azi numai din mărturiile bătrânilor și din tradiția satelor noastre.

Primul meu gând, pe urma numirii mele de inspector general și pentru învățământul primar, a fost, din considerentele de mai sus, să cer dela fiecare învățător-director, câte-o monografie a școlii unde activează.

Intr-o adresă circulară, precizând intențiile pe cari le am, am fixat și câteva puncte de directivare, după cari socoteam că ar fi bine să se alcătuiască aceste monografii. Anume:

Să utilizeze în primul loc arhiva școlii, dacă este, apoi arhiva parohială, arhiva primăriei și eventual alte izvoare scrise, în cari ar avea ceva indicații, ca de pildă însemnări pe vechile cărți bisericești;

să steie de vorbă cu generația mai bătrână din sat, să afle dela bătrâni, cum a fost școala pe timpul lor și cine i-a învățat;

și să afle dela ei tot ce s'a păstrat ca amintire despre școală din timpurile mai vechi.

În cursul acestor investigații, să se cerceteze, cari au fost învățătorii, în ordine cronologică și fiecare cât timp a servit în acel sat;

învățătorii ce calificare au avut și în ce școală și-au făcut pregătirea;

ce metode au folosit în instrucție și cu ce rezultat (câți ștutori de carte mai sunt de pe vremea lor);

ce activitate au desvoltat pe teren național și cultural (dacă au luat parte la mișcările din anul 1848, apoi cu ocazia Memorandului, la adunarea dela Alba-Iulia din 1918, ori alte evenimente mai importante din trecut; înființare de biblioteci, ziare cetite în sat ș. a.);

câți intelectuali (cu numele) au eșit din respectiva școală primară și ce funcțiuni au ocupat;

ce salariu au avut și dela cine l-au primit.

Ce manuale școlare au întrebuințat și dacă se mai găsesc astfel de manuale, să se păstreze câte-un exemplar în biblioteca școlară locală;

ce clădiri școlare au fost și dacă mai sunt și azi din cele vechi, să fie fotografiate.

Acest chestionar multiplicat a fost trimis fiecărui învățător-director prin Revizoratele școlare, cu invitarea, ca până la un anumit termen să răspundă, trimițându-mi un exemplar din această monografie. Chestionarul a fost trimis prin Revizoratele Școlare Județene, din 15 județe ale Transilvaniei. N'a fost trimis în județele din Banat și Bihor, ca să nu se aglomereze prea mult material deodată, ci urma să-l trimit mai târziu, după vreun an, iar în cele trei județe din Secuime voiam să-l trimit numai după ce voi fi putut să-mi fac un așa program de lucru, ca să mă deplasez personal în cât mai multe centre și localități cu o conștiință națională românească mai trează, ca pe bază de date mai precise să pot urmări problema.

Din cele 15 județe ale Transilvaniei am primit răspunsuri din 14 județe (unul singur n'a răspuns), iar Banatul, Bihorul și Secuimea au rămas nechestionate, — pentru că schimbându-se vremurile și cu ele oamenii mi s'a retras oficial atribuțiunea ce o aveam și astfel am fost adus în situația de-a nu mai putea activa pe acest teren.

Răspunsurile primite, deși mulți învățători-directori au rămas datori cu ele, au trecut peste orice așteptare — spre cinstea Revizoratelor școlare și a colegilor învățători, deoarece am primit la vreo 1600 de monografii! Și dacă multe au fost inutilizabile, în schimb multe sunt lucrări atât de temeinice, încât ar putea fi publicate în forma, în care au fost redactate de autorii lor.

În anii următori, în timpul liber de care am dispus, am studiat aceste monografii și din cele vreo 1600 de monografii am reținut ca bune ori cel puțin ca utilizabile, 1347 monografii. Acestea le-am prins, după județe, în 17 dosare șnuruite.

Județele, înșirate după situația geografică sunt următoarele :

Județul Făgăraș . . .	1	dosar cu	57	monografii
" Sibiu . . .	1	" "	54	"
" Hunedoara . . .	1	" "	14	"
" Târnava Mare . . .	1	" "	30	"
" Târnava Mică . . .	2	" "	190	"
" Alba . . .	1	" "	87	"
" Mureș . . .	1	" "	113	"
" Turda . . .	1	" "	68	"
" Cluj . . .	1	" "	115	"
" Someș . . .	2	" "	186	"
" Năsăud . . .	1	" "	20	"
" Sălaj . . .	2	" "	251	"
" Satu Mare . . .	1	" "	148	"
" Maramureș . . .	1	" "	14	"

Total 17 dosare cu 1347 monografii.

Studierea și completarea acestor monografii cu date din alte studii similare, din arhivele consistoarelor, ale județelor, ale centrelor protopopești, ale preparanților de pe vremuri, apoi din diferite reviste și ziare, monografiile diferitelor instituții, ca mănăstiri, ori școli pentru pregătirea învățătorilor, cum au fost cele grănicerești din Orlat, Năsăud ș. a., nu poate fi munca unui singur om, ori cât de bine intenționat ar fi.

Mi-am dat seama dela început de această realitate, fără să mă fi gândit vreodată, că a-și putea utiliza, singur acest material în întregime. Am cugetat însă că vor veni anii de odihnă, după anii de activitate profesională, când apoi voi putea studia cel puțin o mică parte din acest material și voi putea găsi un mănunchiu de tineri iubitori de trecutul școlilor noastre, cari vor completa lucrarea începută. Dar locul anilor de odihnă și muncă liniștită, l-au luat durerosul refugiu din anul 1940, apoi anii de război cu toate grijile și mizeriile inerente — și astfel am rămas numai cu bunele intenții și cu regretul adânc de-a nu fi putut înfăptui nimic din tot ce am plănuisit și pe de-asupra cu frământările, cum aș putea salva acest material pentru alte timpuri și alți oameni mai competenți în materie și mai norocoși.

INSEMNĂRI

PRO TRANSILVANIA

Când Hitler și Mussolini prin blestematul diktat dela Viena, și-au infipt mișelește pumnalul în trupul țării, am gemut sub durerea loviturii, dar n'am renunțat niciodată la lupta pentru dreptul nostru. E adevărat că aveam adeseori impresia că dăm lovituri în gol. Legați de câțiva ambițioși inconstienți sau vânzători de neam la carul nebulniei hitleriene, cu o censură impusă de un regim lipsit de cel mai elementar simț al demnității naționale, suspecți mereu de regionalism, când prin apărarea provinciei noastre noi nu ne gândeam decât la românism, n'am putut da adevăratul glas durerii noastre, nici n'am putut izbi cum se cuvine în dușmanul de veacuri.

Prin actul dela 23 August, săvârșit de cuminenția și curajul M. S. Regelui și a sfetnicilor săi, care reprezintă în modul cel mai autorizat întreaga națiune, lupta noastră a intrat pe făgașul cel drept. Alătura de aliații noștri firești — aceia care au consfințit actul dela 1 Decembrie 1918 — cu sprijinul glorioasei armate roșii, una din cele mai formidabile pe care le-a cunoscut istoria, victoria e mai aproape ca oricând. Tăvălugul dreptății istorice se va prăvăli încă odată peste aceia care au crezut că-l pot întoarce dela cursul lui firesc. Ardealul va fi al nostru, al nostru pentru totdeauna. Să contribuim cu toate puterile noastre, să nu precupețim nici un sacrificiu, pentru a elibera cu un ceas mai de vreme pe frații care ne așteaptă în ghiara celor mai cumplite primejdii.

Aceasta este cea dintâi datorie a ceasului de față.

După îndeplinirea ei putem trece apoi la treburile noastre interne. Dreapta lor orânduire a fost asigurată prin restabilirea libertăților publice. Numai în spiritul lor, numai prin respectarea lor sinceră și integrală, neamul românesc își va găsi echilibrul necesar pentru greaua muncă de refacere și ispășire care-l așteaptă.

Ion Breazu

LIVIU REBREANU

A coborât în mormânt, la vârsta de 59 ani, Liviu Rebreanu, scriitorul care ne-a dat pe *Ion, Pădurea Spânzuraților și Răscoala*, cel mai mare ctitor al romanului românesc. La trecerea lui dintre cei vii, s'au spus și cuvinte aspre despre om. Cel puțin în parte, ele erau meritate. Vieța lui Liviu Rebreanu, dacă explică unele aspecte ale operii lui, nu este făcută să i-o înalțe. Ea are culoarea ștearsă, sau mai de grabă lipsa de culoare etică a lui Titus Herdelea, personajul întâlnit în mai multe din romanele sale, în care autorul s'a zugrăvit pe sine însuși, cu aceeași obiectivitate cu care a intrupat atâtea tipuri reprezentative ale societății românești. Opera în schimb se ridică, asemenea unui uriaș bloc de granit, pe mormântul lui, sfidând dintele vremii. Ea este cea mai monumentală epopee a țărânimii noastre, adecă a clasei noastre cele mai reprezentative și mai numeroase. Liviu Rebreanu a zugrăvit-o cu aceeași măiestrie în indivizi sau în masă, legată.

de pământ, puternică și prăvălitoare ca un element al naturii. Țărâniștea ardelenă în *Ion*, țărâniștea din vechea țară în *Răscoala*, țărâniștea românească de pretutindeni și de totdeauna a pătruns prin acest fiu al Nășăudului în literatura noastră și într-o mare măsură, în literatura universală. Este un merit suficient acesta pentru ca amintirea lui să rămână vie, să crească chiar cu trecerea anilor.

I. B.

DREAPTA CINSTIRE A LUI GHEORGHE COȘBUC

La mormântul lui Gheorghe Coșbuc din cimitirul Bellu, a fost inaugurat, la 20 Aug., monumentul ridicat din inițiativa ziarului *Ardealul* din București. Batjocura săvârșită de Unguri prin înălțarea bustului poetului din fața liceului din Nășăud, a fost reparată deci, de către conștiința rănită a neamului. Reparată în parte numai, căci în întregime nu va fi decât atunci când bustul va fi reînălțat de brațe biruitoare românești pe soclul de pe care a fost doborât. Coșbuc va reveni astfel între ai lui, din sufletul cărora n'a putut de altfel să fie șters niciodată.

În coloanele ziarului care a luat inițiativa monumentului, citim un călduros indemn pentru o ediție completă și critică a operei lui Coșbuc. Este c elementară datorie față de această operă, care a crescut și va crește încă generații întregi, să o înfățișăm în adevărata ei lumină. Edițiile Cărții Românești sunt scandaluoase¹⁾. Situația aceasta nu mai poate dura. Fie „Cartea Românească”, fie o altă editură să-și ia sarcina unei ediții complete și critice. Atenție însă la vână-

toriilor de ediții! Ei mișună în capitală și sunt meșteri în a face tot felul de prestațiuni asupra caselor de editură. O asemenea lucrare cere timp, pricepere și muncă. Când avem chiar în literatură noastră modele atât de strălucite ca ediția lui Eminescu de Perpessicius, nu ne mai putem permite ediții de mântuială, făcute cu singurul scop ca autorii să-și încaseze onorarul lor gras.

I. B.

Dr. VASILE BOLOGA

S'a stins în Iulie a. c. la vârsta de 85 de ani și bătrânul acesta frumos și liniștit, unul din cele mai alese exemplare ale învățământului românesc din Transilvania și unul din slujitorii cei mai credincioși ai „Astrei”. Originar din județul Alba, după ce a absolvit institutul pedagogic din Sibiu, a fost câțva timp învățător în Vinerea și în Orăștie, pentru ca după excelențe studii la Universitatea din Pesta și Viena să intre în învățământul secundar, legându-și întreaga carieră — și așa putea spune întreaga viață — de cea mai bună școală de fete din Ardealul dinainte de Unire: Școala civilă a Asociațiunii. În 1888 a fost numit profesor, iar începând din 1893 a fost directorul acestei instituții, pe care a dăruit-o României Mari încărcată de prestigiu, conducând-o alți șapte ani și după ce a fost transformată sub regimul românesc în liceu și etatizată.

Crescut în spiritul generației junimiste ardelenă dela 1880, care ne va da glorioasă epocă a *Tribunei*, generație puternic orientată spre izvoarele populare, Vasile Bologa va fi un militant pentru noile idei literare și culturale încă de pe băncile școlii. La seminarul din Sibiu îl găsim printre culegătorii de literatură populară, iar la „Petru Maior” din Pesta unde face parte din comitet prin 1887/1888, luptă pentru introducerea ideilor junimiste. Dragostea pentru folclor și-a păstrat-o până la adânci bătrânețe. Rod al ei sunt cele două culegeri.

1) Pentru cei cari cred că aprecierea noastră este prea tare, să citească cercetarea critică asupra acestor ediții, făcută de d-l N. Creangă în *Luceafărul*, Sept. 1944. D-l Creangă greșeste însă adeseori când, în lipsa unei ediții îngrijită de poet, face numeroase ipoteze, raportându-se la o ediție imaginară. Trebuia să întârzie publicarea articolului până la cercetarea edițiilor prime, cari nu sunt așa de anevoie de găsit în Sibiu.

pe care ni le-a dat: una de colinde și alta, mai bogată, de doine și hore. Le-a făcut cu elevii și elevele lui, în spiritul cărora a căutat astfel, asemenea multor dascăli ardeleni, să păstreze cultul pentru sufletul popular, ferindu-i de instrăinare. Ne-a mai dat apoi câteva manuale școlare, cuvântări, studii pedagogice și istoricul școlii pe care a condus-o.

De „Astra” a fost legat nu numai prin faptul că a fost mai bine de 3 decenii directorul unuia din cele mai importante așezăminte ale ei, ci și prin colaborarea lui activă la munca pe teren a instituției. Timp de 3 ani (între 1894—97) a fost al doilea ei secretar, iar către sfârșitul vieții a fost ani de-a rândul membru al Comitetului Central, fiind nelipsit la ședințele lui, contribuind cu vorba sa cumpănită și înțeleaptă, cu îndelunga sa experiență, cu spiritul său drept, deschis totdeauna ideilor noi, la rezolvarea multor probleme delicate.

I. B.

„ASTRA” ÎN SECUIME

D-l I. Z. Tóth se ocupă în Anuarul dela Cluj al Institutului de știință al Ardealului pe anul 1940—41 de *Activitatea de românizare a „Astrei” în Secuime.*)

Lucrarea aceasta de 59 de pagini descrie activitatea „Astrei”, în ce privește problema săcuiască, printr’o prismă neobișnuită față de alte lucrări ungurești de asemenea natură. Iată ce ne face să revenim asupra ei. E aproape imparțială, autorul nefăcând o critică a acțiunii de românizare întreprinsă de „Astra” în Săcuime, ci s’a străduit mai mult să o dea de exemplu cititorilor săi. E poate mai mult un strigăt de alarmă și o atragere de atenție a conaționalilor lui din Transilvania. Probabil acesta e și motivul că ziarul din Cluj, *Keleti Ujság* în numărul său din 6 Februarie 1944, obligă pe toți Ungurii să o citească: „E de datorita noastră să cunoaștem această operă (a

„Astrei”), deoarece ea a avut un rol serios în descompunerea suferită de maghiarime în 1918 și în tragedia care i-a urmat după aceea”.

Interesanta lucrare eșalonează activitatea „Astrei” în două epoci mari: prima înainte de introducerea în acțiunea ei a principiilor de biopolitică și a doua dela 1927 încoace, de când întreaga activitate desfășurată a avut la bază noua gândire.

Autorul consideră că activitatea „Astrei” înainte de Unirea cea mare, până la 1905, atât pe teren social, religios și economic, cât mai ales în domeniul spiritual, a fost concentrică, vizând un singur țel: Unirea. Dela 1905 până la Unire, epocă de asiduă activitate politică, „Astra” nu s’ar fi amestecat în lupta dusă de parlamentari pentru câștigarea de drepturi politice pe seama poporului român. Ar fi stat pasivă față de această acțiune, mulțumită, că mai înainte făcuse totul: conștiința națională era pregătită.

Anii care au urmat imediat după războiul mondial sunt prezentați de d-l Tóth ca lipsiți de scop și ideal. Atât în Ardeal, cât și în Vechiul Regat, — spune d-sa — cei bătrâni au fost cuprinși de un materialism pronunțat, iar tinerii de alergarea după căpătuială. Numai după multă trudă, V. Goldiș, unul din președinții cu înaltă conștiințiozitate, prin greutatea cuvântului lui și stimat de toți, a reușit, după ce a alergat în mai toate plășile din 22 de județe ardelenene, să animeze și să îndemne cercurile culturale la o reorganizare și la înscrierea de noi membrii. Goldiș deși nu a reușit să deschidă societății un nou drum, totuși a așezat-o pe picioare și mai ales a creat posibilitatea nașterii și introducerii în sânul ei a unui curent nou. Și, într’adevăr, realizarea acestuia nici nu a întârziat mult. În 1925, la propunerea și după principiile expuse de Iuliu Moldovan, „Astra” își organizează Secția medicală și Subsecția de Eugenie și Biopolitică

) Az „Astra” románosító tevékenysége a székelvöldön.

(aceasta din urmă atunci s'a înființat). În cadrele celei din urmă și în broșurile *Igiena națiunii*, (1925) *Biopolitica* (1926) se difuzează apoi în sânul societății românești nouile principii care trebuie să guverneze viața familiilor și a neamului. Cu acestea începe a doua perioadă de activitate a „Astrei”. În curând, la începutul anului 1927, subsecția și-a scos și un periodic, *Buletinul eugenic și biopolitic*, în care printr'o literatură susținută se militează pentru biopolitică, știința guvernării bazată în primul rând pe capacitatea biologică a cetățenilor. Autorul se ocupă apoi detaliat de principiile acestei științe. Relevă importanța acordată de I. Moldovan capitalului uman și citează din *Biopolitică*: „*Capitalul uman este totalitatea cetățenilor, iar prosperitatea biologică este integritatea lor fizică, intelectuală și sufletească*”. După ce descrie ce a înțeles I. Moldovan sub patrimoniul etnic care dă înțeles noțiunii de „neam”, trece și analizează activitatea desfășurată de „Astra” în Săcuime.

Autorul fără să fie de acord cu lucrările făcute de mai mulți cercetători români asupra Ținutului săcuiesc și asupra originii etnice a Săcuilor, totuși descrie pe larg atât rezultatele acestora, cât și lupta de reromânizare, începută pe baza lor. Relevă că până la adunarea generală a „Astrei” din 1934 dela Târgu-Mureș, reromânizarea nu a prins rădăcini, cu toate că însuși N. Iorga, cât și S. Opreanu, G. Popa-Liseanu și alții au adus importante contribuții în această materie.

În urma discursului prezidențial, rostit la Tg.-Mureș de I. Moldovan, în care pe baza cercetărilor serologice făcute în Transilvania de S. Manuilă și G. Popovici și în Săcuime de P. Râmneanțu s'a accentuat că: „*Putem afirma fără posibilitate de contradicție, că majoritatea populațiunii din Săcuime este de origine etnică românească, indiferent dacă mai vorbește sau nu limba noastră, dacă mai*

aparține sau nu credinței noastre, dacă a mai păstrat sau nu amintirea legăturii firești cu neamul românesc” (citatul lui Tóth). Autorul arată rolul pe care l'a jucat biserica, școala, administrația și variatele resorturi de conducere în plină colaborare și după un plan unic pentru reromânizarea Săcuilor.

Autorul conchide că e un succes al „Astrei” faptul că s'a acceptat formula: „*Ocotirea elementului românesc din Săcuime este o problemă de stat, națională*”.

Vorbind despre rolul, mai ales spiritual, jucat de „Astra” în problema săcuiască, în mod exagerat autorul descrie apoi concursul Statului și al oficialității locale române. Școlile primare și bisericile, școlile țărănești, cursurile de gospodărie, cursurile de limba română pentru adulți și numărul mare de biblioteci înființate de „Astra”, prin conducătorii ei locali, care natural că au fost și funcționari, le atribuie Statului. D-sa susține că ele au fost rezultatul material al diferitelor consilii ministeriale regionale, al ședințelor cu directorii din ministerele interesate și al prefectilor din cele patru județe din Săcuime. În anul 1938 atribuie un rol însemnat și Serviciului Social și Fundațiilor Regale, care înțelegând misiunea „Astrei” în Săcuime, au lăsat pe seama ei activitatea care le-a revenit lor prin nouile legiferări, acordându-i o însemnată contribuție bănească.

Ca încheiere, d-l I. Z. Tóth dă activitatea Astrei ca exemplu pentru societățile culturale ungurești, ceea ce reiese și din recensia făcută lucrării lui de ziarul *Keleti Ujság*. Acesta scrie: „*Și dacă am învățat ceva din rezultatele „Astrei” atunci să învățăm aceea, că nu statul, nu politica e aceea care dă forță neamului. Cine așteaptă totul dela stat, cine nu cunoaște și nu împlinește obligația propriului său neam în domeniul chemării și sacrificiului individual, acela rămâne slab și slăbește și puterea rasei, neamului și națiunii*”.

P. Râmneanțu

„INSEMNARE” DESPRE STRIGOI ÎN-
TR’UN MANUSCRIS DE FIZICĂ EX-
PERIMENTALĂ, DIN ANUL 1848

În colecția de cărți și manuscrise vechi pe care o am, este și o *carte-manuscris* de fizică experimentală, din anul 1848.

Titlul manuscrisului este: *Elementa Physicae Theoreticae et Experimentalis in usum Auditorum suorum, ab Andrea Papp Liviu. In Lyceo Episcopali Blasien si Physices Professore conscripta. Pars I. Blasii 1848.*

Pe 1-a pagină găsim și autograful autorului: Andrea Liviu. Physicae Professoris.

Cartea-manuscris este compactată în piele, călcâiul cărții înfrumusețat cu figuri în aur și cu inscripția „*Elementa Physicae I.*” Este scrisă cu o caligrafie impecabilă, cu o singură corectare în text; are câteva zeci de figuri în text. Este scrisă în limba latină, cu excepția alor 6 pagini, cari sunt scrise românește. Manuscrisul nu e paginat, ci e împărțit în 170 §-i, pe 277 pagini.

Pentru iubitorii de cărți vechi încrețite, pe scurt și conținutul cărții: Pe pag. 1 e titlul cărții, pe pag. 2 un motto latinesc, după cari urmează tratatul propriu zis, de fizică. La început e „*Introductio in Physicam*” împărțită în 15 §-i. Urmează apoi tratatul propriu zis de fizică. În acest volum tratează despre *Mechanică și Acustică*. Cartea este împărțită în 7 secțiuni — *sectio* — capete sau capuri; fiecare secțiune are ca subîmpărțire mai multe capete — *caput* — și acestea subdivizate în paragrafi cu titluri corespunzătoare.

Sectio prima, caput 1um tratează despre proprietățile corpurilor (întinderea, nepătrunderea, porositatea, divizibilitatea, mobilitatea și inerția corpurilor) în 14 paragrafi, pe 20—34 pagini.

Caput 2um: despre forțe (forțe attractive, repulsive, greutate și gravitațiune) în § 15—21, pe pag. 35—41.

Caput 3um: despre coesiune, diferite forme de coesiune, elasticitate, firmitate

și noțiuni despre fluide — lichide — și coesiunea acestora în § 22—36 pe pag. 41—53.

Sectio secunda: Caput 1um despre mișcare, diferite feluri de mișcări și legile lor în § 37—44, pe pag. 54—68 cu 6 deseme în text.

Caput 2um: despre centrul de greutate și mișcarea lineară în § 45—46, pe pag. 68—74, cu 4 fig. în text.

Caput 3um: despre ciocnirea corpurilor, elastice și neelastice, în § 47—52, pe pag. 74—96, cu 7 fig. în text.

Caput 4^{tum}: *Mechanica* și diferitele mașini: Balanța, statera romană, planul inclinat, mașini compuse, rezistența, rezistența mediului, în § 53—68, pe pag. 97—129.

Sectio 3-a: Caput 1um despre mișcările și întrebuințarea pendului § 69—70, pe pag. 129—138.

Caput 2^{dum}: despre forțele centrale în § 71—73, pe pag. 138—148.

Caput 4um (greșit, în loc de *Caput 3um*) despre gravitațiunea universală, în § 74, pe pag. 149—150.

Sectio 4ta.

Caput 1um: despre hidrostatică, echilibrul lichidelor omogene, în § 75—78, pe pag. 150—159.

Caput 2um: despre echilibrul (corpurilor) lichidelor amestecate, tuburi comunicante, vase capilare în § 79—81, pe pag. 159—163.

Caput 3um: despre echilibrul solidelor scufundate în lichide § 82—96, pe pag. 163—189.

Caput 4^{tum}: despre mișcarea lichidelor § 97—101, pe pag. 190—194.

Caput 5^{tum}: despre apă, gheață, ape minerale în § 102—107, pe pag. 194—200.

Sectio 5-a.

Caput 1um: despre aer, proprietățile lui, mașina pneumatică, manometru, greutatea aerului, barometrul și întrebuințarea lui, în § 108—127, pe pag. 201—231.

Caput 2um : despre proprietățile chimice ale aerului atmosferic, în § 128, pe pag. 232—233.

Caput 3um : despre mișcările aerului, vânturi, în § 129—137, pe pag. 233-241.

Caput 4^{tum} : despre diverse gaze, fosfor, eudiometru în § 138—146, pe pag. 242—253.

Caput 5^{tum} : despre sunet, tunet primitiv, organele vocale, sunet derivat, viteza sunetului în aer, în solide, reflexiunea sunetului, urechea în § 147-170, pe pag. 253—177.

Acesta e, pe scurt, conținutul manuscrisului, despre care vorbim. După cum se poate constata, e un plan de lucrare, pe care îl întâlnim și azi, după 100 ani, în manualele moderne. Păcat, că nu putem ști, dacă planul — împărțirea — aceasta e originală, sau doar e o copie după alte lucrări similare străine.

În fond, după cum arată și titlul acestei prezentări, nu ne interesează acum valoarea manuscrisului din punct de vedere științific și al conținutului. Ceea ce ne interesează momentan, este o „*însemnare*” intercalată în text, la pag. 180—183 și în care autorul, *Andrea Papp Liviu*, ne vorbește despre *strigoi*. De sigur, ni-se pare curios, ca într'un manual de fizică experimentală să se vorbească despre superstiții în legătură cu strigoii, însă tot aici ni-se dă și explicarea acestui paradox.

În această „*Insemnare*”, la început ni-se spune despre credințele deșarte referitoare la strigoi, credințe comune tuturor popoarelor din timpurile trecute; ne spune despre puterile suprafirești ale strigoilor;

despre relele, ce le pot face oamenilor până când ei, strigoii, sunt în viață, pe cum și după moartea lor;

despre mijloacele întrebuițate de cei năpăstuiți de a se apăra împotriva acestor ființe, cari au legături tainice cu Diavolul;

ne înșiră — fără indicarea izvoarelor utilizate — mai multe cazuri de condamnări la moarte ale celor invinuiți de-a

fi fost strigoi, în veacul 16 și 17 la diferite popoare;

un caz întâmplat în satul Maceșd de lângă Hăteș, la a. 1847, când o femeie invinuită că ar fi fost strigoie în viață, a fost scoasă, după patru zile din mormânt și străpunsă cu furci de fier, pentru ca să înceteze o boală ucigătoare între vite.

Și ceea ce e mai interesant: „proba cu care se cerca, în timpurile vechi, care ar fi strigoiu”!

Această probă, obișnuită în alte timpuri, ne dă explicare și faptului, cum a ajuns un profesor de fizică la ideea de a intercala într'un manual de școală un capitol despre superstițiile referitoare la strigoi — și chiar la capitolul în care vorbește despre plutirea corpurilor în lichide.

Dar las să urmeze textul acestei „*Insemnări*” așa cum se găsește la pag. 180—183 în acest manuscris:

„*Insemnare*. De aci se explică și o superstițiune, căreia mai multe mii de oameni i se făcură în timpurile trecute sacrificiu. Credé popoarele în timpurile trecute, că ar fi strigoi, cari cu ajutorul celui necurat, ar aduce multe rele oamenilor. Credé că ar umbla pe câte șapte țeri numai într'o noapte, ieu laptele dela vaci streine, le întărită de-și urăsc viței, pe bărbați i fac de-și urăsc femeile și din contra. Crede mai incolo, că strigoile nu numai până sunt în viață strică omanității, ci ca nește unelte a celui necurat, și după moarte aduc multe rele pe pământ. Es din mormânt, bagă moartea ori în ce casă voesc, duc câte doi trei dup'olaltă dintru aceiași casă, ba încep a duce cu sine satul întreg, și pe oameni, și pe dobitoace de-a-rândul în mormânt. Până când într'un iârziu bagă de samă cei mai înțelepți ai satului, cum că, cauza răului trebuie să fie oarecare strigoie; de unde dară, porbind din punctul acesta îl cercă acasa de trăiește, de-i mort, îl cercă în mormânt, îl desgroapă, i bagă aiu în gură, i taie coada de are (: precum și au de a rânduri) i străpung inima cu

frigare de fer și-l întorc cu fața în jos. Acum sătenii cei înspăimântați apucă inimă, nu se mai tem de rele, fiindcă au triumfat asupra strigoaiei, dar vai de neamurile strigoiului, aceste sunt obiectul de batjocuri de obște. Nenumerate procese s'au făcut în cauza strigoilor, nenumărați s'au osândit și spre moarte, numai pentru că a fost părinții lor strigoi. Cât de mare a fost orbirea credinții și tirania popoarelor în privința strigoilor, destul se vede și din următoarele: În anul 1616 s'au vestit din catedra Bisericii din Wirtzburg, cum că în timp de un an s'au ars 300 strigoi în micul principat. Episcopul Philip Adolph în 1627 au făcut de au ars însuși pe nepotul său Ernest Ehrenberg ca pe un strigoiu. În anul 1630 a făcut de au ars tot pentru aceea, că ar fi strigoiu, pe doi luris candidatos. În anul 1369 în Osnabrück în Vestphalia au judecat într-o zi 133 mueri ca să se arză, pentru că s'au fost dovedit strigoi, s'au și ars toate afară de 4, pe care fiind cele mai frumoase, le-au răpit Dracu în aer de vii, până când nu intrasă încă în foc.

„Cel de întâie, care a cutezat a scrie în contra procesurilor strigoesti a fost un lezuit, anume Fridericus Spec în anul 1632, dar cartea lui, n'au băgat-o în seamă, nici județele popești, nici cele politicești, fiindcă și pe la mediul veacului a(l) 18 încă ardă la strigoi; în 1747 au ars în pirești(?) din Württemberg pe o călugăriță bătrână anume Renata, singur (= numai pentru) că era strigoaie foarte vestită și ținea la sine pe dracu în chip de miță (scris Mitzia) — pe muma lui Kepler ca muiere de 70 ani încă ar fi ars-o de nu ar fi scos feciorul seu, cu mari lupte, de aceasta moarte de ocară. În Italia încă ardă barbarește pe strigoi, pe acele timpuri întunecate în zadar (indiadar) au arătat învățatul lurist, Francisc Ponzivibius de in Planutia în anul 1515, că strigoile nu sunt alta, fără niște femei charatice(?) care cu dracul n'au nicio împărțășire, că nici într-o samă nu l-au băgat cei ce judecă despre vieța și moartea oame-

nilor, ci și dupacea au ars pe destui. Aceste sunt exemple de in timpurile cele vechi, timpuri bune și atatu de laudate pôte pentru unii era bune, dar' mai alesu moșilor și babelor, era chiar rele, că de se întâmpla ceva nenorocire, cauza îndată era un moșiu, sau o babă batrână, i puneu subț proba și focul ardă, ca poporul și Judecătorii intelectuali, a căroră rațiune nu se ocupă cu lucrurile naturei, socotă că amăriții aceștia sunt uneltele Dracului, și cand ei vedă ar-dindu, se bucură credindu, cumcă să isbârdescu asupra Dracului.

„Astfelu de credinția desiartă și în templu nostru esista, mai cu samă la poporele cele neculte. Acum de curandu numai în anul 1847 în Haczeg în satul Macesd pe o femeie au scosu din mormentu dupa patru dile, și o au strapunsu cu furci de feru prein anima, socotind-o a fi strigoe, și că dinsa ar fi cauzatu peritiunea mai multoru dobitoce. Iar proba cu care se cerca în timpurile vechi, care ar fi strigoi era următoria: Pe acela despre care era vinău, că aru fi strigoiu, lu lega de mâni și de picioare cu o funie, și lu arunca în apă și dicumva nu se cufunda, era semnu învederatu, că ar fi strigoiu — și asia i se gatē focu și se ardē, ér de cumva se cufunda atunci lu trăgē cu funia afară de multe ori și mortu.

„Acestē și alte nenumerate superstiții n'au venit de aiurea, decât din grōsa nestiinția, fiindcă la tōte poporele acele, la care astfelu de superstiții domnescu, Stiintia naturii sau Physica, ce esplică ascunsurile naturei sau încă i în leagănu, sau dōră nici nu s'au născutu și asia caută se să stingă, în credinția desiartă, precum sa stingē în dureri ceia ce nu pôte naste.

Obscuri sub nocte per umbras
Perque domos vacuas, et innania regna.
Vergilius"

Cred că pentru cercetătorii etnografi are valoare această „Insemnare” de acum aproape o sută de ani.

Traian Gherman